१

विकास संकल्पनेचा ऐतिहासिक प्रवास / वाटचाल

घटक रचना

१.० उद्दिष्ट्ये

१.१ प्रस्तावना

१.२ विकास संकल्पनेचा अर्थ

१.३ विकासाचा ऐतिहासिक संदर्भ

१.४ विकासावर चर्चा करणारे सिद्धांत

१.५ भारतीय सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून विकास

१.६ विकासासाठी समाजसुधारकांचे योगदान

१.७ भूतान देशाचे व्यष्टी अध्ययन - ग्रॅास नॅशनल हॅपीनेस इंडेक्स

१.८ विकास विषयक समाजशास्त्रज्ञ

१.९ विकासाचा ऐतिहासिक प्रवास

१.९.१ सहस्राब्दी विकास उद्दिष्टे

१.९.२ शाश्वत विकासाची उद्दिष्ट्ये

१.१० लिंगभाव आणि विकास

१.११ लिंग म्हणजे काय आणि आजही ते का महत्त्वाचे आहे?

१.१२ कोहलबर्गचा लिंग विकासाचा सिद्धांत

१.१३ कामाच्या संदर्भात लिंगभाव आणि विकासाचा संदर्भ

१.१४ सारांश

१.१५ सरावासाठीचे प्रश्न

१.१६ संदर्भ ग्रंथ

munotes.in

१.० उद्दिष्ट्ये:

१. विकासाचा अर्थ समजून घेणे

२. सिद्धांत आणि त्याचा प्रभाव पाहणे.

३. भूतकाळापासून वर्तमानापर्यंतच्या विकासाच्या संदर्भात ऐतिहासिक उत्क्रांतीबद्दल जाणून घेणे.

१.१ प्रस्तावना:

या प्रकरणातआपण विकासाचा अर्थ, त्याच्याशी संबंधित भू-राजकारण आणि पाश्चात्य देशांचा प्रभाव याबद्दल जाणून घेऊ. आपण भारतीय संस्कृतीच्या दृष्टिकोनातून विकासाकडे पाहणार आहोत. धार्मिक दृष्टिकोन आणि समाज सुधारक याचा अर्थ लक्षात घेतात. पुढे आपण भूतानच्या केस स्टडीचा विचार करू, ज्याने सकल आनंद निर्देशांकाचा वापर करून विकास समजून घेण्यासाठी स्वतःची पद्धत तयार केली आहे. नंतर लिंग आणि विकास संबंध देखील पाहू. सदर अभ्यासक्रमात हा पाठ एक प्रमुख आधार म्हणून काम करेल. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय दोन्ही मार्गांनी दृष्टिकोन विकसित करण्यास मदत करेल. विशेषत: वेगवेगळ्या देशांचे वर्गीकरण करण्याच्या संदर्भातविकास हा अनेकदा वापरला जाणारा शब्द आहे,. उदाहरणार्थ - विकसित, विकसनशील आणि अविकसित देशांच्या प्रमाणात देशांचे वर्गीकरण किंवा वर्गीकरण करतो.

१.२ विकासाचा अर्थ:

केंब्रिज डिक्शनरीनुसार विकास म्हणजे एखादी व्यक्ती किंवा व्यवस्था अधिक प्रगत होते. विकास हा शब्द १९४०च्या दशकाच्या सुरुवातीला युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिकामध्ये सुरू झालेल्या राष्ट्रीय आर्थिक वाढीशी संबंधित आहे.नवीन उदयोन्मुख देशांवरील परराष्ट्र धोरणावरही त्याचा प्रभाव पडला, ज्यापैकी काहींना अलीकडेच स्वातंत्र्य मिळाले होते. विकास हा सामान्यतः शासन, संबंध, सरकार आणि बाजार संबंधांशी जोडला जातो.

१.३ विकासाचा इतिहास:

विकास संकल्पना मानवी सभ्यतेइतकीच जुनी आहे. तथापि, सामान्य संकल्पना म्हणून त्याचा व्यापक वापर ग्रीको-रोमन सभ्यतेपासून पाश्चात्य समाजातील मानवतेच्या कल्याणाशी संबंधित असू शकतो. नंतर विकास हा शब्द आधुनिकीकरण किंवा मुक्ती यासारख्या संकल्पनांवर प्रचलित झाला. जागतिक पर्यावरण आणि विकास आयोगाने १९८७ मध्ये 'मानवाचे सामान्य भविष्य' नावाचा अहवाल प्रकाशित केला, ज्याला ब्रंटलँड अहवाल देखील म्हटले जाते, जे शाश्वत विकासाच्या अलीकडे तयार केलेल्या संकल्पनेचा प्रसार करण्यासाठी वापरले जाणारे एक साधन होते.

विकास विचारधारा लोकप्रिय करण्यात युनायटेड स्टेट्सची (अमेरिकेची) महत्त्वाची भूमिका आहे. हे नाकारता येणार नाही की त्यांनी अनेक सामाजिक शास्त्रज्ञांना प्रोत्साहित केले आणि त्यांना विकासावर सिद्धांत आणि ज्ञान वृद्धिंगतकरण्यास सांगितले ज्यामुळे

सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही परिणाम झाले.या सिद्धांतांचा एक दुष्परिणाम असा होता की भांडवलशाही आर्थिक विकासाच्या कल्पनेला इतर सर्व देशांमध्येही प्रोत्साहन दिले गेले. दुसऱ्या महायुद्धानंतर अनेक सिद्धांत उदयास आले आहेत ज्यात विकासाबद्दल चर्चा होत आहे. आता आपण काही सिद्धांत पाहू.

१.४ विकासावर चर्चा करणारे सिद्धांत

विकास संकल्पनेला आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, लिंग, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि पर्यावरण आधारित अशा अनेक चलांमधून पाहिले गेले. अनेक सामाजिक शास्त्रज्ञांनी आर्थिक वाढ आणि औद्योगिकीकरणाशी जोडणारे विकास सिद्धांत तयार केले आहेत.

महत्वाचे सिद्धांत पुढीलप्रमाणे:

१. आधुनिकीकरणाचा सिद्धांत - डब्ल्यू. रोस्टो यांनी हा सिद्धांत १९६०मध्ये प्रकाशित त्यांच्या The Stages of Economic Growth – A Non-Communist Manifesto या पुस्तकात दिला.

२. अवलंबित्व - आंद्रे गुंडर फ्रँक, पॉल ए. बारन आणि इतर ज्या विद्वानांनी अवलंबित्व सिद्धांताबद्दल त्यांचे विचार मांडले आहेत.

३. जागतिक प्रणाली सिद्धांत - हा सिद्धांत इमॅन्युएल वॉलरस्टाईन यांच्याशी संबंधित आहे.

१.५ भारतीय सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून विकास:

भारतीय परंपरेत आपण सर्वांगीण विकासावर भर दिला आहे. येथे सर्वांगीण विकास म्हणजे केवळ शारीरिक नव्हे तर अध्यात्मिक विकास होय. दुसऱ्या शब्दांत, व्यक्ती आणि समाजाचा बाह्य आणि अंतर्गत विकास महत्त्वाचा मानला जातो आणि त्याला समान महत्त्व दिले जाते. येथे केवळ आर्थिक पैलूंच्या दृष्टिनेच नव्हे तर ज्ञान आणि शहाणपणाच्या दृष्टिने वाढ आणि स्वतःच्या मालकीची वाटणी देखील महत्त्वाची मानली जाते.

गीतेसारख्या पवित्र ग्रंथातही व्यक्तीचा विकास कशाला म्हणतात याच्या विविध आयामांची चर्चा केलेली आहे. महाभारत, रामायण, वेद यासारखी अनेक भारतीय महाकाव्ये आहेत, जिथे गोष्टी आणि कथांद्वारे विकासाच्या विविध पैलूंवर चर्चा केली जाते. कौटील्य अर्थशास्त्रात आदर्श राज्य कसे असावे याची चर्चा केलेली आहे. दुसऱ्या शब्दांत, एखाद्याने केवळ भौतिक पैलूंवर लक्ष केंद्रित करण्यापेक्षा सरस्वती आणि लक्ष्मी यांना समान महत्त्व देणे अपेक्षित आहे. अन्नधान्य मोफत वाटप या सारख्या संकल्पना आहेत, जे देणग्या गोळा करून किंवा जमा करून केले जाते आणि आजही भारतातील अनेक मंदिरांमध्ये ते प्रचलित आहे. परिणामी, ज्या लोकांनी मोठ्या प्रमाणात संपत्ती जमा केली आहे त्यांना अशा पद्धतीने धार्मिक संस्काराने त्यांची संपत्ती वाटून घेण्यास प्रोत्साहित केले जाते. भारतात अन्नाची देवी देखील आहे, जी अन्नपूर्णा आहे - अन्न (अन्न) पूर्णा (पूर्णपणे भरलेली). अशा देवीच्या माध्यमातून अन्नाचे महत्त्व, शरीर आणि आत्म्याचे पोषण यावर चर्चा केली जाते.

munotes.in

बौद्ध धर्मासारख्या भारतातील प्राचीन धर्म देखील जीवन सुधारण्यासाठी पाककृतींबद्दल मार्गदर्शन करतो ज्यानुसार मनुष्याने स्वत:च्या इच्छा कमी केल्याने दुःख कमी होईल. यामुळे एखाद्याला संतुलित जीवन जगण्यास मदत होईल आणि शांतता मिळेल. ध्यानासारख्या बाबीमधून संतुलित दृष्टिकोन आणणे, मानसिक वाढीवर लक्ष केंद्रित करणे आणि केवळ आर्थिक वाढ करण्यापेक्षा स्वतःच्या मनावर नियंत्रण ठेवणे तसेच भौतिक संकलनावर नियंत्रण ठेवणे अशा बाबींवर अनेकदा भर दिला जातो.

इस्लामिक परंपरेत, जकातची प्रथा अस्तित्वात आहे ज्याद्वारे त्यांच्या संचित संपत्तीचा किमान २.५ टक्के गरीबांच्या फायद्यासाठी दिला जातो - एक प्रकारे, केवळ स्वतःच्या विकासालाच नव्हे तर इतरांच्या प्रगतीस देखील प्रोत्साहन दिले जाते. आपल्याकडे शीख धर्मासारख्या परंपरा आहेत ज्याद्वारे गुरुद्वारांमध्ये आजही जगभरात लाखो लंगर आहेत. अशा प्रकारेअनेक भारतीय परंपरेमध्ये लोकांना स्वतःची संपत्ती वाटून घेण्यावर भर दिला जातो.

पश्चिमेचा विपरीत विकास हा आपल्या देशात केवळ भौतिक वस्तूशी संबंधित जोडलेला नाही तर आशीर्वाद, चांगली कामे मिळवणे याद्वारे आपण चांगल्या कामातून वाढ करण्यावर भर देतो आणि ही चांगली कृत्ये एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे जातात असे मानले जाते.

आपल्या संस्कृतीच्या काही प्रथांकडेही आपण दुर्लक्ष करू शकत नाही जसे की जातिव्यवस्था जी असमान विकास घडवते, अस्पृश्यतेसारख्या प्रथा ज्या अन्यायकारक आहेत. आजही वर्तमानपत्रात जातीच्या आधारावर गुन्हे झाल्याचे वाचावयास मिळतात. या प्रथा देखील आपल्या समाजाचा एक भाग आहेत ज्याकडे आपण दुर्लक्ष करू शकत नाही. या प्रथांमुळे असमान आणि एकतर्फा समाज निर्माण होतो.

१.६ विकासासाठी समाजसुधारकांचे योगदान

अनेक समाजसुधारकांनी प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे विकासावर चर्चा केली आहे. काहींनी स्त्रियांची परिस्थिती सुधारणे, बालविवाह बंदी, स्त्रियांची स्थिती सुधारणे, सती प्रथा बंदी इत्यादीवर काम केले. आपले राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींनी सांगितले की जेव्हा एखादी स्त्री मध्यरात्रीही रस्त्यावरून न घाबरता मोकळेपणाने फिरू शकते, तो दिवस येईल तेव्हा आपण म्हणू शकतो की आपण आधुनिक, विकसित झालो आहोत. हेउद्गार सर्वांगीण विकासाची संकल्पना दर्शवतात ज्यावर गांधीजींचा विश्वास होता. हे देखील दर्शविते की महिलांचा दर्जा सुधारणे देखील स्वतःला विकसित देश म्हणवून घेण्यासाठी खूप महत्वाचे आहे. समाज सुधारकांनी ग्रामीण अर्थव्यवस्था, कुटीर आधारित उद्योग, हस्तकला-आधारित उद्योग इत्यादींवरही चर्चा केली आहे. दुसऱ्या शब्दांत, विकास म्हणजे केवळ आर्थिक वाढ नसून समान, निरोगी आणि न्याय प्रणित जीवनपद्धती आहे.

१.७ भूतानचा केस स्टडी - ग्रॉस नॅशनल हॅपीनेस इंडेक्स:

भूतान देशाचे वेगळेपण हे आहे की ते GDP द्वारे वाढ किंवा विकासाचे मूल्यांकन करत नाहीत. त्यांच्याकडे त्यांचा स्वतःची सामग्री आहे जी स्थानिक पातळीवर घेतली जाते आणि जे त्यांच्या स्वतःच्या संस्कृती आणि परंपरेला अनुकूल असते. हे मूल्य प्रणालीवर

आधारित आहे ज्यावर भूतानचे लोक विश्वास ठेवतात, म्हणजेच आनंदी, निरोगी आणि शांत जीवन जगतात.

'स्थूल राष्ट्रीय आनंद निर्देशांक' ही संज्ञा पहिल्यांदा भूतानचे चौथे राजा, राजा जिग्मे यांनी १९७२ मध्ये आणली होती. त्यांनी निदर्शनास आणून दिले की सकल राष्ट्रीय निर्देशांक हा सकल देशांतर्गत उत्पादनापेक्षा अधिक महत्त्वाचा आहे. जीएचपीने ('स्थूल राष्ट्रीय आनंद निर्देशांक') अर्थशास्त्र, मानवी कल्याण आणि वाढ यांमध्ये समतोल साधण्याचा दृष्टिकोन ठेवण्याचा प्रयत्न केला. सरकारी धोरणे, स्वयंसेवी संस्था आणि अगदी व्यवसाय यासारख्या विविध क्षेत्रांसाठी हे उपयुक्त होते. GNH साधन नऊ प्रमुख क्षेत्रांमधून मोजले जाते ते पुढीलप्रमाणे:

१. वर्तमान लोकसंख्येतील मानसशास्त्रीय कल्याण

२. आरोग्य स्तरविशेषतः महिला, मुले आणि वृद्ध इत्यादी.

३. शिक्षणाला अतिशय महत्त्वाचा घटक म्हणून पाहिले जाते

४. वेळ

५. लोकसंख्येमध्ये सांस्कृतिक विविधता आणि लवचिकता टिकवून ठेवणे

६. चांगले प्रशासन असणे

७. महत्वाची भूमिका असलेल्या समुदायांचा विकास करणे

८. पर्यावरणीय विविधता टिकवून ठेवणे

९. राहणीमान सुधारणे

या नऊ घटकांमध्ये एकूण ३३ निर्देशक आहेत. ते लोकांना दु:खी, संकुचित आनंदी, व्यापक आनंदी आणि खूप आनंदी अशा चार गटांमध्ये देखील आकर्षित करते. ते स्वावलंबन कसे विकसित करू शकतात हे देखील येथील धोरणे समजून घेण्याचा प्रयत्न करतात. दुसऱ्या शब्दांत, GHP ('स्थूल राष्ट्रीय आनंद निर्देशांक') द्वारे भूतानच्या सामूहिक आनंदाचे मोजमाप केले जाते आणि नंतर त्यानुसार धोरणे तयार केली जातात.

आपली प्रगती तपासा:

१. सकल राष्ट्रीय आनंद निर्देशांक स्पष्ट करा.

२. 'विकास' संकल्पना यावर चर्चा करा.

१.८ विकास विषयक समाजशास्त्रज्ञ:

कार्ल मार्क्स यांच्या मते, औद्योगिक समाज आणि भांडवलशाहीच्या वाढीमुळे असमान विकास झाला, ज्यांनी लोकसंख्येच्या एका मोठ्या वर्गावर नियंत्रण ठेवण्याची प्रवृत्ती असलेल्या म्हणजेच भांडवलदार वर्गाच्या हातीसत्ता दिली. कार्ल मार्क्स यांच्यासाठी, समान

समाज म्हणजे जेव्हा कामगार वर्गाला त्यांच्या उत्पादनापासून अलिप्तता वाटणार नाहीत आणि समाजात वर्ग राहणार नाहीत, त्याच्यासाठी तोच विकास आहे.

१.९ विकासाचा ऐतिहासिक प्रवास:

१९५० आणि १९६०च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळात विकासाकडे मोठ्या प्रमाणात देशात गुणात्मक बदलाऐवजी परिमाणात्मक संदर्भात पाहिले गेले. सिद्धांत देखील या पैलूना विचारात घेऊन विकसित केले होते. हे नाकारले जाऊ शकत नाही की या सिद्धांतांचा उद्देश एक नमुना तयार करणे आहे ज्यामध्ये विकसनशील देशांना पश्चिम (विकसित देश) मॉडेलचे (प्रतिमान) अनुकरण करण्यासाठी दिशा किंवा बेंचमार्क दिला जातो. सध्याच्या प्राथमिक क्षेत्रावर आधारित शेतीचा विकास करण्यापेक्षा औद्योगिकीकरणाकडे लक्ष दिले जात होते. रेबी यांसारख्या सारख्या काही विद्वानांनी नमूद केले की सांस्कृतिक मुळे किंवा संदर्भ विचारात न घेतल्यास विकास प्रभावी होऊ शकत नाही. कार्यक्रमात कोणतेही बदल आणण्यापूर्वी किंवा अंमलबजावणी करण्यापूर्वी लोकांच्या जीवनपद्धती इत्यादी बाबींचा विचार करावा लागतो. त्यामुळे काळानुसार विकासाची संकल्पना विकसित झाली आहे. पारंपारिक आर्थिक विकासाव्यतिरिक्त आता विविध प्रकारच्या विकासाची चर्चा होत आहे. धोरणे बनवण्यासाठी लिंग, विकास, शाश्वत विकास, मानवी विकास हे महत्त्वाचे मुद्दे आहेत. त्यापैकी काही पुढीलप्रमाणे पाहू.

१.९.१ सहस्राब्दी विकास उद्दिष्टे:

युनायटेड नेशन्स मिलेनियम डेव्हलपमेंट गोल्स (MDGs) ही मूलभूत आठ उद्दिष्टे आहेत जी UN सदस्य राष्ट्रांनी २०१५ पर्यंत साध्य करण्याचे मान्य केले आहे. सप्टेंबर २००० कालावधीत वेगवेगळ्या जागतिक नेत्यांनी संयुक्त राष्ट्रांच्या सहस्राब्दी जाहीरनाम्यावर स्वाक्षरी केली आहे. गरिबी, भूक, रोग, निरक्षरता, पर्यावरणाचा ऱ्हास आणि महिलांवरील भेदभाव यांच्याशी लढा देण्याच्या दृष्टिने परिस्थिती सुधारणे ही उद्दिष्ट्ये प्रस्तावित होती. प्रत्येक मिलेनियम डेव्हलपमेंट गोलने २०१५साठी उद्दिष्टे निश्चित केली आहेत आणि १९९०च्या दशकापासून प्रगतीचे निरीक्षण करणारे संकेतक देखील वापरले आहेत. सहस्राब्दी विकास उद्दिष्टांना आता शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांनी मागे टाकली आहेत. एमडीजी (सहस्त्रक विकास) उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे -

ध्येय १ गरिबी आणि भूक निर्मूलन

ध्येय २ सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण साध्य करणे

ध्येय ३ स्त्री-पुरुष समानतेला प्रोत्साहन देणे आणि महिलांचे सक्षमीकरण करणे

ध्येय ४ बालमृत्यू कमी करणे

ध्येय ५ माता आरोग्य सुधारणे

लक्ष्य ६ एचआयव्ही/एड्स, मलेरिया आणि इतर रोगांशी लढा देणे

ध्येय ७ पर्यावरणीय स्थिरता सुनिश्चित करणे

ध्येय ८विकासासाठी जागतिक भागीदारी विकसित करणे

वर सूचीबद्ध केलेली काही उद्दिष्टे आता अंशतः साध्य झाली आहेत आणि काही अजूनही प्रगतीपथावर आहेत.

पुढील विकासात्मक उद्दिष्टे म्हणजे शाश्वत विकास ध्येय पाहू या:

१.९.२ शाश्वत विकासाची उद्दिष्ट्ये:

२०१५मध्ये संयुक्त राष्ट्र-राज्यांच्या सदस्यांनी शाश्वत विकासासाठी २०३०अजेंडा स्वीकारला आहे. असे मानले जाते की ध्येये वर्तमान आणि भविष्यातील पिढ्यांना मदत करतात. ही एक कृती योजना आहे जी विकसित, विकसनशील किंवा अविकसित अशा सर्व देशांसाठी समान आहेत. समतोल विकासाची गरज असणे हे उद्दिष्टांमध्ये अभिप्रेत आहे – आपण आरोग्य, शिक्षण, पायाभूत सुविधा सुधारण्यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे त्याच वेळी असमानता कमी करणे, लोकांचे जीवनमान विकसित करणे, सुधारणे यावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या महत्त्वाच्या उपायांशी तडजोड करू नये. हवामान परिस्थिती आणि जंगल संवर्धन करणे इत्यादी.

एकूण १७ ध्येये आहेत, ती पुढीलप्रमाणे:

ध्येय 1: गरीबी निर्मूलन

ध्येय 2: भूक आणि कुपोषण निर्मूलन

ध्येय 3: चांगले आरोग्य आणि कल्याण

ध्येय 4: दर्जेदार शिक्षण

ध्येय 5: लैंगिक समानता

ध्येय 6: स्वच्छ पाणी आणि सार्वजनिकस्वच्छता

ध्येय 7: किफायतशीर आणि स्वच्छ ऊर्जा

ध्येय 8: योग्य काम आणि आर्थिक वाढ

ध्येय 9: उद्योग, नवोपक्रम आणि पायाभूत सुविधा

ध्येय 10: असमानता निर्मूलन

ध्येय 11: शाश्वत शहरे आणि समुदाय विकास

ध्येय 12: जबाबदारीने उपभोग आणि उत्पादन

ध्येय 13: हवामान समतोल

ध्येय 14: सागरी जैव विविधता जतन

munotes.in

ध्येय 15: जमिनीवर जैव विविधता जतन

ध्येय 16: शांतता आणि मजबूत न्याय संस्था

ध्येय 17: ध्येय साध्य करण्यासाठी भागीदारी

आपली प्रगती तपासा:

१. मिलेनियम डेव्हलपमेंटल गोल्सची (सहस्त्रक विकास धेय्य) यादी करा

२. शाश्वत विकासात्मक उद्दिष्टांची यादी करा

१.१० लिंगभाव आणि विकास:

लिंगभाव आणि विकास समजून घेण्यापूर्वी, आपण प्रथम मूलभूत प्रश्नांकडे लक्ष देऊया जसे की–

१.११ लिंगभाव म्हणजे काय आणि आजही ते का महत्त्वाचे आहे?

वर्ल्ड डेव्हलपमेंट रिपोर्ट (WDR) २०१२नुसार, लिंगभाव संकल्पनेकडे सामाजिकरित्या तयार केलेले नियम आणि विचारधारा म्हणून पाहिले जाऊ शकते जे पुरुष आणि स्त्रियांचे वर्तन आणि कृती निर्धारित करतात. हे लिंग संबंध आणि त्यामागील शक्तीची गतिशीलता समजून घेणे ही व्यक्तींचा प्रवेश आणि संसाधनांचे वितरण समजून घेण्यासाठी एक पूर्वअट आहे. तसेच निर्णय घेण्याची क्षमता आहे. लैंगिक संबंधांचा परिणाम केवळ प्रौढांवरच होत नाही तर मुले आणि मुली दोघांवरही सामाजिक विकासाच्या दृष्टिने प्रभाव पडतो. हे देखील लक्षात घेतले पाहिजे की पुरुषांच्या तुलनेत, स्त्रिया जमीन, रोजगार, भांडवल आणि अधिकाराच्या पारंपारिक पदांसह कमी राजकीय आणि आर्थिक संसाधनांवर नियंत्रण ठेवतात. मानवी हक्कांच्या दृष्टिकोनातून आणि सामाजिक-आर्थिक विकासाच्या दृष्टिने जास्तीत जास्त प्रभाव पाडण्यासाठी या लैंगिक समानता मान्य करणे आणि त्यांचा कार्यक्रम आणि विश्लेषणांमध्ये समावेश करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.डब्ल्यूडीआर २०१२उत्पादकता वाढवण्यासाठी, दीर्घकालीन सुधारणा करण्यासाठी महिलांच्या समानतेच्या दृष्टिने (विशेषत: आर्थिक सक्षमीकरण, शैक्षणिक अंतर, घरगुती/सामाजिक आवाज आणि महिलांवरील हिंसाचार यासारख्या विविध क्षेत्रातील) विविध अडथळ्यांना थेट लक्ष्य करण्याचे महत्त्व अधोरेखित करते. विकास परिणाम, शाश्वत शांततेसाठी लैंगिक समानता देखील महत्त्वाची मानली जातेआणि अनुभवजन्य पुरावे वाढत आहेत जे सूचित करतात की लैंगिक असमानतेची पातळी अंतर्गत संघर्षाच्या उच्च जोखमींशी संबंधित असू शकते.

विद्वानांचा दृष्टिकोन:आजही विकासाच्या प्रक्रियेतून महिलांना वगळले गेले आहे या वस्तुस्थितीमुळे विकासाचा सिद्धांत लिंगाशी प्रत्यक्ष संबंधित असू शकतो. विविध पुस्तकात, 'आफ्रिकन महिला आणि विकास: एक इतिहास, मार्गारेट सिंडर आणि मेरी ताडेसे यांनी महिला आणि विकासाकडे पाहिले' ही संकल्पना आणि एक चळवळ ज्याचे दीर्घकालीन उद्दिष्ट हे समाजाचे कल्याण आहे. यामुळे महिलांच्या शिक्षण, रोजगार आणि मालकी हक्कांबाबतच्या दृष्टिकोनात बदल घडवून आणण्यास मदत होईल. याचा महिलांच्या

सामाजिक दर्जावर मोठ्या प्रमाणावर मोठा प्रभाव पडेल आणि त्यामुळे आर्थिक आणि सामाजिक विकास होऊ शकेल. सर्वांगीण लैंगिक विकास म्हणजे विषमता, अंतर कमी करणे आणि स्त्रियांची स्थिती सुधारणे.तसेच, उत्पन्न मिळवून देणारी कौशल्ये, कायदेशीर हक्क, त्यांच्या प्रती होणारा हिंसाचार कमी करणे आणि महिलांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी प्रशिक्षण देणे म्हणूनही पाहिले जाऊ शकते.

भारतासारख्या देशात जिथे महिलांना जात, वर्ग यासारख्या अनेक पातळ्यांवर भेदभावाला सामोरे जावे लागते आणि महिला असल्याने त्यांना पुरुषांकडे असलेले काही विशिष्ट हक्क आणि विशेषाधिकार नाकारले जातात. त्यांना दर्जेदार आरोग्य सेवेसाठी विशेषत: प्रसूतीदरम्यान, दुर्गम, ओसाड प्रदेशात राहत असतील तर मूलभूत वैद्यकीय सेवांचा अधिकार नाकारला जातो. जेव्हा रस्ते योग्य नसतात तेव्हा हे आणखी वाईट होऊ शकते आणि बाळाची प्रसूती इत्यादीसारख्या महत्त्वाच्या काळात ते जवळच्या हॉस्पिटलमध्ये जाण्यास सक्षम नसतात. असमानतेची मुळे समजून घेण्यासाठीआपल्याला अनेक घटकांचा विचार करावा लागेल.

१.१२ कोहलबर्ग यांचा लिंग विकासाचा सिद्धांत:

कोहलबर्ग हे एक अमेरिकन मानसशास्त्रज्ञ आहेत जे त्यांच्या लिंग आणि विकासाच्या सिद्धांतावर चर्चा करतात. ते पुढीलप्रमाणे:

स्टेज 1: लिंगभाव लेबलिंग: (पहिला टप्पा – लिंगभाव शिक्कामोर्तब)

या टप्प्यात, मुले स्वत:ला आणि इतर लोकांना मुली किंवा मुले (आई किंवा बाबा) असे ओळखू शकतात.

स्टेज 2: लिंग स्थिरता:

येथे मुले हे ओळखतात की लिंग कालांतराने स्थिर आहे आणि मुले मोठी होऊन बाबा होतील आणि मुली आई होतील.

स्टेज 3: लिंग सुसंगतता:

या अवस्थेत मुलांनी कालांतराने आणि परिस्थितीमध्ये लिंग कायमस्वरूपी अस्तित्त्वात आहे याची कल्पना येते.

कोहलबर्ग यांच्या मते अशा प्रकारचा संज्ञानात्मक विकास दोन ते सात वर्षांच्या दरम्यान होतो. दुसऱ्या शब्दांत, कोहलबर्ग यांनी त्याच्या सिद्धांताद्वारे असा युक्तिवाद केला की लिंग विकासाचा सर्वात महत्वाचा पैलू म्हणजे जैविक प्रवृत्ती किंवा सांस्कृतिक मानदंड नाही; हे मुलांचे त्यांच्या सभोवतालच्या सामाजिक जगाचे संज्ञानात्मक आकलन आहे.

ते पुढे म्हणतातकी, मुलगा किंवा मुलगी या नात्याने त्यांच्याकडून कोणते वर्तन अपेक्षित आहे त्यानुसार विशिष्ट पद्धतीने वागण्यासाठी समाजाकडून प्रेरित केले जाते. त्याऐवजी, लिंग ओळख विकास त्यांच्या पुरुष किंवा स्त्री असण्याच्या भावनेवर अवलंबून असतो, जो त्यांच्या संज्ञानात्मक विकासाशी जुळणाऱ्या टप्प्यांमध्ये वाढतो.या सिद्धांताची मुळे पिगेट

यांच्या संज्ञानात्मक मानसशास्त्र सिद्धांत नावाच्या दुसऱ्या सिद्धांताशी देखील आहेत. दुसऱ्या शब्दांत, कोहलबर्ग यांच्या सिद्धांताचा मुख्य मुद्दा असा आहे की मुलाची लिंग समज वयानुसार परिपक्वतेमुळे विकसित होते.

१.१३ कामाच्या संदर्भात लिंगभाव आणि विकासाचा संदर्भ:

आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना कामाच्या संदर्भात लिंग आणि विकासाबद्दल भाष्य करतात, महिला आणि कामाच्या बाबतीत समानता असणे आवश्यक आहे. याशी संबंधित काही घटक आहेत -

१. कामाच्या समान मूल्यासाठी समान मोबदला असणे

२. समान प्रवेश राखणे आणि सुरक्षित आणि निरोगी कामाची परिस्थिती, पर्यावरण आणि सामाजिक सुरक्षा असणे.

३. सामूहिक सौदेबाजीचे उपाय असणे.

४. अर्थपूर्ण करिअर निवडी मिळविण्याच्या दृष्टिने समानता असेल असे वातावरण निर्माण करणे.

५. अशा वातावरणाची निर्मिती जिथे काम आणि घरगुती जीवनात संतुलन असेल जे स्त्री आणि पुरुष दोघांसाठी आवश्यक आहे.

६. समाजाच्या सर्व स्तरांवर निर्णय घेण्यात समान सहभाग असणे.

आपली प्रगती तपासा:

१. जागतिक विकास अहवालानुसार लिंग म्हणजे काय?

२. लिंग विकासाच्या कोहलबर्ग सिद्धांताच्या तीन टप्प्यांची यादी करा

१.१४ सारांश:

या प्रकरणाची सुरुवात विकासाचा अर्थ समजून घेण्यापासून केली आहे, जी सभ्यतेइतकीच जुनी आहे. तथापि, पाश्चिमात्य समाजातील मानवतेच्या कल्याणाशी संबंधित सर्वात विविध वैशिष्ट्यांची ओळख करून देणारी सामान्य संकल्पना म्हणून त्याचा व्यापक वापर ग्रीको-रोमन सभ्यतेपासून १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत दिसून येतो.१९४०च्या दशकापासून विकासाची संकल्पना युनायटेड स्टेट्समधून कशी पसरू लागली हे देखील आपण पाहिले. स्टेज ऑफ ग्रोथ, डिपेंडन्सी थिअरी, वर्ल्ड सिस्टीम थिअरी (विकासाच्या वाढीच्या पायऱ्या, अवलंबित्व सिद्धांत, जागतिक व्यवस्था सिद्धांत) यांसारखे मूलभूत विषय म्हणून विकासासह अनेक सिद्धांत देखील मांडले गेले आहेत. भारत पारंपारिकपणे आर्थिक विकासावरच नव्हे तर सर्वांगीण विकासावर चर्चा करत आहे. आपण हे देखील पाहिले की भूतान हा एकमेव देश आहे जो सकल देशांतर्गत निर्देशांकाच्या पाश्चात्य मापदंडाच्या ऐवजी ग्रॉस हॅपीनेस इंडेक्सच्या आधारावर त्यांचा समाज समजून घेत आहे. या प्रकरणामध्ये सहस्राब्दी उद्दिष्टे सारख्या विकासाच्या संकल्पनेसह ऐतिहासिक वाढीचाही विचार केला

munotes.in

आहे, ज्यामध्ये आठ उद्दिष्टे आहेत - अत्यंत गरिबी आणि भूक निर्मूलन, सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षण प्राप्त करणे, लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन देणे आणि महिलांचे सक्षमीकरण, बालमृत्यू कमी करणे, माता आरोग्यामध्ये सुधारणा, एचआयव्ही/एड्स, मलेरिया आणि इतर रोगांशी लढा देणे, पर्यावरणीय स्थिरता सुनिश्चित करणे, विकासासाठी जागतिक भागीदारी विकसित करणे. पुढेसुमारे १७उद्दिष्टांवर चर्चा करून शाश्वत विकासात्मक उद्दिष्टे देखील तयार करण्यात आली.या प्रकरणामध्ये लिंगभाव आणि विकास यावर देखील चर्चा करण्यात आली. त्यामुळे आजही लिंगभाव आणि विकास हा अभ्यासासाठी महत्त्वाचा विषय आहे कारण आजही आपल्या समाजात लैंगिक घटकावर आधारित असमानता आहे. सदर प्रकरणातील अनेक संदर्भ आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेसारखे वापरले आहेत जे कामाच्या दृष्टिकोनातून लिंगभाव आणि विकास याकडे पाहतात. कोहलबर्ग यांच्या लिंग विकासाच्या सिद्धांतावर देखील चर्चा केली आहे. अशा प्रकारे हे प्रकरण विकासाचा ऐतिहासिक प्रवास विस्तृतपणे दर्शवितो.

१.१५ सरावासाठीचे प्रश्न:

१. विकासाचा अर्थ स्पष्ट करा आणि सहस्राब्दी विकासात्मक उद्दिष्टांची यादी करा

२. विकास संकल्पनेचा इतिहास समजावून सांगा आणि शाश्वत विकास लक्ष्यांवर चर्चा करा.

३. भारतीय परंपरेतील विकासाशी संबंधित चर्चा थोडक्यात लिहा.

४. कामाच्या संदर्भात लिंग आणि विकास थोडक्यात स्पष्ट करा.

१.१६संदर्भ ग्रंथ:

1. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/development

2. https://ophi.org.uk/policy/gross-national-happiness-index/

3. Rabie M. (2016) Meaning of Development. In: A Theory of Sustainable Sociocultural and Economic Development. Palgrave Macmillan, New York. https://doi.org/10.1007/978-1- 137-57952-2_2

4. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/millennium-development-goals-(MDGs)

5. https://sdgs.un.org/goals

Halperin, S. (2018, December 17). development theory. Encyclopedia Britannica.

https://www.britannica.com/topic/development-theory

https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1016/S0732-1317(06)15009-5/full/HTML

6. https://gsdrc.org/topic-guides/gender/gender-and-human-development

7. http://gbpssi.in/admin/coursepack/MBR620ASLect04.pdf

munotes.in

8. https://www.open.edu/openlearn/body-mind/childhood-youth/childhood- and-youth- studies/childhood/cognition-and-gender-development

9. https://www.verywellmind.com/an-overview-of-gender-constancy-4688620

10. http://ilo.org/global/topics/economic-and-social-development/gender-and-development/lang--en/index.htm

❖❖❖❖

munotes.in

२

विकास प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग

घटक रचना

२.0 उद्दिष्टे

२.१ प्रस्तावना

२.२ स्त्रीवादी हस्तक्षेप

२.३ शब्दसंग्रहाचे राजकारण

२.४ सक्षमीकरण आणि आंतरराष्ट्रीय संस्था

२.५ सहकार्याची स्पर्धा

२.६ सक्षमीकरणाचे राजकारण

२.७ निष्कर्ष

२.८ सारांश

२.९ प्रश्न

२.१० संदर्भ

२.0 उद्दिष्टे

- विकासातील स्त्रीवादी हस्तक्षेपाचा दृष्टिकोन समजून घेणे
- राजकारण आणि सहकार्याच्या दृष्टिकोनातून त्याचे स्वरूप तपासणे

२.१ प्रस्तावना

मिलेनियम डेव्हलपमेंट गोल्स (MDGs) सहस्त्रक विकास ध्येय्यच्या महत्त्वाच्या घटकांपैकी एक असलेला महिला सक्षमीकरण आणि लैंगिक समानतेच्या व्यवच्छेदक स्वरूपाकडे लक्ष वेधण्याशी संबंधित आहे. महिला हक्क आणि मानवी हक्क यांचा थेट संबंध आहे आणि त्यामुळे हा संबंध अधिक दृढ करण्याची गरज आहे. अनेक परिषदा आणि आढावा बैठकीनंतर आज सर्वत्र स्त्रिया आणि मुलींना लिंग-आधारित भेदभावाचा सामना करावा लागतो याची सर्वत्र ओळख आणि वाढती जागरूकता आहे. सहस्त्रक विकास ध्येय्य थेट महिलांच्या सक्षमीकरणाशी संबंधित असताना, सर्व सहस्त्रक विकास ध्येय्य महिलांच्या स्वत:च्या विकासात मोठी भूमिका बजावण्यावर अवलंबून आहेत. विकास आणि मानवी हक्क आणि महिलांचे हक्क यांच्यातील परस्पर अवलंबित्व

लिंगाच्या मुद्द्यापेक्षा अधिक मजबूत आहे. या संदर्भात, आपण लैंगिक समानतेची संकल्पना आणि लिंग सशक्तीकरण, स्त्रीवादी हस्तक्षेपदृष्टिकोन आणि सक्षमीकरणाच्या राजकारणासाठी स्त्रीवादाची उत्क्रांती तपासू.

२.२ स्त्रीवादी हस्तक्षेप

स्त्रीवादी हस्तक्षेपदृष्टिकोन, सर्व स्त्रियांसाठी लिंग हे दडपशाहीचे आणि युतीचे मध्यवर्ती सामायिक ठिकाण आहे असे गृहीत धरणाऱ्या तत्त्वांवर आधारित आहे. सामाजिक परस्परसंवादाच्या वैयक्तिक आणि राजकीय पैलू एकमेकांशी कसे जोडलेले आहेत हे दर्शविणे हे स्त्रीवादी हस्तक्षेप दृष्टिकोनाचे प्राथमिक ध्येय आहे. हे समूह हस्तक्षेप किंवा सामूहिक पद्धतीसाठी प्राधान्य दर्शवते.

दुसरे म्हणजे, ते स्त्रियांच्या तथाकथित रोगनिदान विषयक वर्तनांना संदर्भित करण्याचा प्रयत्न करते. याला निराधार उन्माद मानण्याऐवजी, स्त्रीवादी हस्तक्षेप ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून वाचलेल्याचा आक्रोश समजून घेण्याचा प्रयत्न करतो. स्त्रियांना सहसा ते ज्यातून जगतात त्यावर बोलण्यात आणि त्यांच्या वास्तविक जीवनातील अनुभवांना बाहेर काढण्यात अडचण येते. स्त्रीवादी हस्तक्षेप या स्त्रियांना एकमेकांना अधिक चांगल्या प्रकारे जाणून घेण्यास, अपराधीपणापासून मुक्त होण्यास, स्वतःला ठामपणे सांगण्यास, त्यांचा आत्मविश्वास आणि आत्मसन्मान पुन्हा प्राप्त करण्यास आणि त्यांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यास मदत करते.

तिसरे म्हणजे, स्त्रीवादी हस्तक्षेप समानतेवर आधारित आहे. महिलांना एकमेकांना पाठिंबा देण्यासाठी, एकत्रितपणे उपाय शोधण्यासाठी, परस्पर मदत आणि एकता विकसित करण्यासाठी समूहाच्या ताकदीवर अवलंबून आहे, ज्याचा उद्देश त्यांचे अनुभव कथित करणे आहे. हे समान अनुभव आणि अडचणी आलेल्या स्त्रियांना एकत्र आणते आणि त्यांना आराम देते आणि त्यांचे अलगाव कमी करते.

स्त्रीवादी हस्तक्षेपाचा चौथा उद्देश म्हणजे महिलांच्या सहभागाला प्रोत्साहन देणे. एकीकडे, हे महिलांना त्यांचे स्वतःचे वैयक्तिक अनुभव आणि मोठे राजकीय परिणाम यांच्यातील संबंध समजून घेण्यात मदत करते. दुसरीकडे, परिस्थितीचे गांभीर्य मान्य करताना, लैंगिक अत्याचाराविरुद्धच्या लढ्यात झालेल्या प्रगतीचे तसेच भविष्यातील बदलांचे सकारात्मक चित्र ते चित्रित करते.

स्त्रीवादीदृष्टिकोन संदर्भित लैंगिकतावादी संदेशांचे, लैंगिक वृत्ती आणि वर्तन विघटन करण्यास मदत करते. लैंगिक वृत्ती आणि वर्तन. काही वेळा विशिष्ट गटातील महिलांच्या अनुभवांचे राजकारण केले जाते आणि ते सर्व महिलांचे प्रतिनिधी असल्याचा दावा केला जातो. एक सामान्य समज आहे की स्त्रियांच्या प्रबळ गटांची आव्हाने - ज्यांना वंश, वर्ग, लैंगिक अभिमुखता किंवा आरोग्य स्थितीवर आधारित सामाजिक विशेषाधिकारांमध्ये प्रवेश आहे, उदाहरणार्थ - सर्व महिलांच्या सामूहिक संघर्षांचे प्रतिनिधी आहेत, परंतु प्रत्यक्षात असे असू शकत नाही.

२.३ शब्दसंग्रहाचे राजकारण

विकासातील स्त्रीवादी हस्तक्षेपाचादृष्टिकोन 'सक्षमीकरण ' या संकल्पनेचा अवलंब करून दर्शविला जातो. सक्षमीकरण हा शब्द विसाव्या शतकाच्या अखेरीस आंतरराष्ट्रीय विकास प्रक्रियेच्या मुख्य प्रवाहात दाखल झाला होता. तथापि, या क्षेत्रातील त्याची मुळे 1970 आणि 1980 च्या दशकात संपूर्ण दक्षिणेकडील स्वयं सेवी संस्थांमध्ये (एनजीओ) काम करणाऱ्या स्त्रीवाद्यांमध्ये शोधली जाऊ शकतात. "सक्षमीकरण" हा शब्द मुख्य प्रवाहातील संस्कृतीचा एक भाग कसा बनला आहे आणि कालांतराने विकसित झाला आहे हे दाखवण्यासाठी उल्लेखनीय संशोधन केले गेले आहे. दुसरीकडे, लोकप्रिय वापरामुळे हा शब्द त्याच्या 'सक्षम ' घटकामध्ये इतका कमी झाला आहे की हा शब्द त्याच्या खऱ्या संदर्भात अर्थहीन झाला आहे. हे "राजनैतिक प्रभावहीन " केले गेले आहे - हि संज्ञा वेंडी ब्राउन यांनी त्यांच्या "नवउदारवाद आणि उदारमतवादी लोकशाहीचा अंत" या लेखात वापरलेली आहे. .

एकोणिसाव्या शतकापासून, सक्षमीकरण या शब्दाचा अर्थ दोन गोष्टींसाठी वापरला जात आहे: पहिली, राज्य किंवा धार्मिक संस्था यासारख्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याने दिलेली किंवा सोपवलेली, गुंतवणूक केलेली किंवा अधिकृत केलेली सत्ता. दुसरा, अधिक आधुनिक अर्थ त्या प्रक्रियेस सूचित करतो ज्याद्वारे एखादी व्यक्ती कार्य करण्याची आणि सामर्थ्य मिळविण्याची क्षमता विकसित करते. हे मोठ्या प्रमाणात, श्रेणीबद्ध आणि नोकरशाही संघटनांच्या नियंत्रणासाठी तीव्र प्रतिकाराचे प्रतीक देखील असू शकते. अलीकडे स्वयं-वास्तविकता आणि/किंवा आत्मनिर्णयावर आधारितदृष्टिकोन मुक्ती उपक्रमांकडे वळले आहे. परिणामी, सामाजिक आणि राजकीय स्वरूपात संस्था, व्यक्तिनिष्ठता आणि अस्मिता या विषयांचा उदय झाला तेव्हा सामाजिक बदलाचे मूळ किंवा "औपचारिक"दृष्टिच्या रूपात सक्षमीकरण उदयास आले.

नारायण बॅनर्जी यांच्या मते, भारतातील महिलांच्या 'सक्षमीकरणाची' कल्पना ही 1975 नंतरच्या महिला चळवळीची निर्मिती आहे. भारत सरकारने 1980 च्या दशकाच्या मध्यापर्यंत ग्रामीण विकास नियोजन उद्दिष्टाचा भाग म्हणून "ग्रामीण संस्थात्मक सक्षमीकरण " स्वीकारले होते. त्याच वेळी, पहिल्या आंतरराष्ट्रीय नारीवादी विचारांपैकी एकाच्या प्रयत्नांमुळे, नवीन युगासाठी महिलांसाठी विकास पर्याय (DAWN) उपक्रम, विकासासाठी एक वेगळा स्त्रीवादी "सक्षमीकरणदृष्टिकोन" जगभरात विकसित झाला. स्त्रीवाद्यांनी महिलांच्या "मनाच्या बेड्या" तोडण्याचा प्रयत्न केला आणि सरकारच्या महिलांच्या विकासाच्या ऊर्ध्वगामी कल्याणकारी दृष्टिकोनाला प्रतिसाद दिला. भारतामध्ये, स्त्रीवाद्यांचे उद्दिष्ट 'सक्षम स्त्री, स्त्रीला "स्वत:ची आणि स्वत:ची ताकद" किंवा "स्वतः बनण्यासाठी बळकट होण्यासाठी" म्हणून सक्षमीकरणाची पुनर्व्याख्या करणे हे तिला "लाभार्थी" म्हणून प्रक्षेपित करण्याऐवजी सामाजिक प्राप्तकर्ता म्हणून सरकारकडून कल्याण आणि सहाय्यता घेणे अपेक्षित आहे. .

दक्षिण आशियातील सक्षमीकरणाच्या स्त्रीवादी समजांनी "विवेकीकरण" किंवा वाढत्या चेतना या सरावाद्वारे स्त्रीची ओळख आणि संस्थांची भावना ओळखणे आणि विकसित करणे यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. या स्त्रीवादी सक्रियतेने भारत सरकारला ग्रामीण

महिलांच्या विकासासाठी "प्रेरित संघटनात्मकदृष्टिकोन" स्वीकारण्यास प्रभावित केले. यामुळे सरकारच्या सक्षमीकरणाची समज तळागाळातील अभिमुखतेकडे बदलली. सामूहिक आत्मनिरीक्षण, सहभाग आणि समूह स्वयं-संघटना याद्वारे गरीब, प्रामुख्याने ग्रामीण महिलांसाठी " मुळापर्यंत सक्षमीकरणावर " वर लक्ष केंद्रित केले.

1980 च्या मध्यापर्यंत 'सक्षमीकरण' या शब्दाला आंतरराष्ट्रीय आणि राजकीय आणि आर्थिक मान्यता मिळाली. पर्यायी विकासदृष्टिकोन हा "विकास, आव्हाने आणि पर्यायीदृष्टिकोनांमध्ये प्रतिबिंबित होते: थर्ड वर्ल्ड वुमेन्स पर्स्पेक्टिव्स," केरेन ग्रोन आणि गीता सेन (1985) यांचे एक पथदर्शक पुस्तक आहे. पुस्तकाने मानक विकास कार्यक्रमांवर हल्ला केला आणि एक पर्यायी स्त्रीवादी "प्रतिमा" प्रस्तावित केला.

- हे सूक्ष्म आर्थिक विश्लेषणापर्यंत तळागाळातील कामाशी निगडीत होते.
- हे दाखवून दिले की नवउदारवादी विकास तंत्राने जगभरातील स्त्रियांची परिस्थिती बिघडली आहे, परिणामी आफ्रिकेत अन्न संकट, लॅटिन अमेरिकेत कर्जाचे संकट, दक्षिण आशियातील दारिद्र्य संकट आणि पॅसिफिक बेटांमध्ये सैन्यवाद संकट उभे आहे.
- यामुळे "स्वायत्त आणि न्याय्य विकास" चे डावे स्त्रीवादी पर्यायी प्रतिकृती दिली जे लोकांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यावर लक्ष केंद्रित करते. परिणामी, त्यांनी उदारमतवादी "विकासातील महिला"दृष्टिकोनातील "एकात्मतावादी" दृष्टिकोनाला आव्हान दिले, ज्याचा अर्थ असा आहे की "तिसऱ्या जगातील महिलांची प्रमुख सहभाग हा आहे की वाढ आणि विकासाच्या अन्यथा फायदेशीर प्रक्रियेत मर्यादित सहभाग आहे." विकासाकडे गरीब व तिसऱ्या जगातील महिलांच्या दृष्टिकोनातून पाहिले पाहिजे यावर त्यात भर देण्यात आला. तरच पुरेसे ज्ञान मिळवणे आणि प्रभावी पर्याय उपलब्ध करून देणे शक्य होईल.
- वर्ग, लिंग आणि वंशावर आधारित असमानता प्रत्येक देशातून तसेच आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातून काढून टाकली जाईल याची खात्री करण्यासाठी संरचनात्मक आणि पद्धतशीर सुधारणांचे आवाहन केले.
- असा युक्तिवाद केला की असा पर्यायी विकास साधण्यासाठी महिलांचे सक्षमीकरण आणि स्वयं-संघटन आवश्यक आहे.

स्त्रीवादी सशक्तीकरण, परिणामी, वैयक्तिक, संस्थात्मक आणि सामाजिक स्तरांवर कार्य समाविष्ट करते. यात कमीतकमी तीन आयामांचा विकास समाविष्ट आहे:

(1) सशक्तीकरणाची अंतर्गत, मानसिक किंवा व्यक्तिगत पातळी, ज्यामध्ये व्यक्तीची "आंतरिक सक्षमता" आणि वैयक्तिक स्तरावरील "सामर्थ्य" अभिप्रेत आहे;

(२) एक आंतरवैयक्तिक आणि गट स्तरावर, ज्यामध्ये सक्षमीकरणाचा दबदबा आणि अधिकार वाढवले जातात; आणि

(३) एक राजकीय किंवा सामाजिक स्तर, ज्यामध्ये सामूहिक कृतीद्वारे लागू केलेल्या प्रणालीगत आणि/किंवा संरचनात्मक धोरणांचा समावेश असतो.

1990 च्या दशकाच्या मध्यापर्यंत 'सक्षमीकरण ' हा शब्द बनला होता, जो अनेक प्रकारे उदारमतवादी आर्थिक आणि राजकीय स्थरावर स्वीकारला गेला किंवा प्रचलित केला गेला. विकासातील "गरीबांचा सहभाग" या वक्तृत्वाच्या केंद्रस्थानी सध्या सक्षमीकरणाची संकल्पना आहे. हे सामान्यतः "समुदाय," "नागरी समाज," आणि "संस्था " सारख्या इतर आधुनिक संकल्पनांच्या संयोजनात वापरले जाते.

२.४ सक्षमीकरण आणि आंतरराष्ट्रीय संस्था

जगाच्या दक्षिणेत स्त्रीवाद्यांनी स्थापन केलेली सक्षमीकरण पद्धत खूप कट्टरपंथी मानली जात होती आणि त्यामुळे सरकारी, गैर-सरकारी आणि आंतरराष्ट्रीय विकास संस्थांकडून फार कमी सहाय्य मिळाले. तथापि, अनेक स्त्रीवादी स्वयंसेवी संस्थांनी या शब्दाच्या वापरासाठी संघटन केले आणि 1990 च्या मध्यापर्यंत, 'सक्षमीकरण ' हा स्त्रिया आणि विकासावरील वादविवादांचा अविभाज्य भाग बनला.

1994 मध्ये कैरो येथे झालेल्या लोकसंख्या आणि विकासावरील आंतरराष्ट्रीय परिषद,संयुक्त राष्ट्राच्या सुरुवातीच्या परिषदेंपैकी एक, या संकल्पनेला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पोहोचवले आणि तिला जागतिक मान्यता दिली. जरी परिषद महिलांना उद्देशून नसली तरी, कैरो कृती आराखड्याने लिंग आणि लैंगिक अधिकारांसह महिलांचे सक्षमीकरण हे लोकसंख्येशी संबंधित महत्त्वाचे मुद्दे म्हणून ओळखले. पुढील वर्षी बीजिंग येथे महिलांवरील संयुक्त राष्ट्रांची चौथी परिषद झाली. युएनच्या महिला आणि विकासाविषयीच्या चर्चेमध्ये "सक्षमीकरण" या शब्दाचा समावेश करण्यासाठी ही परिषद आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट होती.

"प्लॅटफॉर्म फॉर ॲक्शन " या अहवालात (संयुक्त राष्ट्र, 1995) मध्ये नमूद केले आहे की “महिला सक्षमीकरण आणि समाजाच्या सर्व क्षेत्रात समानतेच्या आधारावर त्यांचा पूर्ण सहभाग, ज्यामध्ये निर्णय प्रक्रियेतील सहभाग आणि अधिकाराचा वापर करणे हे मूलभूत समानता, विकास आणि शांतता साध्य करण्यासाठी आहे. 1990 च्या दशकाच्या उत्तरार्धात, महिला सक्षमीकरण ही "राजकीयदृष्ट्या योग्य" संकल्पना बनली होती की "सर्व आंतरराष्ट्रीय संस्था, किमान सार्वजनिक संप्रेषण त्याशिवाय करू शकत नाहीत," असे बिसिलियटने मांडले. सक्षमीकरण या शब्दाचा उल्लेख 2000 मध्ये संयुक्त राष्ट्रने आपल्या मिलेनियम समिटमध्ये ठरवलेल्या आठ सहस्राब्दी विकास उद्दिष्टांपैकी तिसऱ्या उद्दिष्टात पुन्हा दिसून येतो जेथे त्यांनी "लिंग समानतेला प्रोत्साहन आणि महिलांचे सक्षमीकरण" करण्याची घोषणा केली होती.

वॉशिंग्टन येथील चर्चेत मध्ये गरीबी कमी करण्याच्या चर्चेत सक्षमीकरणाचे महत्त्व दक्षिण जगामध्ये मध्ये लागू केलेल्या कार्यक्रम आणि धोरणांमध्ये दिसून आले. 1,800 पेक्षा जास्त जागतिक बँक-वित्तपोषित प्रकल्पांनी 2005 मध्ये त्यांच्या दस्तऐवजीकरणात "सक्षमीकरण" उद्धृत केले. गरीबी कमी करण्याच्या धोरण पत्रिकेत (PRSPs), जे समकालीन आंतरराष्ट्रीय विकास कार्यक्रमांचे प्रमुख घटक आहेत, त्यात गरीबांना सक्षम बनविण्याचा एक विभाग समाविष्ट आहे.

विद्वान स्त्रीवादी, विशेषत: असे निरीक्षण करतात की "सक्षमीकरण " हा वाक्यांश विकास संस्थांनी "ओलिस" घेतला आहे - मग तो आंतरराष्ट्रीय, द्विपक्षीय किंवा खाजगी - आणि अधिकाराच्या कल्पनेवर मूळ लक्ष केंद्रित करण्यापासून वंचित आहे. मुख्य प्रवाहातील विकास चर्चेत या शब्दाचा अवलंब सत्तेच्या अधिक वैयक्तिक दृष्टिकोनातून केला जात असताना, सक्षमीकरणाची सुरुवातीचीदृष्टि एका जटिल आणि बहुआयामी प्रक्रियेशी संबंधित होती जी सत्तेच्या वैयक्तिक आणि सामूहिक घटकांवर केंद्रित होती. अशा प्रकारे, वैयक्तिक क्षमता, प्राप्ती आणि स्थिती हे सर्व सक्षमीकरणाचे समानार्थी शब्द बनले आहेत.

२.५ सहकार्याची स्पर्धा

"महिला सक्षमीकरण" या शब्दामध्ये व्याख्येचा अभाव सर्वात लक्षणीय आहे, ज्याने "लिंग आधारित समानता" आणि "महिला स्थिती" ची जागा अनेक कार्यक्रम आणि धोरण दस्तऐवजांमध्ये घेतली आहे. जेव्हा शब्द परिभाषित केला जातो, तेव्हा त्याची व्याख्या एका घटकापासून किंवा संस्थेपासून दुसऱ्या घटकामध्ये लक्षणीय भिन्न असतात. एकाच संस्थेमध्ये, शब्दाच्या वेगवेगळ्या व्याख्या अस्तित्वात असू शकतात. 2001 आणि 2006 दरम्यान, जागतिक बँकेने तीन महत्त्वपूर्ण दस्तऐवजांमध्ये या शब्दाचे तीन भिन्न अर्थ दिले आहेत. परिणामी, आंतरराष्ट्रीय विकास संस्थांनी या वाक्यांशाची व्याख्या करण्यासाठी प्रयत्न केला आहे आणि तो लोकशाही, विकेंद्रीकरण आणि राजकीय सहभाग यासारख्या इतर तंत्रांशी जवळून संबंधित आहे किंवा अगदी समाकलित झाला आहे. सक्षमीकरण ही एक अंधुक आकांक्षा, एक गूढ शब्द, एक दृढ आशावादी, तरीही एक "न्याय्य" संकल्पना बनली आहे जी केवळ करार घडवून आणू शकते परंतु स्पष्टतेच्या अभावामुळे या क्षेत्रात लागू करणे अशक्य आहे. आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी एक आकर्षक परंतु चुकीची परिभाषित संज्ञा तयार केली आहे जी "आधिपत्य" आणि आव्हानात्मक म्हणून ओळखली गेली आहे.

वैयक्तिक क्षमता, प्राप्ती आणि प्रतिष्ठा हे सर्व सक्षमीकरणाचे समानार्थी शब्द बनले आहेत. सार्डनबर्गच्या म्हणण्यानुसार या संकल्पनेच्या सहकार्यामध्ये "मुक्तीकरण सक्षमीकरण" वरून "उदारमतवादी सक्षमीकरण" कडे बदल झाला आहे . उदारमतवादी सक्षमीकरण वैयक्तिक हितसंबंधांच्या अनुकूलतेवर आधारित आहे. उदाहरणार्थ, हाफॉन दाखवते की महिला सक्षमीकरणाचीदृष्टि, विशेषत: गर्भनिरोधकाच्या चर्चेत, वैयक्तिक निवड, प्रवेश आणि संधी या मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित केले आहे. कैरो परिषदेनंतर लोकसंख्येची धोरणे आणि कार्यक्रम राबविलेल्या त्यांच्या विश्लेषणात सत्ता मिळविण्यासाठी महिलांच्या सामूहिक राजकीय संघर्षांची चर्चा झालेली नाही. त्यांचा असा दावा आहे की सक्षमीकरण निर्देशक प्रामुख्याने महिलांच्या सेवा, नोकऱ्या आणि शिक्षण यासारख्या परिवर्तनांवर केंद्रित असतात, ज्यात राजकीय एकत्रीकरण किंवा सहभागाकडे फारसे लक्ष दिले जात नाही.

उत्तर-वसाहतवादी स्त्रीवादी देखील स्त्री सक्षमीकरणासाठी संस्थात्मकदृष्टिकोन परिभाषित करणारी अनिवार्यता नाकारतात. हे दृष्टिकोन गरीब राष्ट्रांतील स्त्रियांना एकसंध, एकसंध अस्तित्व म्हणून पाहण्याचा प्रयत्न करतात आणि त्याकडे दुर्लक्ष करतात. वस्तुस्थिती आहे की या गटामध्ये अनेक अधिकार संबंध आहेत. संस्थात्मक सक्षमीकरण कार्यक्रम

अनेकदा "अंतरविभागीय अधिकार गतिशीलतेकडे दुर्लक्ष करतात, विशेषत: ज्या पद्धतीने वर्णद्वेष, सामाजिक वर्ग आणि पितृसत्ता हे सर्व महिलांच्या गटांमध्ये व्यक्त, मजबुतीकरण आणि असमानता निर्माण करण्यासाठी कार्य करतात.

प्रत्यक्षात सक्षमीकरण हे वारंवार त्याच्या आर्थिक घटकापुरते मर्यादित असते, तर अधिकाराच्या मानसिक आणि सामाजिक घटकांकडे त्याच्या वैयक्तिक आणि अराजकीय स्वरूपाकडे दुर्लक्ष केले जाते. मायक्रोक्रेडिट प्रकल्प आणि "स्व-सहायता गट" (SHGs) मध्ये झपाट्याने वाढ झाली आहे. आंतरराष्ट्रीय विकास संस्था महिला आणि वंचितांसाठी अंतिम सक्षमीकरण साधन म्हणून SHGs ला प्रोत्साहन देतात. तथापि, प्रत्यक्षात SHG उद्दिष्टांमध्ये कर्जाची परतफेड आणि बचत यांचे वर्चस्व असते, ज्यामुळे शिक्षण किंवा महिलांच्या "विवेकीकरण" साठी फार कमी संधी उरतात. वित्तपुरवठ्यात अधिक प्रवेश असूनही, पुरूषांचा निधीवर अधिक प्रभाव असतो, तर कर्जाची परतफेड करणे ही महिलांची जबाबदारी बनते.

२.६ सक्षमीकरणाचे राजकारण

munotes.in

नवउदारवादाच्या चौकटीत सक्षमीकरणाची संकल्पना काटेकोरपणे वैयक्तिक आहे. स्पर्धात्मक बाजाराच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये, संस्थेची ची व्याख्या " संस्था म्हणजे एखाद्याचे कल्याण, सुधारण्याच्या शक्यतेचा फायदा घेण्यासाठी तर्कसंगत उपयोगिता-अधिकतम निर्णय घेण्याची क्षमता" म्हणून केली जाते. सूक्ष्म पातळीवर, सक्षमीकरण उपक्रमांचे मूल्यमापन आर्थिक कार्यक्षमता आणि आर्थिक वाढीसाठी त्यांच्या योगदानाच्यादृष्टिने केले जाते, ज्याप्रमाणे लोक सूक्ष्म पातळीवर अधिक परताव्याच्या साधनात्मक, बाह्य प्रोत्साहनांच्या वचनाद्वारे प्रेरित होतात.

नवउदारवाद राजकीय आणि सामाजिक समस्यांचे "बाजारातील उपायांसह वैयक्तिक समस्या" मध्ये "रूपांतरित" करून त्यांचे "बाजाराच्या अटी" मध्ये रुपांतरीत करतो. परिणामी, ते सामाजिक जीवनाच्या "निश्चितीकरण" मध्ये योगदान देते, तसेच वैयक्तिक जबाबदारीवर आधारित नागरिकत्व आणि सहभाग मानकांचा विस्तार करते . जरी नवउदारवादी जागतिक व्यवस्थेची वास्तविकता अशी आहे की बहुतेक लोक मजुरीसाठी काम करून पैसे कमवतात, परंतु सशक्त उद्योजक नागरिक/विषयाची विचारधारा आर्थिक पद्धती आणि प्रक्रियांची समज निर्माण करते जी कोणीही बाजारातील संधींमधून नफा मिळवण्यास सक्षम असल्याचे वचन देते. परिणामी, ते मानसिकतेचे पालनपोषण करते आणि भांडवलशाही सुधारण्याऐवजी पुनरुत्पादनाची सेवा देणारी मानवी क्षमता विकसित करते. तथापि, सामाजिक उदारमतवादी आणि नवउदारवादीदृष्टिकोनांमध्ये किमान तीन महत्त्वपूर्ण फरक आहेत.

प्रथम, प्रतिनिधी, किंवा कल्पना करण्याची आणि हेतुपुरस्सर शक्यता निवडण्याची क्षमता, हे नैसर्गिक मानवी गुणधर्म मानले जात नाही; त्याऐवजी, ते अनेक परिस्थितीत बांधले आणि जोपासले गेले पाहिजे, ज्यासाठी काही जाणीवा वाढवणे आवश्यक आहे.

दुसरे, सामाजिक-उदारमतवादीदृष्टिकोन व्यक्ती ज्या परिस्थितीत निर्णय घेतात त्याकडे अधिक व्यापक आणि अधिक सखोल विचार करते. हे "युक्तिवादाचे नियम" ठरविण्यात आणि संधीची चौकट विकसित करण्यात अधिकृत आणि अनौपचारिक संस्थांच्या दोन्ही भूमिका मान्य करते. हे राज्य आणि समाज यांसारख्या बाजारपेठेव्यतिरिक्त इतर सक्षमीकरण कार्यक्षेत्र देखील विचारात घेते.

तिसरे, सामान्यत: सक्षमीकरणासाठी नवउदारवादी दृष्टिकोन हे कार्यक्षम संसाधन वाटपाच्या अतिव्याप्ततेद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहेत. दुसरीकडे, सामाजिक-उदारमतवादी दृष्टिकोन समतावादी अभिमुखतेशी जोडलेले आहेत जे असमान घटकातून उद्भवणारी सामाजिक विषमता सोडवण्याचा प्रयत्न करतात.

२.७ निष्कर्ष

स्त्रीवादी सक्षमीकरणाचादृष्टिकोन अत्यंत मोकळेपणा, तसेच न्याय्य आणि न्याय्य सामाजिक संबंधांच्या दिशेने असणारी "गंभीर जागरूकता" जोपासण्याची वचनबद्धता दर्शवते. हे लैंगिक समानतेसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करण्यास मदत करेल. DAWN च्या 1987 च्या जाहीरनाम्यात स्पष्ट केल्या प्रमाणे स्त्रीवादी सक्षमीकरणदृष्टिकोन अशा पद्धतींचा शोध घेतो ज्यामध्ये महिलांची स्वयं-संस्था पर्यायी विकासास परवानगी देते. आर्थिक संबंधांचे पुनर्विचार आणि पुनर्विचार करणारे स्त्रीवादी राजकारण आणण्याची गरज आहे. गैर-भांडवलवादी आर्थिक व्यक्तिमत्व, पद्धती आणि सामाजिक परस्परसंवाद वाढवून आणि निर्माण करून हे साध्य केले जाऊ शकते.

२.८ सारांश

एका विशिष्ट गटातील महिलांच्या अनुभवांचे राजकारण केले जाते आणि सर्व महिलांचे प्रतिनिधी असल्याचा दावा केला जातो, जरी महिलांच्या अनुभवांचे प्रबळ नसलेल्या गटांचे राजकारण केले जाते, तेव्हा त्याचा परिणाम "विविधता" ची पोचपावती ठरतो, परंतु महिला शक्तीच्या गतिशीलतेला आव्हान नाही.

स्त्रीवाद्यांनी महिलांच्या "मनाच्या बेड्या" तोडण्याचा प्रयत्न केला आणि सरकारच्या महिलांच्या विकासासाठीच्या तळापासून शिखरापर्यंतच्या कल्याणकारी दृष्टिकोनाला प्रतिसाद दिला.

दक्षिण आशियातील सक्षमीकरणाच्या स्त्रीवादी समजांनी "विवेकीकरण" किंवा वाढत्या जाणीवा या सरावाद्वारे स्त्रीची ओळख आणि प्रतिनिधित्वाची भावना ओळखणे आणि विकसित करण्याचे महत्त्व अधोरेखित केले. "सक्षमीकरण" हा शब्दप्रयोग विकास संस्थांनी "ओलिस" घेतला आहे.

आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी एक आकर्षक परंतु चुकीची परिभाषित संज्ञा तयार केली आहे जी "आधिपत्य" आणि आव्हानात्मक म्हणून ओळखली गेली आहे.

munotes.in

नवउदारवाद राजकीय आणि सामाजिक समस्यांचे "बाजारातील उपायांसह वैयक्तिक समस्या" मध्ये "रूपांतरित" करून त्यांचे "बाजाराच्या अटी" मध्ये अनुवादित करतो.

परिणामी, हे सामाजिक जीवनाचे "निश्चितीकरण" तसेच वैयक्तिक जबाबदारीवर आधारित नागरिकत्व आणि सहभागाच्या मानकांच्या विस्तारात योगदान देते.

२.९ प्रश्न

• सक्षमीकरणाच्या मुद्द्याशी संबंधित स्त्रीवादी हस्तक्षेपांची चर्चा करा.

• प्रतिस्पर्धी सहकार्याच्या मुद्द्याचे आणि सक्षमीकरणाच्या राजकारणाचे विश्लेषण करा

२.१० संदर्भ

- Biewener, C., & Bacque, M. H. (n.d.). *Feminism and the politics of empowerment ... - air university*. Retrieved April 13, 2022, from https://www.airuniversity.af.edu/Portals/10/ASPJ_French/journals_E /V olume-06_Issue-2/biewenerbacque_e.pdf
- Calves, A. E. (n.d.). *Empowerment: The history of a key concept ... - cairn-int.info*. Retrieved April 13, 2022, from https://www.cairn int.info/article-E_RTM_200_0735--empowermentthe-history-of-a-key concept.htm
- Wehbi, S. (n.d.). *Feminist intervention: A critical reflection - JSTOR*. Retrieved April 13, 2022, from https://www.jstor.org/stable/41669686

❖❖❖❖

munotes.in

३

भारतातील प्रमुख योजना, धोरणे आणि कार्यक्रम

घटक रचना

३.0 उद्दिष्टे

३.१ परिचय

३.२ पंचवार्षिक योजनांद्वारे विकास

३.३ विकास प्रक्रियेत लैंगिकदृष्टिकोन बाबत विचारधारा

३.४ जागतिकीकरणाची आव्हाने

३.५ महिलांचे सामाजिक सक्षमीकरण

३.६ कायदेशीर तरतुदी

३.७ आंतरराष्ट्रीय जाहीरनामा आणि सहस्त्रक विकास उद्दिष्ट्ये

३.८ निष्कर्ष

३.९ सारांश

३.१० प्रश्न

३.११ संदर्भ

३.0 उद्दिष्टे

- महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी हाती घेण्यात आलेले विशेष उपक्रम समजून घेणे
- महिलांच्या हितासाठी धोरणात्मक उपायांची अंतर्दृष्टी प्राप्त करणे

३.१ परिचय

भारतीय संविधानात स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्त्व त्याच्या प्रस्तावना, मूलभूत हक्क ,मूलभूत कर्तव्य आणि मार्गदर्शक तत्त्वे मध्ये लागू केले आहे. संविधानाने केवळ महिलांना समानता दिली नाही तर महिलांना भेदभावाविरुद्ध उपाययोजना करण्याचा अधिकारही दिला आहे. लोकशाहीमध्ये, भारताने तयार केलेल्या विविध प्रकारचे कायदे, विकास धोरणे, योजना आणि कार्यक्रम विविध क्षेत्रात महिलांच्या प्रगतीचे उद्दिष्ट ठेवतात. एक महत्त्वपूर्ण मानव संसाधन म्हणून महिलांचे महत्त्व भारतीय राज्यघटनेद्वारे ओळखले गेले ज्याने केवळ महिलांना समानता दिली नाही तर त्यांच्या बाजूने सकारात्मक भेदभावाचे उपाय अवलंबण्याचे अधिकार राज्याला दिले. संविधानाच्या अनेक कलमांनी विशेषत: महिलांच्या सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी आणि त्यांचे राजकीय अधिकार आणि निर्णय घेण्यातील

munotes.in

सहभाग कायम ठेवण्याच्या घटनेच्या वचनबद्धतेचा पुनरुच्चार केला आहे. या घटकात भागात आपण काही महत्त्वाच्या योजना,धोरणे, सरकारी आणि गैर-सरकारी संस्थांनी सुरू केलेल्या महिलांशी संबंधित धोरणात्मक कार्यक्रम पाहू.

३.२ पंचवार्षिक योजनांद्वारे विकास

भारत अशा काही विकसनशील देशांपैकी एक आहे जिथे लैंगिक समानता आणि महिलांच्या स्थितीत सुधारणा ही विकास आणि सामाजिक धोरणाची केंद्रीय उद्दिष्टे आहेत. पाचव्या पंचवार्षिक योजनेने (1974-78) महिलांच्या समस्यांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कल्याणापासून विकासाकडे प्रामुख्याने वळवला आहे. अलिकडच्या वर्षांत, महिलांचे सशक्तीकरण हा महिलांचा दर्जा ठरवण्यासाठीचा केंद्रबिंदू मानला गेला आहे.

तिसऱ्या, चौथ्या आणि पाचव्या योजनेच्या काळात- स्त्री शिक्षणाला काही प्रमाणात प्राधान्य देण्याचे महत्त्व महिला शिक्षणावरील राष्ट्रीय समितीच्या अहवालानंतर (1958-59) ओळखले गेले. तथापि, दारिद्र्य, निरक्षरता, शिक्षणातील सहभाग आणि शाळाबाह्य महिला इत्यादी प्रमुख समस्यांचे निराकरण करण्यात योजनाकार अद्यापही अयशस्वी ठरले, ज्यामुळे समाजातील महिलांचे स्थान आणि स्थिती प्रभावित होत राहिली आणि त्यांना मुख्य प्रवाहापासून दूर ठेवले.

सहाव्या योजनेत आरोग्य, शिक्षण आणि रोजगार या तीन प्रमुख क्षेत्रांवर विशेष जोर देऊन बहु-अनुशासनात्मक दृष्टिकोन स्वीकारला गेला. भारत सरकारने 1984 मध्ये नैरोबी येथे संयुक्त राष्ट्रांच्या परिषदेला माहिती देण्यासाठी महिला आणि विकास या विषयावरील दुसरी अलिप्ततावादी चळवळ(NAM) परिषद आयोजित केली होती. या पार्श्वभूमीच्या घटनांमुळे ग्रामीण विकास, महिला आणि बाल विकास विभाग ,कामगार आणि रोजगार मंत्रालयाला काही धाडसी उपायांचा अवलंब करण्यास प्रोत्साहन मिळाले. ग्रामीण विकास विभागाने 6 व्या पंचवार्षिक योजनेच्या मध्यभागी ग्रामीण भागातील सर्व गरिबी विरोधी कार्यक्रमांमध्ये महिलांसाठी 30% राखीव कोटा सुरू केला.

सातव्या योजनेत (1985-90) महिलांचा आर्थिक आणि सामाजिक स्तर उंचावणे आणि त्यांना राष्ट्रीय विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे या प्रमुख उद्देशाने विकासात्मक कार्यक्रम चालू ठेवले. या दिशेने एक महत्त्वपूर्ण पाऊल म्हणजे महिलांना थेट लाभ देणाऱ्या विविध विकास क्षेत्रांमध्ये 'लाभार्थी-उन्मुख योजना' (BOS) प्रचार करणे सुरू झाले

आठव्या योजनेत रणनीती अशी होती की विविध क्षेत्रातील विकासाचे फायदे महिलांना मागे न ठेवता सर्व सामान्य कार्यक्रमांना महिलापूरक म्हणून विशेष कार्यक्रम राबवले जातील. शिक्षण आणि पोषण, कायदेशीर साक्षरता आणि "महिलांच्या भूमिकेबाबत सामाजिक दृष्टिकोन आणि धारणांमधील बदल" यांचा उल्लेख सक्षमीकरणासाठी आवश्यक आहे. तथापि, महिलांचा उल्लेख केवळ महिला विशिष्ट कार्यक्रमांच्या संदर्भात करण्यात आला.

महिला सशक्तीकरणासाठी विशेष उपक्रम नवव्या योजनेदरम्यान (1997-2002)

महिला घटक योजनेचा (WCP)मुख्य उद्देश हा कोणत्याही विकासात्मक क्षेत्रातील लाभ मध्ये महिलांना मागे न टाकता 30 टक्क्यापेक्षा जास्त निधी/ फायदे स्त्रियांना इतर सर्व

संबंधित क्षेत्रामध्ये मिळतील. उत्पन्न वाढीच्या उपक्रमांसाठी स्वावलंबी स्वयं-सहायता गट (SHG) स्थापन करून महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी सक्षम वातावरण निर्माण करण्यासाठी 'स्व-शक्ती'ची सुरुवात याच दरम्यान झाली. महिलांच्या उन्नतीसाठी आणि सक्षमीकरणासाठी उल्लेखनीय योगदानासाठी 5 प्रतिष्ठित महिलांचा सन्मान करण्यासाठी महिलांच्या विकासाच्या इतिहासात प्रथमच 'स्त्री शक्ती पुरस्कार' ची स्थापना झाली.(1999)

२००० मध्ये स्वीकारण्यात आलेल्या राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरणात लोकसंख्या स्थिरीकरणाशी संबंधित मुद्द्यांकडे लक्ष वेधण्यासाठी आणि दोन मुलांची संख्या निश्चित करण्याच्या दिशेने गुणवत्ता गर्भनिरोधक सेवांमध्ये सार्वत्रिक प्रवेश सुनिश्चित करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

दहावी योजनेमध्ये महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी क्षेत्र-विशिष्ट मुद्द्यांवर आधारित धोरण सुचवले - i) सामाजिक सक्षमीकरण, ii) आर्थिक सक्षमीकरण आणि iii) लैंगिक न्याय.

i) सामाजिक सक्षमीकरण:

प्रजनन आणि बाल आरोग्य या सार्वत्रिकरण द्वारे लोकसंख्येच्या अल्प-सेवा आणि वंचित विभागांवर विशेष लक्ष केंद्रित करून प्राथमिक आरोग्य सेवा आणि कौटुंबिक कल्याणची मूलभूत किमान सेवा सुनिश्चित करण्यासाठी सुलभ आणि समान प्रवेश प्रदान करणे बाल आरोग्य (आरसीएच) सेवा, कमीतकमी अर्भक मृत्यू दर आणि माता मृत्यू दर किमान करणे ही काळाची गरज आहे. सध्याच्या प्राथमिक आरोग्य सेवा पायाभूत सुविधा आणि पोषण सेवांमधील गंभीर पोकळी भरून काढण्यासाठी प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना (PMGY) द्वारे आरोग्य सेवा आणि पोषण सेवा पुरवणे**.**

ii) आर्थिक सक्षमीकरण:

विविध दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांतर्गत महिलांना स्वयं-सहायता गटांमध्ये संघटित करणे महत्त्वाचे आहे. असंघटित क्षेत्रातील महिलांच्या कामाच्या परस्थिती सुधारण्याबाबत विशेष लक्ष देणे कारण या क्षेत्रात 90 टक्क्याहून अधिक महिला काम करतात आणि विशेष म्हणजे या महिला किमान आणि समान वेतन, इतर सामाजिक कायद्याच्या अंबलबजावणीचा अभाव असूनही कार्य करतात.

iii) लिंगभाव न्याय:

महिला सक्षमीकरणासाठी राष्ट्रीय धोरण (2001) ने लिंगभेद दूर करणे आणि महिला सक्षमीकरणासाठी सकारात्मक वातावरण निर्माण करणे हे आपले प्रमुख उद्दिष्ट ठेवले आहे.

भारतीय दंड संहिता, 1860 आणि 'गर्भजल व गर्भलिंग निदान तंत्र (नियमन व गैरवापर प्रतिबंध) कायदा, 1994' या दोन्हींच्या प्रभावी अंमलबजावणीद्वारे स्त्री भ्रूणहत्या यांचे संपूर्ण निर्मूलन शिक्षेच्या अत्यंत कठोर उपायांसह करणे,जेणे करून अवैध व्यवसाय करणाऱ्यांसाठी एक अतिशय कठोर कायदेशीर चौकट केली जाईल.

munotes.in

स्त्रियांच्या पुनरुत्पादक हक्कांचा विचार करणाऱ्या उपाययोजनांचा अवलंब करणे ज्यामुळे त्यांना त्यांच्या पुनरुत्पादक निवडीचा उपयोग करता येईल.

विशेषत: अंमलबजावणी अधिकाऱ्यांशी सल्लामसलत करून तयार केलेल्या नियोजित कृती कार्यक्रमाची महिला आणि मुली यांच्यावरील सतत वाढणाऱ्या हिंसाचाराचे आळा घालने केंद्र आणि राज्य पातळीवर कायदा आणि सुव्यवस्था यांच्या माध्यमातून सामर्थ्याने प्रभावीपणे अंमलबजावणी करणे आणि परिस्थितीचे मूल्यांकन करून लिंग-न्याययुक्त समाज निर्माण करण्याच्या दिशेने सामाजिक पुनर्रचना करण्याच्या प्रक्रियेला सुरुवात करणे/वेग देणे

महिला वसतिगृहे (**Working Women's Hostels)**

1972-73 मध्येहा उपक्रम सुरू करण्यात आला. या कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट घरापासून दूर राहणाऱ्या निम्न उत्पन्न स्तरातील कामगार महिलांना सुरक्षित आणि स्वस्त निवास उपलब्ध करून देऊन रोजगाराच्या बाजारपेठेत महिलांसाठी अधिक गतिशीलता वाढवणे हे आहे. कुटुंब विघटन, मानसिक ताण/तणाव, सामाजिक बहिष्कार, शोषण इत्यादींमुळे सामाजिक आणि नैतिक संकटात सापडलेल्या महिला आणि मुलींचे संरक्षण आणि पुनर्वसन करण्यासाठी 1969 मध्ये महिला आणि मुलींसाठी *शॉर्ट स्टे होम्स* (SSH) हा कार्यक्रम सुरू करण्यात आला.

३.३ विकास प्रक्रियेत लिंगदृष्टिकोन मुख्य प्रवाहात आणणे

प्रक्रियेत एक लिंग

सर्व विकासात्मक प्रक्रियेत महिलांच्यादृष्टिकोनांचे मुख्य प्रवाह सुनिश्चित करण्यासाठी धोरणे, कार्यक्रम आणि प्रणाली स्थापित केल्या जातील

जिथे जिथे धोरणे आणि कार्यक्रमांमध्ये तफावत असेल तिथे ती भरून काढण्यासाठी महिलांचा विशेष हस्तक्षेप केला जाईल. सर्व संबंधित कायदे, क्षेत्रीय धोरणे, योजना आणि कृती कार्यक्रमांमध्ये महिलांच्या समस्या आणि त्यांच्याशीसंबंधित मुद्दे विशेषत: हाताळल्या जातील.

दारिद्र्य निर्मूलन

उपलब्ध लोकसंख्येचा बहुसंख्य दारिद्र्य रेषेखालील भागांमध्ये स्त्रियांचा समावेश होतं असल्याने आणि बऱ्याचदा अत्यंत गरिबीच्या परिस्थितीत असतात, सूक्ष्म-आर्थिक धोरणे आणि दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम यांच्या माध्यमातून अशा महिलांच्या गरजा आणि समस्यांचे निराकरण करणे. महिलांसाठी विशेष लक्ष्य ठेवून महिलांभिमुख अशा कार्यक्रमांची सुधारित अंमलबजावणी केली जाईल. गरीब महिलांना एकत्र आणण्यासाठी आणि त्यांच्या क्षमता वाढवण्यासाठी आवश्यक सहाय्यक उपायांसह, त्यांना आर्थिक आणि सामाजिक पर्यायांची श्रेणी देऊन सेवांचे एकत्रीकरण करण्यासाठी पावले उचलली जातील.

सूक्ष्म कर्ज

महिलांच्या वापरासाठी आणि उत्पादनासाठी कर्जाची उपलब्धता वाढविण्यासाठी, विद्यमान सूक्ष्म-क्रेडिट यंत्रणा आणि सूक्ष्म-वित्त संस्था यांची नवीन स्थापना आणि बळकटीकरण हाती घेण्यात येईल जेणेकरून कर्ज पोहोचवण्यात वाढ होईल. सध्याच्या वित्तीय संस्था आणि बँकांद्वारे पुरेसा कर्ज प्रवाह सुनिश्चित करण्यासाठी इतर सहाय्यक उपाययोजना केल्या जातील, जेणेकरून दारिद्र्य रेषेखालील सर्व महिलांना सहज कर्ज मिळू शकेल.

महिला आणि अर्थव्यवस्था

स्थूल-आर्थिक आणि सामाजिक धोरणे आखण्यात आणि त्यांची अंमलबजावणी करताना महिलांच्यादृष्टिकोनांचा समावेश केला जाईल. ज्यामुळे अशा प्रक्रियांमध्ये त्यांचा सहभाग संस्थात्मक स्तरावर होईल, उत्पादक आणि कामगार म्हणून सामाजिक-आर्थिक विकासात त्यांचे योगदान औपचारिक आणि अनौपचारिक क्षेत्रांमध्ये (ग्रुप आधारित कामगारांसह) ओळखले जाईल आणि रोजगार आणि तिच्या कामाच्या परिस्थितीशी संबंधित योग्य धोरणे आखली जातील. अशा उपाययोजनांमध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश असू शकतो: जेथे आवश्यक असेल तेथे कामाच्या परंपरागत संकल्पनांचे पुनर्विभाजन आणि पुनर्निर्देशन उदा. जनगणनेच्या नोंदींमध्ये, उत्पादक आणि कामगार म्हणून महिलांचे योगदान प्रतिबिंबित करण्यासाठी.

३.४ जागतिकीकरणाची आव्हाने

जागतिकीकरणाने महिला समानतेच्या उद्दिष्टाच्या पूर्ततेसाठी नवीन आव्हाने सादर केली आहेत, ज्याच्या लैंगिक प्रभावाचे पद्धतशीरपणे मूल्यांकन केले गेले नाही. तथापि, महिला आणि बाल विकास विभागाने सुरू केलेल्या सूक्ष्म-स्तरीय अभ्यासांवरून असे दिसून येते की रोजगार आणि रोजगाराच्या गुणवत्तेसाठी पुन्हा धोरणे तयार करण्याची गरज आहे.

वाढत्या जागतिक अर्थव्यवस्थेचे फायदे असमानपणे वितरीत केले गेले आहेत ज्यामुळे व्यापक आर्थिक विषमता, स्त्रियांमधील दारिद्र्य, अनेकदा बिघडलेल्या कामाच्या परिस्थिती ,विशेषतः अनौपचारिक अर्थव्यवस्था आणि ग्रामीण भागात असुरक्षित कामाचे वातावरण यामुळे लैंगिक असमानता वाढते. महिलांची क्षमता वाढवण्यासाठी आणि जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून उद्भवणाऱ्या नकारात्मक सामाजिक आणि आर्थिक परिणामांना तोंड देण्यासाठी त्यांना सक्षम करण्यासाठी धोरणे आखली जाणे गरजेचे आहे.

महिला आणि कृषी

कृषी आणि संबंधित क्षेत्रातील महिलांची निर्माती म्हणून महत्त्वाची भूमिका लक्षात घेता, प्रशिक्षण, विस्तार आणि विविध कार्यक्रमांचा लाभ मिळावा यासाठी प्रयत्न केले जाणे महत्त्वाचे आहेत. महिलांना मृदसंधारण, सामाजिक वनीकरण, दुग्धविकास आणि शेतीशी निगडित इतर व्यवसाय जसे की बागायती, पशुपालन , कुक्कुटपालन, मत्स्यपालन इत्यादींमध्ये महिलांना प्रशिक्षण देण्याचे कार्यक्रम कृषी क्षेत्रातील महिला कामगारांना लाभ देण्यासाठी विस्तारीकरण करणे गरजेचे आहेत.

महिला आणि उद्योग

इलेक्ट्रॉनिक्स, माहिती तंत्रज्ञान ,अन्न प्रक्रिया ,कृषी उद्योग आणि वस्त्रोद्योग या क्षेत्रांच्या विकासासाठी महिलांनी बजावलेली भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. त्यांना विविध औद्योगिक क्षेत्रात सहभागी होण्यासाठी कामगार कायदे, सामाजिक सुरक्षा आणि इतर सहाय्य सेवांच्यादृष्टिने सर्वसमावेशक समर्थन देणे महत्त्वाचे आहेत. सध्या महिलांना इच्छा असूनही कारखान्यांमध्ये रात्रीच्या शिफ्टमध्ये काम करता येत नाही. महिलांना सुरक्षा, वाहतूक इत्यादी सेवांसह रात्रीच्या शिफ्टमध्ये काम करण्यास सक्षम करण्यासाठी योग्य उपाययोजना करणे गरजेचे आहे.

३.५ महिलांचे सामाजिक सक्षमीकरण

शिक्षण

महिला आणि मुलींसाठी शिक्षणापर्यंत समान प्रवेश आणि भेदभाव दूर करण्यासाठी, शिक्षणाला सार्वत्रिक करण्यासाठी, निरक्षरतेचे निर्मूलन करण्यासाठी, लिंग-संवेदनशील शैक्षणिक प्रणाली तयार करण्यासाठी विशेष उपाय गरजेचे आहे. अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती/अन्य मागासवर्ग/अल्पसंख्यांकांसह दुर्बल घटकांतील मुली आणि महिलांवर विशेष लक्ष केंद्रित करून माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणातील लिंगभेद कमी करणे हे केंद्रस्थानी क्षेत्र असेल.

आरोग्य

महिलांच्या आरोग्यासाठी एक सर्वांगीणदृष्टिकोन ज्यामध्ये पोषण आणि आरोग्य सेवा या दोन्हींचा समावेश असेल आणि जीवन चक्राच्या सर्व टप्प्यांवर महिला आणि मुलींच्या गरजांवर विशेष लक्ष दिले जाईल. बालमृत्यू , मातामृत्यू कमी करणे आणि पुनरुत्पादक हक्क ही प्राथमिक काळजी आहे. एचआयव्ही/एड्स आणि इतर लैंगिक संक्रमित रोगांचे सामाजिक, विकासात्मक आणि आरोग्य परिणाम लिंगदृष्टिकोनातून हाताळले महत्वाचं ठरेल. राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण (2000) - हे धोरण पुरुष आणि स्त्रियांना त्यांच्या पसंतीच्या कुटुंब नियोजनाच्या सुरक्षित, प्रभावी आणि परवडणाऱ्या पद्धतींमध्ये वापरण्याबाबत लक्ष केंद्रित करते आणि कमी वयातील विवाह आणि मुलांच्या अंतराच्या समस्यांना योग्यरित्या संबोधित करण्याची गरज ओळखत. आरोग्य सेवा आणि पोषण याविषयी महिलांचे पारंपारिक ज्ञान ओळखून महिलांसाठी उपलब्ध असलेल्या एकूण आरोग्याच्या पायाभूत सुविधांच्या चौकटीत भारतीय आणि वैकल्पिक औषध पद्धतींचा वापर वाढवण्याबाबत विचार केला जाईल.

पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छता

सुरक्षित पिण्याचे पाणी, सांडपाणी विल्हेवाट, स्वच्छतागृह सुविधा आणि घरांच्या सुलभ आवाक्यात, विशेषत: ग्रामीण भागात आणि शहरी झोपडपट्ट्यांमध्ये महिलांच्या गरजांवर विशेष लक्ष दिले जाईल. अशा सेवांचे नियोजन, वितरण आणि देखभाल यामध्ये महिलांचा सहभाग सुनिश्चित केला जाईल.

गृहनिर्माण आणि निवारा

महिलांच्यादृष्टिकोनांमध्ये गृहनिर्माण धोरणे, गृहनिर्माण वसाहतींचे नियोजन आणि ग्रामीण आणि शहरी भागात निवारा देण्याची तरतूद समाविष्ट केली जाईल.एकल महिला, कुटुंबप्रमुख, नोकरदार महिला, विद्यार्थी, प्रशिक्षणार्थी यांच्यासह महिलांसाठी पुरेशी ,सुरक्षित घरे आणि निवास व्यवस्था उपलब्ध करून देण्यावर विशेष लक्ष दिला जाईल.

पर्यावरण

पर्यावरण, संवर्धन, पुनर्संचयनासाठी धोरणे आणि कार्यक्रमांमध्ये महिला दृष्टिकोण प्रतिबिंबित होतील.महिलांचा सहभाग असेल. पर्यावरणीय घटकांचा त्यांच्या उपजीविकेवर होणारा परिणाम लक्षात घेऊन पर्यावरणाचे संवर्धन आणि पर्यावरणाचा ऱ्हास नियंत्रणात महिलांचा सहभाग सुनिश्चित केला जाईल.

विज्ञान आणि तंत्रज्ञान

महिलांचा अधिकाधिक सहभाग घडवून आणण्यासाठीयामध्ये मुलींना उच्च शिक्षणासाठी विज्ञान आणि तंत्रज्ञान घेण्यास प्रवृत्त करण्यासाठी उपायांचा समावेश असेल आणि वैज्ञानिक आणि तांत्रिक इनपुटसह विकास प्रकल्पांमध्ये महिलांचा पूर्णपणे समावेश असेल. वैज्ञानिक वृत्ती आणि जागरूकता विकसित करण्याच्या प्रयत्नांना गती दिली जाईल.

कठीण परिस्थितीत महिला

महिलांच्या परिस्थितीतील विविधता आणि विशेष वंचित गटांच्या गरजा लक्षात घेताना त्यांना विशेष सहाय्य देण्यासाठी उपाययोजना आणि कार्यक्रम हाती घेण्यात येतील. या गटांमध्ये अत्यंत गरिबीतील महिला, निराधार महिला, संघर्षाच्या परिस्थितीत महिला, नैसर्गिक आपत्तीमुळे प्रभावित महिला, कमी विकसित प्रदेशातील महिला, अपंग विधवा, वृद्ध महिला, कठीण परिस्थितीत एकल महिला, घर सांभाळणाऱ्या महिला, नोकरीवरून विस्थापित झालेल्या महिला, स्थलांतरित, वैवाहिक हिंसाचाराला बळी पडलेल्या स्त्रिया, परितक्त्या स्त्रिया आणि देहविक्री करणाऱ्या स्त्रिया इत्यादींचा समावेश आहे

मुलीचे हक्क

मुलीविरूद्ध सर्व प्रकारचे भेदभाव आणि तिच्या हक्कांचे उल्लंघन हे कुटुंबातील आणि कुटुंबा बाहेर प्रतिबंधात्मक आणि दंडात्मक अशा दोन्ही उपाययोजनांचे अंबलबजावणी करून दूर केले जाईल. . हे विशेषत: जन्मपूर्व लिंग निवड आणि स्त्री भ्रूणहत्या, बालविवाह, बाल शोषण आणि बाल वेश्याव्यवसाय इत्यादींच्या विरोधात कायद्यांच्या कठोर अंमलबजावणी संबंधित असतील. मुलींच्या गरजांवर विशेष भर दिला जाईल आणि भरीव गुंतवणूक निश्चित केली जाईल. अन्न आणि पोषण, आरोग्य आणि शिक्षण आणि व्यावसायिक शिक्षणाशी संबंधित क्षेत्रांमध्ये. बालमजुरी निर्मूलनासाठी कार्यक्रम राबविताना मुलींवर विशेष लक्ष केंद्रित केले जाईल.

लिंगभाव संवेदीकरण

राज्यातील कार्यकारी, कायदेविषयक आणि न्यायालयीन विभागाच्या कर्मचाऱ्यांचे प्रशिक्षण, मुख्याध्यापक करून ज्यांचा सहभाग हाधोरण आखणी आणि बांधणी मध्ये आहे विकास संस्था, कायद्याची अंमलबजावणी यंत्रणा आणि न्यायपालिका, तसेच गैर-सरकारी संस्थांवर विशेष लक्ष केंद्रित करून दिले जाईल. इतर उपायांमध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश असेल:

(अ) लैंगिक समस्या आणि महिलांच्या मानवी हक्कांसाठी सामाजिक जागरूकता वाढवणे.

(ब) लिंग शिक्षण आणि मानवी हक्क समस्यांचा समावेश करण्यासाठी अभ्यासक्रम आणि शैक्षणिक सामग्रीचे पुनरावलोकन

(क) सर्व सार्वजनिक दस्तऐवज आणि कायदेशीर साधनांमधून महिलांच्या प्रतिष्ठेला अपमानास्पद असलेले सर्व संदर्भ काढून टाकणे.

(ड) महिलांच्या समानता आणि सक्षमीकरणाशी संबंधित सामाजिक संदेश देण्यासाठी विविध माध्यमांचा वापर.

पंचायती राज संस्था

भारतीय राज्यघटनेतील ७३व्या आणि ७४व्या घटनादुरुस्तीने (१९९३) महिलांना राजकीय सत्ता रचनेत समान प्रवेश आणि वाढीव सहभाग सुनिश्चित करण्याच्या दिशेने एक मोठे पाऊल टाकले आहे. सार्वजनिक जीवनात महिलांचा सहभाग वाढवण्याच्या प्रक्रियेत पंचायत राज संस्था(PRIs) मध्यवर्ती भूमिका बजावतील. पंचायत राज संस्था आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था तळागाळातील महिलांसाठी राष्ट्रीय धोरणाच्या अंमलबजावणीमध्ये सक्रियपणे सहभागी होतील.

३.६ कायदेशीर तरतुदी

सामाजिक भेदभाव, हिंसा आणि अत्याचारापासून महिलांचे संरक्षण करण्यासाठी तसेच बालविवाह, हुंडा, बलात्कार, सती प्रथा इत्यादी सामाजिक दुष्कृत्ये रोखण्यासाठी राज्याने अनेक महिला-भिमुख आणि महिला-संबंधित कायदे लागू केले. समान मोबदला कायदा (1976) , 1955 चा हिंदू विवाह कायदा 1976 मध्ये सुधारित, विवाह (सुधारणा) कायदा, 2001, अनैतिक वाहतूक (प्रतिबंध) कायदा 1956 आणि 1984 मध्ये 1961 च्या हुंडा बंदी कायद्यात आणलेल्या दुरुस्तीमुळे महिलां बाबत होणारा क्रूरता बाबत दाखल पात्र गुन्हा केला गेला.

1976 चा बालविवाह प्रतिबंध कायदा, 1986 चा महिलांचे असभ्य प्रतिरुपण (प्रतिबंध) कायदा आणि सती आयोग (प्रतिबंध) कायदा, 1987 हे महिलांच्या प्रतिष्ठेचे रक्षण करण्यासाठी आणि त्यांच्यावरील हिंसाचार तसेच त्यांचे शोषण रोखण्यासाठी लागू करण्यात आले आहेत. कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा, 2005 मध्ये कुटुंबात होणाऱ्या कोणत्याही प्रकारच्या हिंसाचाराला बळी पडणाऱ्या घटनेनुसार महिलांच्या अधिकारांचे अधिक प्रभावी संरक्षण करण्याची तरतूद आहे.

याशिवाय, कायद्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी खालील इतर विशिष्ट उपाययोजना केल्या जातील.

(अ) हिंसा आणि लिंगसंबंधित अत्याचारांवर विशेष लक्ष केंद्रित करून सर्व संबंधित कायदेशीर तरतुदींची कठोर अंमलबजावणी आणि तक्रारींचे जलद निवारण सुनिश्चित केले जाईल.

(ब) कामाच्या ठिकाणी लैंगिक छळ रोखणे आणि शिक्षा करणे, संघटित/असंघटित क्षेत्रातील महिला कामगारांचे संरक्षण आणि समान मोबदला कायदा आणि किमान वेतन कायदा यांसारख्या संबंधित कायद्यांची कठोर अंमलबजावणी करणे,

(क) महिलांवरील गुन्हे, त्यांचे प्रमाण, प्रतिबंध, तपासणी, शोध आणि खटला नियमितपणे केंद्रीय, राज्य आणि जिल्हा पातळीवरील सर्व गुन्हे पुनरावलोकन मंच आणि परिषदांमध्ये पुनरावलोकन केले जाईल. मान्यताप्राप्त, स्थानिक, स्वयंसेवी संस्था तक्रारी दाखल करण्यासाठी मुली आणि महिलांवरील हिंसाचार आणि अत्याचारांशी संबंधित नोंदणी, तपास आणि कायदेशीर कार्यवाही सुलभ करण्यासाठी अधिकृत असतील.

(ड) महिलांवरील हिंसाचार आणि अत्याचार दूर करण्यासाठी पोलीस ठाण्यांमधील महिला कक्ष, महिला पोलीस ठाण्यांना प्रोत्साहन देणे, कौटुंबिक न्यायालये, महिला न्यायालये, समुपदेशन केंद्रे, कायदेशीर मदत केंद्रे आणि न्याय पंचायतींचे बळकटीकरण आणि विस्तार करण्यात येईल.

(ई) कायदेशीर साक्षरता कार्यक्रम आणि अधिकार माहिती कार्यक्रमांद्वारे कायदेशीर हक्क, मानवी हक्क आणि महिलांच्या इतर हक्कांच्या सर्व पैलूंवरील माहितीचा व्यापक प्रसार केला जाईल.

३.७ आंतरराष्ट्रीय जाहीरनामा आणि सहस्रक विकास उद्दिष्ट्ये

भारताने महिलांचे समान हक्क सुरक्षित करण्यासाठी वचनबद्ध असलेल्या विविध आंतरराष्ट्रीय करारांना आणि मानवाधिकार साधनांना मान्यता दिली आहे. त्यांमध्ये 1993 मध्ये महिलांविरुद्ध सर्व प्रकारच्या भेदभावाचे निर्मूलन करण्याच्या जाहीरनामा ला मान्यता देणे (CEDAW) हे महत्त्वाचे आहे. भारताने दोन घोषणात्मक विधाने आणि एका आरक्षणासह या अधिवेशनाला मान्यता दिली आहे. GOI जाहीरनाम्याच्या कलम 29(1) ला सहमत नाही, जे आंतरराष्ट्रीय न्यायालयातील स्पष्टीकरणासंबंधी वादांचे अनिवार्य लवाद किंवा न्यायनिवाडा स्थापित करते.. मेक्सिको प्लॅन ऑफ ॲक्शन (1975), नैरोबी फॉरवर्ड लुकिंग स्ट्रॅटेजीज (1985), बीजिंग घोषणा तसेच कृतीसाठी प्लॅटफॉर्म (1995) आणि 21 व्या साठी लिंग समानता आणि विकास आणि शांतता या विषयावरील UNGA सत्राद्वारे स्वीकारलेले परिणाम दस्तऐवज तसेच एकविसाव्या शतकामध्ये "बीजिंग घोषणा आणि कृतीसाठी प्लॅटफॉर्म लागू करण्यासाठी पुढील कृती आणि पुढाकार" या शीर्षकाचे भारताने योग्य पाठपुरावा करण्यासाठी अनारक्षितपणे समर्थन केले आहे. बीजिंग प्लॅटफॉर्म फॉर ॲक्शन महिलांसाठी चिंतेचे महत्त्वाचे क्षेत्र मांडते,. आंतरराष्ट्रीय अधिवेशनांमध्ये

केलेल्या वचनबद्धता योजना, दस्तऐवज आणि महिला सक्षमीकरणासाठी बाबत विचार राष्ट्रीय धोरणामध्ये प्रतिबिंबित होतात.

सन 2000 मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेत मिलेनियम घोषणापत्रात आठ सहस्राब्दी विकास उद्दिष्टे (MDGs) स्थापित करण्यात आली आहेत. यामध्ये लैंगिक समानता आणि महिलांचे सक्षमीकरण आणि माता आरोग्य सुधारणे यांचा समावेश आहे. जरी हे दोनच स्पष्टपणे लिंग-विशिष्ट असले तरी, लैंगिक समानता हे MDG च्या यशाच्या केंद्रस्थानी आहे - आरोग्य सुधारणे आणि रोगाशी लढा देणे, गरिबी कमी करणे आणि उपासमार कमी करणे, शिक्षणाचा विस्तार करणे आणि बालमृत्यू कमी करणे, सुरक्षित पाण्याची उपलब्धता वाढवणे, आणि पर्यावरणीय स्थिरता सुनिश्चित करण्यासाठी देखील संबंधित आहे.

३.८ निष्कर्ष

लैंगिक अंतर विविध स्वरूपात अस्तित्वात आहे, हे सर्वात स्पष्ट आहे की गेल्या काही दशकांमध्ये लोकसंख्येतील महिलांचे प्रमाण सतत कमी होत आहे. लैंगिक असमानतेची कारणे सामाजिक आणि आर्थिक संरचनेशी संबंधित आहेत, जी अनौपचारिक आणि औपचारिक मानदंड आणि पद्धतींवर आधारित आहे. दुर्बल (अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती/इतर मागासवर्ग आणि अल्पसंख्याक) महिलांचा प्रमाण प्रामुख्याने ग्रामीण भागात आहे आणि त्या अनौपचारिक, असंघटित क्षेत्रात गुंतलेल्या आहेत. त्यांच्यासाठी शिक्षण, आरोग्य आणि उत्पादक संसाधनांमध्ये प्रवेश अपुरा आहे. त्यामुळे ते मोठ्या प्रमाणात उपेक्षित, गरीब आणि सामाजिकदृष्ट्या बहिष्कृत राहतात. सरकारी आणि निमसरकारी स्तरावर धोरणात्मक उपक्रम ही काळाची गरज आहे कारण ते महिलांच्या सक्षमीकरणात अधिक प्रभावीपणे मदत करू शकतात.

३.९ सारांश

भारत हा अशा काही विकसनशील देशांपैकी एक आहे जिथे लैंगिक समानता आणि महिलांच्या स्थितीत सुधारणा ही विकास आणि सामाजिक धोरणाची केंद्रीय उद्दिष्टे आहेत.सर्व विकास प्रक्रियेत महिलांच्यादृष्टिकोनांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी धोरणे, कार्यक्रम आणि प्रणाली स्थापित केल्या जातील. जागतिकीकरणाने महिला समानतेच्या उद्दिष्टाच्या पूर्ततेसाठी नवीन आव्हाने सादर केली आहेत, ज्याच्या लैंगिक प्रभावाचे पद्धतशीरपणे मूल्यांकन केले गेले नाही.महिलांचे सामाजिक सक्षमीकरण हे विकासातील लिंग विषयकदृष्टिकोनातील प्रमुख लक्ष आहे. सामाजिक भेदभावापासून महिलांचे संरक्षण करण्यासाठी राज्याने अनेक महिला- भिमुख आणि महिला-संबंधित कायदे लागू केले.भारताने महिलांचे समान हक्क सुरक्षित करण्यासाठी वचनबद्ध असलेल्या विविध आंतरराष्ट्रीय करारांना आणि मानवाधिकार साधनांना मान्यता दिली आहे.सरकारी आणि निमसरकारी स्तरावर धोरणात्मक उपक्रम ही काळाची गरज आहे कारण ते महिलांच्या सक्षमीकरणात अधिक प्रभावीपणे मदत करू शकतात.

munotes.in

३.१० प्रश्न

- भारत सरकारने महिला सक्षमीकरणासाठी सुरू केलेल्या धोरणात्मक उपक्रमांचे परीक्षण करा.
- भारताच्या विशिष्ट संदर्भासह विकास धोरणांमधील लैंगिकदृष्टिकोनांच्या स्वरूपाची चर्चा करा.

३.१० संदर्भ

- National Policy for the Empowerment of Women (2001): Ministry of Women and Child Development, available at
- https://wcd.nic.in/womendevelopment/national-policy-women-empowerment
- https://wcd.nic.in/sites/default/files/Executive%20Summary_HLC_0.pdf
- Madaineni, Geetha (2013): Policies and Programmes for the Advancement of Women, available at
- https://www.researchgate.net/publication/333105001_Policies_and_Programmes_for_the_Advancement_of_Women/citation/download

❖❖❖❖

munotes.in

४

लिंगभाव आणि नव-उदारवादी स्पर्धा

घटक रचना

४.१ परिचय

४.२ सहकारी पर्याय समजून घेणे

४.३ नव-उदारवादी स्त्रीवाद

४.४ निष्कर्ष

४.५ सारांश

४.६ प्रश्न

४.७ संदर्भ

४.१ परिचय

'नवउदारतावाद' या शब्दाचा अर्थ अनेक वेगवेगळ्या गोष्टी असा होतो. शब्दाच्या व्याख्येवर वाद असूनही, बहुतेक लोक सहमत आहेत की आपण १९७० आणि १९८० च्या दशकात होतो त्यापेक्षा आता आपण नवउदारवादाच्या वेगळ्या टप्प्यात आहोत, जेव्हा "बाजार मूलतत्त्ववाद" वर जोर दिला जात होता. १९९० च्या दशकापासून, अनेक धोरणांमध्ये सुधारणा करण्यात आल्या, परिणामी 'मानवी चेहऱ्यासह नवउदारवाद' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या लोकप्रिय नवीन शब्दाचा जन्म झाला. नवउदारवादाची नवीन वैशिष्ट्ये, जसे की सर्वसमावेशक वाढ, पर्यावरणीय स्थिरता, मानवी हक्क आणि लैंगिक समस्या, सुधारित व्याख्येमध्ये जोडल्या गेल्या. नवउदारमतवादी स्पर्धांचे लिंग परिमाण आणि ते या भागातील महिलांवर कसे परिणाम करतात याबद्दल अधिक जाणून घेण्याची आम्हाला आशा आहे.

१९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीस नवशास्त्रीय अर्थशास्त्राचे लिंग अंधत्व प्रतिबिंबित करणाऱ्या साहित्याचे वैशिष्ट्य होते. त्यातून स्त्रियांसाठी नवउदारवादी धोरणांचे स्पष्ट हानिकारक परिणाम दिसून आले. तथापि, अलिकडच्या वर्षांत, अभ्यासाच्या एका नवीन संस्थेने विकास कार्यक्रमांच्या सामान्य पैलूंवर लक्ष केंद्रित केले आहे, विशेषत: विकास क्षेत्राच्या केंद्रस्थानी बसलेल्या अंतर्निहित किंवा स्पष्ट विषमता. अनेक अभ्यासानुसार, नवउदार आर्थिक सुधारणांच्या परिणामांचा प्रतिकार करण्यासाठी दारिद्र्यविरोधी कार्यक्रम राबवण्यात आले. या तपासांनी स्त्रीत्व आणि घरातील स्त्रियांच्या भूमिकेबद्दल अत्यंत पुराणमतवादी कल्पना कायमस्वरूपी ठेवण्याची आणि मजबूत करण्याची प्रवृत्ती प्रकट केली आहे. इतर अभ्यासांनी परकीय आणि राष्ट्रीय संस्थांमध्ये नव-पुराणमतवादी शक्तींच्या

प्रभावाची व्याप्ती आणि व्याप्ती पाहिली आहे, जे अनेक देशांमध्ये धोरणात्मक प्रतिसाद परिभाषित करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

नवउदार आर्थिक धोरणांना समर्थन देणाऱ्या मुख्य प्रवाहातील विकास संस्थांना लिंग संकल्पना समजून घेण्याच्या असमर्थतेसाठी ओळखले गेले आहे. आर्थिक धोरणात महिलांविरुद्धच्या संस्थात्मक पक्षपातीपणाकडे लक्ष वेधणाऱ्या स्त्रीवादीच दीर्घकाळापर्यंत होते. जागतिक बँक आणि आंतरराष्ट्रीय विकास विभाग (DFID) सारख्या संस्था आता आर्थिक विकासात महिलांच्या महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. DFID च्या शब्दकोषानुसार, *जेंडर इक्वॅलिटी ॲट द हार्ट ऑफ डेव्हलपमेंट* (२००७) नुसार गरीबीविरुद्धच्या संघर्षात महिला एक "शस्त्र" बनतात. या मुळे, जागतिक बँक महिला उद्योजकांमध्ये गुंतवणूक करणे हे "चतुराई चे अर्थशास्त्र" मानते.

आज महिलांची स्थिती स्त्रीवाद्यांच्या कल्पनेपेक्षा खूप दूर आहे. हॉक्सवर्थ (2006) लिहितात, 'महिला एकाच वेळी संसाधन प्रदात्या, विश्वासार्ह सूक्ष्म-उद्योजक, विशावाबंधुत्व नागरिक म्हणून प्रस्तुत केल्या जातात आणि 'कुटुंब आसक्त, शोषित जागतिक श्रमशक्ती, आणि विस्थापित, अवमूल्यन आणि वंचित नागरिक म्हणून स्थान दिले जातात.

श्रमाचे 'स्त्रीकरण' हा नवउदारवादी धोरणाचा समांतर घटक आहे. हा वाक्प्रचार श्रम साहित्यासाठी नवीन आहे, आणि ते कामाच्या परिस्थितीच्या बिघडत चाललेल्या स्थितीचे वर्णन करते, ज्यामध्ये सर्व साधारण, लवचिकता, आंतरराष्ट्रीय कामगार नियमांचे उल्लंघन आणि कमी पगार यांचा समावेश आहे. जागतिकीकरणाचे परिणाम नवउदार धोरणांचा अवलंब करण्याशी गुंतागुंतीचे आहेत. नवउदारवादाला जागतिकीकरणापासून वेगळे करण्याचा प्रयत्न करताना, प्रतिमेचे विविध पैलू ओळखणे अत्यावश्यक आहे.

इथेच स्त्रीवादी विश्लेषणाला अडचणी येतात. असे आढळून आले आहे की नवउदार धोरणे नेहमीच स्त्रियांसाठी हानिकारक नसतात-खरेतर, बाजारातील उदारीकरणासारख्या उपायांनी काही प्रकरणांमध्ये त्यांच्या सक्षमीकरणास मदत केली असेल. बाजार नेहमीच महिलांच्या हिताच्या विरोधात काम करत नाही. हे मान्य करणे देखील महत्त्वाचे आहे की महिलांसाठी खुल्या असलेल्या कामाच्या नवीन प्रकारांमध्ये नवीन जागतिकीकृत उद्योगांमध्ये कामगार हक्कांच्या लढ्यांमध्ये एकत्रीकरण यासारखे सशक्तीकरण पैलूंचा समावेश आहे. तथापि, कामाचे अनौपचारिकीकरण आणि काळजीच्या कामाचे खाजगीकरण यामुळे मोठे चित्र आणि इतर नवउदारवादी धोरणे पाहणे हे विद्वानांचे म्हणणे आहे.

आज, लैंगिक समानता आणि आंतरराष्ट्रीय विकास यांच्यातील संबंध व्यापकपणे मान्य केले जातात. महिला आणि मुलींनी जागतिक विकासाच्या सार्वजनिक चेहऱ्याची भूमिका स्वीकारली आहे. विविध संस्थांच्या योजना, साहित्य आणि रणनीती दस्तऐवजांमध्ये महिलांच्या समस्या प्रभावीपणे वापरल्या जातात. सहस्त्रक विकास उद्देश, जागतिक बँकेची *'स्मार्ट इकॉनॉमिक्स* म्हणून लैंगिक समानता' धोरण योजना सारखी आर्थिक धोरण उद्दिष्टे आणि Nike चे 'Girl Effect' सारखे संयुक्त सामाजिक दायित्व उपक्रम ही विकास उपक्रमांची काही उदाहरणे आहेत. महिला आणि मुलींना विकासाच्या कथेत प्रमुख स्थान देणे हे जागतिक गरिबीचे 'उपाय' मानले जाते.

munotes.in

लिंग समानता आणि सामाजिक न्याय या विकास कथनात महत्त्वाची भूमिका धारण करणे याकडे लक्षणीय स्त्रीवादी उपलब्धी म्हणून पाहिले पाहिजे. विकासासाठी आणि एकूण मानवी कल्याणासाठी लिंग महत्त्वाचे आहे, हे धोरणकर्त्यांनी ओळखले आहे. महिलांना कर्ता म्हणून पाहिले जाते, ज्यांच्याकडे परिस्थितीचा बळी होण्याऐवजी त्यांच्या जीवनावर संस्था आणि नियंत्रण असते.

दुसरीकडे, लिंग समानता धोरण प्रवचन आणि नवउदार आर्थिक धोरण अजेंडाच्या अंमलबजावणीशी त्याचा मजबूत संबंध तपासला पाहिजे. बाजारातील मूलतत्त्ववाद, नियंत्रणमुक्ती आणि सामुदाईक नेतृत्वाखालील विकास ही नवउदार आर्थिक धोरणाची वैशिष्ट्ये आहेत. यामुळे 'जागतिक' स्त्रीवाद 'खरोखर स्वतःचेच नुकसान करत आहे' अशी चिंता निर्माण झाली आहे.

अनेक राजकीय-आर्थिक चिंतेसाठी, नवउदारवाद "सर्व समावेशकता" निदान स्वीकारतो. परिणामी, त्याच्या पैलूंचा नकाशा तयार करण्यासाठी वापरल्या गेलेल्या संकल्पनात्मक साधनांचे परीक्षण करणे महत्त्वाचे आहे. नवउदारवाद बहुआयामी आहे आणि त्याला अनेक आयाम आहेत: 1) आर्थिक धोरणांचा संग्रह म्हणून, कल्याणकारी उपाय टप्प्याटप्प्याने आणि सार्वजनिक सेवांचे खाजगीकरण करून, सरकारकडून बाजाराकडे वाटचाल प्रतिबिंबित करते. काही संशोधकांनी याला "*रोल-बॅक नवउदारवाद*" असे नाव दिले आहे कारण त्यात सरकारी कल्याणकारी कार्यक्रमांचे उच्चाटन आणि सामाजिक संरचनांचे विघटन यांचा समावेश आहे. 2) नवउदारवाद, एक विचारधारा म्हणून, राजकीय आणि सामाजिक जीवनाच्या सर्व पैलूंमध्ये बाजार तर्काचा प्रसार सूचित करते, ज्यामध्ये सर्वकाही बाजाराच्या नियमांचे पालन करते. याला *'रोल-आउट नवउदारवाद'* म्हणून ओळखले जाते आणि हे सामाजिक हस्तक्षेपवादी धोरणांसारख्या नवीन स्वरूपाच्या सरकारच्या विकासाद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहे. या प्रकरणात अशासकीय संस्थांना अधिकार देण्यात आले आहेत.

४.२ सहकारी पर्याय समजून घेणे

स्त्री-पुरुष समानतेसाठी "व्यवसाय प्रकरण" म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या वाढीसाठी सरकार, संस्था आणि महिलांच्या संयुक्त आर्थिक शक्तीच्या प्रासंगिकतेवर जोर देत आहेत. चतुराईचे अर्थशास्त्र म्हणून लैंगिक समानता' ही लिंग समानतेसाठी व्यावसायिक घटकासाठी आणखी एक संज्ञा आहे. आर्थिक अकार्यक्षमता आणि वाढ थांबणे यासारखे नकारात्मक परिणाम होत असल्याने लैंगिक समानता हे सरकारी उद्दिष्ट बनवायला हवे असा विश्वास आहे.

सरकारी संस्था आणि संयुक्त घटक "व्यवसाय घटक " हा शब्द स्त्रियांसाठी वापरण्यास उत्सुक आहेत ज्यामुळे समस्या निर्माण होऊ शकते. लैंगिक समानतेच्या चिंतेकडे लक्ष वेधून घेणे ही एक उल्लेखनीय कामगिरी असली तरी या "दृश्यतेचे" स्वरूप आणि अटी महत्त्वपूर्ण आहेत. खाजगी नफेखोरीसाठी संस्थांकडे (योग्य) स्त्रीवादी वक्तृत्व आहे, ज्यामुळे स्त्रीवादी कार्यकर्ते आणि विचारवंतांमध्ये तीव्र चिंता निर्माण झाली आहे. या समस्येचे वर्णन करण्यासाठी पर्यायी सहकारी, किंवा स्त्रीवादी भाषा किंवा संकल्पना मुख्य प्रवाहातील

संस्था आणि नवउदारवादी विचारसरणींमध्ये, वापरले गेले आहे. स्त्रीवादी वक्तृत्वाचा वापर 'लिंग मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी निकष म्हणून केल्याने मूलगामी स्त्रीवादी परिवर्तनाची सखोलता मर्यादित होते.

स्त्रीवादी राजकीय अर्थशास्त्र साहित्यात अनेक प्रकारचे 'नवउदार,' 'आंतरराष्ट्रीय व्यवसाय,"व्यवस्थापकीय,' 'अभिजन' किंवा 'शासन' स्त्रीवाद ओळखले गेले आहेत. साहित्यिक समीक्षक नवउदारवादी स्त्रीवादाच्या घटनेचे अनेक पैलू टिपण्याचा प्रयत्न करतात, जसे की त्याची संयुक्त उत्पत्ती, जैव-राजकीय सामर्थ्याकडे अभिमुखता, आणि शासन संस्थांशी संबंध. ते सह-निवड करण्यापूर्वी स्त्रीवाद आणि त्याची नवउदार, बाजारीकृत आवृत्ती यांच्यातील समानता आणि फरक देखील पाहतात. सह-पर्याय कथा स्त्रीवादाला आर्थिक संरक्षण प्रदान करते म्हणून पाहतात. बहुसंख्य देशांमध्ये असमानता वाढवणारे आणि कामाची परिस्थिती बिघडवणारे घटक.

व्यावसायिक लिंगभाव आणि विकासाच्या संदर्भात लिंग असमानतेसह विरोधाभासी नवउदारवादी पूर्वग्रहांचे विश्लेषण करणे महत्त्वाचे आहे, सह-निवडलेल्या स्त्रीवादाच्यादृष्टिने नव्हे तर नवउदारवादाच्या विकासाच्यादृष्टीने एक नवीन प्रकारचा भांडवली संचय म्हणून. या संदर्भात, खालील प्रश्नांचा विचार केला पाहिजे: 1) नवउदारवाद जेव्हा लैंगिक असमानतेबद्दल बोलतो तेव्हा त्याचा अर्थ काय होतो? 2) नवउदारवाद विकासातील महिला आणि मुलींच्या भूमिकेकडे कसा पाहतो? 3) लिंग असमानतेमध्ये नवउदारवादाचा स्वारस्य सर्वसाधारणपणे जागतिक विकासाशी कसा संबंधित आहे? 4) जागतिक विकासाच्या संदर्भात, कोणाकडे अधिक शक्ती आहे?

नवउदारवाद हा एकलवाद नाही हे स्त्रीवादी अधिकाधिक ओळखतात आणि त्याचे गंभीरपणे परीक्षण केले पाहिजे. अंतर्निहित शक्ती गतिशीलता समजून घेण्यासाठी, वास्तविक उदाहरणांसह वरील प्रश्नांची अधिक चर्चा आवश्यक आहे.

४.३ नव-उदारवादी स्त्रीवाद: ट्रान्सनॅशनल बिझनेस इनिशिएटिव्हज

स्त्रीवादी दावे आणि कल्पनांचे विनियोग आणि अ-राजकीयीकरण कसे केले गेले आहे हे स्त्रीवाद्यांनी पाहिले आहे, विशेषतः जेव्हा ते शक्तिशाली जागतिक प्रशासन प्रवचन आणि संस्थांमध्ये समाविष्ट केले जातात.

अनेक सार्वजनिक संस्थांनी लैंगिक समानतेवर भर देणारी लैंगिक धोरणे लागू केली आहेत. हे 'समानतेसाठी व्यवसाय प्रकरण' तसेच महिला सक्षमीकरणाच्या संभाव्य आर्थिक प्रभावावर भर देतात. "व्यावसायिक नागरिकत्व" उपक्रमांचा एक भाग म्हणून लैंगिक समानतेला चालना देण्यासाठी सार्वजनिक संस्था आणि कॉर्पोरेशन्सने स्थापन केलेल्या सहकार्याच्या संख्येत हे दिसून येते. काही उदाहरणांमध्ये नायके फाउंडेशनची जागतिक बँकेसोबतची भागीदारी यूएन वुमन ची भागीदारी यांचा समावेश होतो. कोका-कोला (5 बाय 20 स्ट्रॅटेजिक पार्टनरशिप), युनायटेड नेशन्स फाउंडेशनची एक्सॉन मोबाइल (महिला सक्षमीकरणासाठी रोडमॅप) सह भागीदारी आणि कॉर्पोरेशन आणि ना-नफा संस्था यांच्यातील विविध सशक्तीकरण भागीदारी.

munotes.in

1990 च्या दशकाच्या उत्तरार्धापासून, गोल्डमन सॅक्समध्ये 'स्त्रीशास्त्र' नावाची लिंग-केंद्रित गुंतवणूक मुख्य संकल्पना आहे. *'वुमेनॉमिक्स'* मुख्य संकल्पनेत, गोल्डमन सॅक्सने 2008 मध्ये '10,000 महिला' *कॉर्पोरेट सोशल रिस्पॉन्सिबिलिटी (व्यावसायिक सामाजिक उत्तर दाइत्व*) उपक्रम सुरू केला. ते विकसनशील देशांमधील लघु-उद्योजकांच्या सक्षमीकरणावर लक्ष केंद्रित करते, त्यांना अमेरिकन एमबीए-शैलीचे प्रशिक्षण प्रदान करण्याच्या उद्देशाने त्यांना त्यांचा व्यवसाय वाढविण्यात मदत करा.

गोल्डमन प्रकल्पाने महिलांना आर्थिक एजंट म्हणून पूर्णत: सहभागी होण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये प्रदान करण्याच्या महत्त्वावर भर दिला आहे. महिलांची उद्योजकता, तसेच महिलांमध्ये 'नैसर्गिक' उद्योजकीय क्षमता असल्याचा विश्वास ज्याला सध्या अपरिचित आणि कमी गुंतवणूक आहे, हे आज लिंग आणि विकास चर्चांचे प्रमुख लक्ष आहे. 10,000 महिला उपक्रमांमध्ये विकसनशील जगातील महिलांना त्यांचे व्यवसाय वाढवण्यासाठी त्यांचे "कौशल्य" सुधारण्यात मदत करण्यासाठी विविध प्रकारचे प्रशिक्षण कार्यक्रम समाविष्ट आहेत. लिंग "व्यावसाईक प्रमुख विषय " म्हणून ठेवण्याचा एक प्रयत्न म्हणून याचा अर्थ लावला जाऊ शकतो.

नाईके फाउंडेशनने 2008 मध्ये वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरमच्या बैठकीत *'गर्ल इफेक्ट'* उपक्रम सुरू केला. हे इतर व्यावसायिक, ना-नफा आणि सरकारी संस्थांच्या सहकार्याने केले जाते. *गर्ल इफेक्ट* मोहिमेचे उद्दिष्ट 'मुलींसाठी आर्थिक घटक बनवणे' आणि मुलींमध्ये गुंतवणूक केल्याने गरिबी सुरू होण्याआधीच थांबू शकते याची जनजागृती करणे.' *वेबसाइट, व्हिडिओ कॅम्पेन* आणि *डोनेशन पोर्टल* हे सर्व या मोहिमेचा भाग आहेत. महिला आणि मुलींच्या सक्षमीकरणाविषयी भावनिक कथांचे चित्रण करण्यासाठी *ॲनिमेशन*चा सर्जनशील वापर हे या मोहिमेचे वैशिष्ट्य आहे. अशा मोहिमा गुंतवणुकीवर सामाजिक आणि आर्थिक परताव्यामध्ये सहजीवन संबंध निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. यात जगभरातील मुलींना पाठिंबा देण्याच्या आणि सशक्त करण्याच्या ग्राहकांच्या क्षमतेवर जोर देण्यात आला. 'गर्ल इफेक्ट' हा मुलींमध्ये गुंतवणुकीबद्दल एका शक्तिशाली आणि राजकीयदृष्ट्या योग्य प्रवचनाचे प्रतीक आहे. ही गुंतवणूक जागतिक दक्षिणेतील मुलींना भविष्यातील विकासाचे उपाय बनण्यास मदत करेल.'

विद्वानांचे निरीक्षण आहे की '10,000 महिला' आणि *'गर्ल इफेक्ट'* यासारखे उपक्रम सरकारी अधिकार खाजगी क्षेत्राकडे हस्तांतरित करतात. याचा अर्थ असा होतो की विकास प्रशासनात महामंडळांना कायदेशीर भूमिका बजावण्याची परवानगी दिली जाईल. दोन्ही उपक्रमांना "मुली शक्ती" आणि महिला सशक्तीकरणाच्या संभाव्य नफ्याच्या दिशेने जागतिक विकासाच्या प्रवृत्तीचा भाग म्हणून पाहिले पाहिजे. दोन्ही मोहिमा शक्तिशाली संस्थात्मक संबंध असलेल्या उच्च-क्षमता असलेल्या महिला व्यक्तींद्वारे चालवल्या जात असताना आणि अशा प्रकारे मुली आणि महिलांसाठी मोठा निधी उभारू शकतो, प्रश्न असा आहे की, कशासाठी? या उपक्रमांवर टीका करण्यास भरपूर वाव आहे. विकास कारभारात व्यावसाईक शक्ती किती प्रमाणात आहे हे चिकित्सकपणे तपासणे आवश्यक आहे.

munotes.in

४.४ अंतिम टिप्पण्या

आजचे स्त्रीवादी विकास आणि राजकीय अर्थशास्त्र साहित्य कठीण स्थितीत आहे. एकीकडे, जागतिक शासनामध्ये लैंगिक समानतेच्या समस्या अधिक दृश्यमान होत आहेत, परंतु उदारमतवादी स्त्रीवाद आणि नवउदार आर्थिक धोरणांमध्ये समस्याप्रधान संबंध असल्याचे देखील ओळखले जाते. जर आपण विद्यमान शक्ती संबंधांना आव्हान देण्याचा आणि परिवर्तन करण्याचा प्रयत्न केला, तर आपण सक्षमीकरण आणि प्रतिकार या दोन्हीमध्ये गुंतले पाहिजे, कारण दोन्ही एकमेकांशी अतूटपणे जोडलेले आहेत. या स्वरूपात, प्रतिकार हा नवउदारवादी प्रतीमानाच्या विरुद्ध आहे. यासाठी संसाधनांचे पुनर्वितरण, बाजारातील व्यत्यय किंवा राज्य दडपशाहीविरुद्ध संघटन आवश्यक आहे. जेव्हा स्त्रिया परिवर्तनाच्या संघर्षात सहभागी होतात, तेव्हा त्या आव्हानात्मक आणि नवउदारवादी विकासाला बळकटी देणारे वर्तनाचे नियम बदलण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी होतात. महिलांना संस्था' आणि 'सक्षमीकरण' यासारख्या स्त्रीवादी संकल्पनांवर पुन्हा हक्क सांगावा लागेल. सामूहिक कृतीतूनच सामाजिक परिवर्तन शक्य होईल.

४.५ सारांश

१९९० च्या दशकापासून, काही धोरणांमध्ये सुधारणा करण्यात आल्या, परिणामी 'मानवी चेहऱ्यासह नवउदारवाद' असे शिक्कामोर्तब केलेल्या शब्दाचे सामान्यतः नवीन स्वरूप उदयास आले.

नवउदार आर्थिक धोरणांचे समर्थन करणाऱ्या मुख्य प्रवाहातील विकास संस्था लिंग संकल्पना समजून घेण्यात अयशस्वी ठरल्या आहेत.

श्रमाचे 'स्त्रीकरण' ही प्रक्रिया नवउदारवादी धोरणांचे समांतर वैशिष्ट्य आहे. हा शब्द अलीकडेच कामगार साहित्यात उदयास आला आहे, आणि त्याची व्याख्या कामाच्या परिस्थितीच्या बिघडण्याद्वारे केली जाते – सामान्यीकरण, लवचिकता, आंतरराष्ट्रीय कामगार मानकांचे उल्लंघन आणि कमी वेतन.

लैंगिक समानता हे धोरणात्मक उद्दिष्ट बनवले पाहिजे कारण लैंगिक असमानतेचे नकारात्मक परिणाम जसे की आर्थिक अकार्यक्षमता आणि वाढ रोखणे.

मुख्य प्रवाहातील संस्था आणि नवउदारवादी विचारसरणींमध्ये स्त्रीवादी भाषा किंवा संकल्पना स्वीकारणे याला 'सहयोग' असे संबोधले जाते.

अनेक सार्वजनिक संस्थांनी लैंगिक समानतेवर भर देणारी लैंगिक धोरणे लागू केली आहेत. अनेक विकास उपक्रम आहेत, जसे की मिलेनियम डेव्हलपमेंट गोल्स, आर्थिक धोरण अजेंडा, जसे की जागतिक बँकेची *'स्मार्ट इकॉनॉमिक्स* म्हणून लैंगिक समानता' धोरण योजना आणि कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी मोहिमे, जसे की Nike ची *'गर्ल इफेक्ट'*.

जेव्हा स्त्रिया परिवर्तनाच्या संघर्षात सहभागी होतात, तेव्हा त्या आव्हानात्मक आणि नवउदारवादी विकासाला बळकटी देणारे वर्तनाचे नियम बदलण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी होतात.

४.६ प्रश्न

- उदारमतवादाच्या संदर्भात लैंगिक समानतेचे महत्त्व चर्चा करा.
- महिला सक्षमीकरणासाठी आंतरराष्ट्रीय व्यवसाय निगम ने केलेल्या प्रयत्नांचे परीक्षण करा.

४.७ संदर्भ

- Andrea Cornwall, J. G. (December 2008). Introduction: Reclaiming Feminism: Gender and Neoliberalism. IDS Bulletin Volume 39 Number 6.
- Calkin, S. (4 (2015)). Feminism, interrupted? Gender and development in the era of ‘Smart Economics’. Progress in Development Studies 15, pp. 295–307.
- Cornwall, A. (2018). Beyond “Empowerment Lite”: Women’s Empowerment, Neoliberal Development and Global Justice.

❖❖❖❖

munotes.in

५

कार्य आणि उत्पादन

घटक रचना

५.० उद्दिष्टे

५.१ प्रस्तावना

५.२ पारंपारिक चर्चाविश्व : महिला आणि कार्य

५.३ संदर्भ विश्लेषण

५.४ प्रमुख स्त्रीवादी विचारसरणीचे चिकित्सक विश्लेषण

५.५ उत्पादक आणि पुनरुत्पादक कार्य

५.६ निष्कर्ष

५.७ सारांश

५.८ प्रश्न

५.९ संदर्भ

५.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- उत्पादन आणि पुनरुत्पादनाच्या संकल्पनेत अंतर्दृष्टी प्राप्त करणे
- भारताच्या विशिष्ट संदर्भासह उत्पादन आणि पुनरुत्पादन यांच्यातील परस्परसंबंधांचे परीक्षण करणे

५.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

महिलांच्या भूमिकेचा अभ्यास स्त्रीवाद्यांसाठी निर्णायक महत्त्वाचा राहिला आहे आणि अजूनही आहे. याचे कारण असे की ते त्या प्रक्रिया आणि संरचनेच्या अस्मितेशी संबंधित आहेत जे लैंगिक असमानता आणि लिंग पृथक्करण निर्माण करतात. उत्पादक आणि पुनरुत्पादक क्षेत्रात महिला आणि पुरुषांचे स्थान समान करण्यासाठी उपयुक्त धोरणे आखण्यासही ते उत्सुक आहेत. या क्षेत्रातील संशोधनामुळे लिंग विभाजन हे वर्ग आणि जातीय असमानता यांना कसे छेदतात हे अधिक चांगले समजेल. तथापि, कामाच्या ठिकाणी आणि घरातील श्रम विभागणीमधील संबंध विचारात घेतल्याशिवाय महिलांवरील अत्याचार समजू शकत नाहीत. कौटुंबिक रचना, संबंधित घरगुती जबाबदाऱ्यांचाही विचार करणे आवश्यक आहे जेव्हा आपण मजूर म्हणून स्त्रियांच्या दर्जावर चर्चा करतो. कामाची

पारंपारिक समाजशास्त्रीय व्याख्या आर्थिकदृष्ट्या उत्पादक क्रियाकलापांपुरती मर्यादित आहे. या विभागात आपण पाहतो की ज्या स्त्रिया स्वतःला गृहिणी मानतात त्या सामान्यतः त्यांच्या घरगुती जबाबदारी आणि बालसंगोपन व्यतिरिक्त शेती आणि लहान-मोठ्या बाजारातील उत्पादनाच्या क्षेत्रासारख्या असंघटित कामात कशा गुंतलेल्या असतात. खाजगी तसेच सार्वजनिक क्षेत्रात त्यांच्या आर्थिक योगदानाच्यादृष्टिने ते अदृश्य आहेत.

५.२ पारंपारिक चर्चाविश्व: महिला आणि कार्य (TRADITIONAL DISCOURSE: WOMEN AND WORK)

पारंपारिक आर्थिक सिद्धांत कुटुंब हे मूलभूत आर्थिक एकक आहे या गृहीतावर आधारित आहेत. व्यक्ती मुक्त कर्ता आहेत आणि त्यांच्याकडे तर्कशुद्ध पर्याय आहेत. कामाचे दोन क्षेत्र असू शकतात: आर्थिक क्षेत्र आणि घरगुती क्षेत्र. आर्थिक क्षेत्र हे खरेदीदार, विक्रेते, बाजार यावर लक्ष केंद्रित करते तर घरगुती क्षेत्रामध्ये आर्थिक क्षेत्राच्या कार्यासाठी आवश्यक असलेल्या न भरलेल्या कामांची श्रेणी असते. याचा अर्थ असा होतो की बाजारात विकल्या जाणाऱ्या वस्तू केवळ उत्पादन म्हणून गणल्या जातात.

आर्थिक क्षेत्रात, श्रमिक बाजारपेठेतील कार्य हे जाणीवपूर्वक वेतनासाठी केले जाणारे काम आहे. या अटी नंतर उत्पादन शब्दाशी जोडल्या जातात. कार्य उत्पादक आहे, जर आणि फक्त जर, नफा निर्माण झाला, जरी काम मजुरी, पगार किंवा उत्पन्नाशिवाय केले जाऊ शकते. भांडवलशाही व्यवस्थेने नेहमीच स्त्रियांना स्वस्त श्रमाचा एक सोयीस्कर स्रोत आणि 'श्रमाच्या राखीव सैन्याचा' भाग मानले आहे. दोन्ही महायुद्धांदरम्यान, स्त्रियांना त्यांच्या गरजेनुसार पुरुषांची जागा घेण्यासाठी कारखान्यांमध्ये तयार केले गेले. १९५० आणि १९६० च्या भांडवलशाही भरभराटीच्या काळात महिलांना पुन्हा कामाच्या ठिकाणी जाण्यास प्रोत्साहित केले गेले आणि त्या स्वस्त मजुरांचे भांडार असल्याचे सिद्ध झाले.

तुमची प्रगती तपासा

1. महिला आणि कार्य विषयाची पारंपारिक चर्चा स्पष्ट करा.

५.३ एक संकल्पनात्मक विश्लेषण: (A CONCEPTUAL ANALYSIS)

उत्पादन आणि पुनरुत्पादन दोन्ही मूल्य निर्माण करतात, त्यांना संभाव्य 'उत्पन्न' मानले जाते. घरकाम आणि बालसंगोपन यांसारखी 'घरगुती' कामे, स्त्रिया करतात, ही सर्व समाजात आर्थिक दृष्ट्या नगण्य असतात आणि म्हणून ती 'काम' या श्रेणीत बसत नाहीत. सर्व घरगुती क्रिया, खरं तर, बचत, बजेट किंवा न भरलेल्या सेवांच्या तरतुदीच्या रूपात घरगुती घटकाला उत्पन्नाचे योगदान देतात. मजुरीची कमाई, स्वयंरोजगार, नगदी पीक आणि अशाच गोष्टींमध्ये गुंतलेल्यांची एकूण स्थिती सामान्यतः देशांतर्गत क्षेत्रापुरती मर्यादित असलेल्या लोकांपेक्षा उच्च मानली जाते. पारंपारिक अर्थशास्त्रात, उत्पादन हा शब्द बाजारातील मोबदला (सशुल्क) कामासाठी वापरला जातो.

'अ-उत्पादक' आणि घरगुती कामे हे केवळ योगदानच देत नाहीत तर कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा अत्यंत आवश्यक भाग आहेत. दोन्हीचे उत्पादन, वापरा मूल्य उत्पादने

munotes.in

आणि स्त्रियांद्वारे विनिमय मूल्य उत्पादने संचय प्रक्रियेसाठी आवश्यक आहेत, जे भांडवलशाहीचा एक भाग आहे. घरकाम म्हणजे पुनरुत्पादन किंवा उपभोग होय, उत्पादन नव्हे असा अर्थ लावला जातो. स्त्रीवादी आर्थिक सिद्धांताने 'केअर इकॉनॉमी' ही संकल्पना विकसित केली आहे जिथे कामगार शक्तीचे पुनरुत्पादन आणि देखभाल केली जाते. काळजी अर्थव्यवस्थेतील क्रियाकलापांचा एक मोठा भाग कुटुंबाच्या क्षेत्रामध्ये केला जातो. काळजी प्रदाता म्हणून राज्याने बजावलेली भूमिका कुटुंब, स्वयंसेवक कामगार आणि/किंवा बाजार यांना नियुक्त केलेल्या काळजीचा भार ठरवेल.

तुमची प्रगती तपासा

1. महिला आणि कार्य या संकल्प विषयी चर्चा करा.

५.४ प्रमुख स्त्रीवादी विचारशाळाकडून चिकित्सक विश्लेषण: (CRITICAL ANALYSIS FROM MAJOR FEMINIST SCHOOL OF THOUGHTS:

उदारमतवादी स्त्रीवादीदृष्टिकोनातून, वैयक्तिक स्वायत्ततेचे मूल्य आणि वैयक्तिक स्व-पूर्णतेचे मूल्य याला महत्त्व दिले गेले आहे आणि ते स्वतःचे स्वार्थ साधू शकतात आणि ते परिभाषित करतात.

मार्क्सवादी स्त्रीवादीदृष्टिकोन यावर जोर देते की लिंगांमधील समानतेसाठी उत्पादनाच्या संघटनेत बदल आवश्यक आहेत. श्रमाचे लिंग विभाजन वेगवेगळ्या प्रमाणात संबंधित आहे. अशाप्रकारे, भौतिकवाद सामाजिक प्रगतीचे स्पष्टीकरण सामाजिक संबंध आणि क्रियाकलापांमधून उत्पादन आणि पुनरुत्पादनाच्या प्रक्रियेतून उद्भवते. उत्पादन आणि पुनरुत्पादन ही मानवी समाजाची मुख्य वैशिष्ट्ये आहेत. एंगेल्सच्या मते, खाजगी मालमत्तेचा उदय हे स्त्रियांच्या अधीनतेचे मूळ कारण आहे. लैंगिकतेचे परिमाण, घराची रचना आणि स्वरूप आणि दडपशाहीची विशिष्टता यांचे ऐतिहासिक विश्लेषण करावे लागेल. मार्क्सवादी स्त्रीवादीदृष्टिकोनातून, वर्ग आणि लिंग हे स्त्रियांच्या अत्याचाराचे केंद्रस्थान आहे.

कट्टरपंथी स्त्रीवाद्यांच्या मतानुसार, समाजात पितृसत्ता अस्तित्वात आहे, ज्यामध्ये पुरुष आर्थिक आणि राजकीय दोन्ही शक्तींचा आनंद घेतात. अशा प्रकारे, पितृसत्ताक रचना शक्ती आणि नियंत्रणाद्वारे प्रकट होते जी विवाह आणि कुटुंबाद्वारे स्वतःचे संरक्षण करते. या विचारसरणीनुसार, पितृसत्ता ही लैंगिक शक्तीची व्यवस्था आहे, जी अर्थशास्त्र किंवा इतिहासाऐवजी जीवशास्त्रात आहे, म्हणजेच स्त्रियांची भूमिका केवळ पुनरुत्पादक म्हणून आहे.

तुमची प्रगती तपासा

1. प्रमुख स्त्रीवादी विचार शाळा कडून चिकित्सक विश्लेषण स्पष्ट करा.

munotes.in

५.५ उत्पादक आणि पुनरुत्पादक कार्य: (PRODUCTIVE AND REPRODUCTIVE WORK)

५.५.१ महिलांचे उत्पादक कार्य:

वुमन इन डेव्हलपमेंट (WID)दृष्टिकोनने 'कल्याणकारी दृष्टिकोन' च्या गृहितकांना आव्हान दिले आणि कृषी अर्थव्यवस्थेसाठी महिलांचे महत्त्व अधोरेखित केले. बोसेरपचे निरीक्षण आहे की कृषी उत्पादनात महिलांची भूमिका आणि पुरुषांच्या संबंधात त्यांची स्थिती यांच्यात सकारात्मक संबंध आहे. महिलांच्या विकासाच्या वकिलांनी माता आणि पत्नी म्हणून स्त्रियांच्या भूमिकेच्या संकुचित दृष्टिकोनाला आव्हान दिले आहे, जे स्त्रियांच्या संबंधात पूर्वीच्या विकास धोरणाचा एक भाग बनले होते. महिलांना गरजू लाभार्थी म्हणून चित्रित करण्याऐवजी, WID युक्तिवाद महिलांना संस्थांसह समाजातील उत्पादक सदस्य म्हणून प्रतिनिधित्व देतात.

५.५.२ पुनरुत्पादक कार्य:

कामाच्या ठिकाणी लैंगिक भेदभावाचे स्वरूप, महिलांचे वेतन, त्यांचा विकास प्रक्रियेतील सहभाग आणि राजकीय कृतीचे परिणाम समजून घेणे अत्यावश्यक आहे. यासाठी, विश्लेषकांनी उत्पादन आणि पुनरुत्पादन या दोन क्षेत्रांचे तसेच त्यांच्यातील आंतरसंबंधांचे पुन्हा परीक्षण केले पाहिजे. अंतर्गत श्रम बाजार प्रतिमान भांडवलदार उद्योग समूह अंतर्गत संस्थेवर लक्ष केंद्रित करते. हे लैंगिक पृथक्करण आणि वेतन भिन्नता या घटनेचे स्पष्टीकरण देते. लिंग हा एक घटक आहे ज्याद्वारे कामगारांना वेगळे केले जाऊ शकते. या प्रतिमानामध्ये, व्यावसायिक पृथक्करण, वेतन भिन्नता आणि लिंगानुसार इतर प्रकारचे भेदभाव उत्पादनाच्या श्रेणीबद्ध आणि स्वयं-नियामक संरचनेचा परिणाम म्हणून पाहिले जातात.

या प्रतिमानामधून दोन धोरण परिणाम काढले जाऊ शकतात:

१. मूलगामी धोरणामध्ये उत्पादनाच्या श्रेणीबद्ध संरचनेचे उच्चाटन समाविष्ट असेल, ते लिंगानुसार फरक दूर करणे किंवा कमी करण्याकडे कल असेल.

२. कमी मूलगामी धोरणामध्ये समान संधी आणि सकारात्मक कृती योजनांचा समावेश असेल ज्यामुळे प्रत्येक नोकरी पुरुष आणि स्त्रियांना समानपणे उपलब्ध होईल.

या दोन्ही धोरणांमध्ये मोठा दोष आहे. ते केवळ उत्पादनाच्या संरचनेवर लक्ष केंद्रित करतात आणि पुनरुत्पादनाच्या क्षेत्रात महिलांची भूमिका विचारात घेत नाहीत.

५.५.३ उत्पादन आणि पुनरुत्पादन यांच्यातील आंतरसंबंध

दोन प्रकारच्या कामांमध्ये, म्हणजे उत्पादक आणि पुनरुत्पादक कार्यामध्ये भौतिक, आधिभौतिक किंवा आर्थिक फरक नाही. उत्पादक कार्य नवीन गोष्टी तयार करून नवीन उपयोग मूल्ये जोडते असा सर्वसाधारणपणे अर्थ लावला जातो. दुसरीकडे, पुनरुत्पादन कार्य केवळ आधीपासून अस्तित्वात असलेल्या गोष्टींचे उपयोग मूल्य राखते. या प्रकारचे

वर्गीकरण एक पक्षपाती गृहीतक ठरते जे स्त्रियांचे बरेचसे कार्य 'पुनरुत्पादक' क्रियाकलापांच्या दुय्यम भूमिकेसाठी नियुक्त करते.

मार्क्सवादी अर्थशास्त्रज्ञ अशा प्रकारे श्रम ही अंतिम संसाधन म्हणून परिभाषित करतात आणि श्रम हे एकतर वापर मूल्य किंवा विनिमय मूल्य तयार करताना दिसतात. त्यांच्यासाठी, उत्पादन म्हणजे बाजारातील विनिमय मूल्य निर्माण करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या श्रमाचा आणि पुनरुत्पादनाचा अर्थ घरामध्ये वापर मूल्य निर्माण करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या श्रमाचा संदर्भ आहे. येथे, पुनरुत्पादन हा शब्द जैविक पुनरुत्पादन तसेच श्रमशक्तीच्या देखरेखीसाठी पुनरुत्पादनाचा संदर्भ देते आणि वापर मूल्याचे घरगुती 'उत्पादन', म्हणजे, घरामध्ये त्वरित वापरासाठी वस्तू आणि सेवा समाविष्ट करते. म्हणून, घर हे उपभोग आणि पुनरुत्पादनाचे एकक मानले जाते.

नव-शास्त्रीय अर्थशास्त्रज्ञांनी उत्पादन आणि पुनरुत्पादनाशी संबंधित विवादांचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांनी या वादात दोन महत्त्वाची परिमाणे मांडली आहेत: प्रथम, अंतिम स्त्रोत वेळ आहे. दुसरे, तिच्या सदस्यांचे पोषण, स्वच्छता, आरोग्य सेवा, शिक्षण इत्यादींवरील वेळ, पैसा आणि इतर संसाधनांची घरगुती गुंतवणूक ही मानवी भांडवलामध्ये केलेली गुंतवणूक आहे आणि म्हणून ते उपभोग म्हणून दर्शविले जाऊ नये (स्त्रिया केवळ ग्राहक नाहीत. उत्पादक).

बाजार आणि कुटुंब यांच्यातील संबंध:

आर्थिक जीवनात बाजारपेठेचा हळूहळू प्रवेश केल्याने उत्पादनाचा देशांतर्गत क्षेत्रातून बाजार क्षेत्राकडे बदल होतो. औद्योगिक समाजात, जिथे उदरनिर्वाह प्रामुख्याने मजुरीवर अवलंबून असतो, घरगुती कामाचे कार्य म्हणजे कौटुंबिक उत्पन्नाचे उपभोग्य वस्तू आणि सेवांमध्ये रूपांतर करणे, ज्यापैकी फक्त एक छोटासा भाग घरामध्ये तयार होतो. घरगुती श्रम, विशेषत: कृषी संस्थामध्ये, उत्पादनाची उच्च पातळी असते. अन्न परिवर्तनाचे सर्व टप्पे अनेकदा घरामध्ये पार पाडले जातात. किंबहुना, शेती आणि घरगुती-संबंधित कामे अत्यंत एकत्रित आहेत; तसेच, उत्पादक आणि पुनरुत्पादक क्रियाकलाप वेळोवेळी एकमेकांशी जोडलेले असतात.

स्त्रियांच्या बिनपगारी कौटुंबिक कामगारांना कमी करण्याची आणि घरगुती व्यवस्थापक आणि उत्पादक म्हणून त्यांच्या भूमिकेचे अवमूल्यन करण्याची आणि वापर मूल्यांच्या तुलनेत मूल्यांची देवाणघेवाण करण्यासाठी अधिक मूल्य देण्याची सामान्य प्रवृत्ती आहे. एखादी महिला, जी सशुल्क रोजगाराद्वारे मूल्यांची देवाणघेवाण करण्याऐवजी घरगुती उत्पादनाद्वारे उपयोग मूल्ये निर्माण करण्यात माहिर आहे, तिच्या घरगुती कामात निर्वाह पिकांचे उत्पादन समाविष्ट असले तरीही तिला 'काम करत नाही' किंवा 'बेरोजगार' म्हणून गणले जाते. तिचे कार्य अर्थव्यवस्थेच्या तथाकथित ‘उत्पादक’ क्षेत्रांमध्ये आवश्यक असलेल्या श्रमांसाठी मूलभूत पाया प्रदान करतात. घरगुती उत्पादनाच्या अदृश्यतेचा सर्वात स्पष्ट परिणाम असा आहे की राष्ट्रीय लेखा प्रणालीमध्ये श्रम इनपुटचे मूल्य किंवा उत्पादनाचे मूल्य विचारात घेतले जात नाही.

पितृसत्ता आणि भांडवलशाही यांच्यातील संबंध: मार्क्सवादी सिद्धांतवादी उत्पादनाच्या विश्लेषणाशी संबंधित आहेत. कामगार प्रक्रियेच्या भांडवलशाही रचनेतील स्त्रियांची विशिष्ट परिस्थिती स्पष्ट करण्यात ते अक्षम आहेत. औद्योगिक भांडवलशाही समाजामध्ये एक रचना नसून, दोन असतात: पितृसत्ता आणि भांडवलशाही.

भांडवलशाहीच्या विकासाच्या खूप आधी पितृसत्ताक रचना स्थापन झाली होती. ते कामगार प्रक्रियेच्या भांडवलशाही प्रकारांमध्ये पसरले कारण पुरुषांना स्वतःसाठी एक विशेषाधिकार प्राप्त करायचे होते. परिणामी, मजुरी कामगार व्यवस्थेत लैंगिक पदानुक्रम स्थापित झाला. श्रमिक बाजारपेठेतील महिलांच्या स्थानासाठी आपण केवळ भांडवलदारांनाच जबाबदार धरू शकत नाही तर पुरुषांनाही जबाबदार आहे. भांडवलशाही आणि पितृसत्ता एकमेकांशी संवाद साधतात, गौण स्थिती निर्माण करतात.

'घटकांचे उत्पादन' आणि 'लोकांचे उत्पादन' यांच्यातील संबंध: लोकांचे उत्पादन जैविक पुनरुत्पादन म्हणून समजले जाऊ शकते ज्यामध्ये शारीरिक आणि सामाजिक दोन्ही प्रक्रियांचा समावेश होतो. ही सामाजिक आणि सांस्कृतिक यंत्रणा आहेत ज्याद्वारे लिंग संबंध, स्त्रियांची लैंगिकता आणि संतती संरचित आणि नियंत्रित केली जाते.

जरी स्त्री लिंग आणि पुनरुत्पादक क्रियाकलाप यांच्यातील एकमेव सक्तीचा संबंध जैविक पुनरुत्पादनाच्या क्षेत्रात आहे, परंतु हे एक सत्य आहे की स्त्रियांना इतर अनेक कामांमध्ये समान वाटप केले जाते. हे श्रमशक्तीच्या देखभाल आणि पुनरुत्पादनाशी थेट जोडलेले आहेत, जसे की स्वयंपाक करणे, साफसफाई करणे, मुलांची काळजी घेणे आणि आजारी आणि वृद्धांची काळजी घेणे.

विशेषतः ग्रामीण स्त्रियांच्या बाबतीत, उत्पादक आणि पुनरुत्पादक कार्य यातील फरक अनेकदा काहीसा कृत्रिम वाटतो. पुनरुत्पादनाच्या प्रक्रियेमध्ये घराच्या स्वतःच्या उपभोगासाठी मोठ्या प्रमाणात उत्पादक कार्यांचा समावेश होतो, जसे की प्राण्यांची काळजी, शेतीची कामे, विणकाम आणि किरकोळ व्यापार, अन्न तयार करणे, पाणी वाहून नेणे, सरपण गोळा करणे इत्यादी.

कृषीप्रधान समाजातील महिलांना त्यांच्या प्रजनन क्षमतेसाठी प्रामुख्याने महत्त्व दिले जाते आणि प्रजनन क्षमता हा स्त्री स्थितीचा मध्यवर्ती घटक आहे. हे देखील खरे आहे की जे त्यांच्या प्रजनन क्षमतेवर नियंत्रण ठेवतात ते सामान्यतः त्यांच्या श्रमांवर नियंत्रण ठेवण्यास सक्षम असतात.

हे आता व्यापकपणे ओळखले जाते की कुटुंबातील महिलांचे स्थान व्यापक सामाजिक प्रक्रिया आणि संरचनांच्या संदर्भात स्पष्ट केले जाणे आवश्यक आहे. ज्या यंत्रणांद्वारे स्त्री लैंगिकता नियंत्रित केली जाते आणि उत्पादन प्रणाली यांच्यात थेट आणि घनिष्ठ संबंध आहे. स्त्रियांची मूल जन्माला घालण्याची क्षमता आणि श्रम हे निसर्गाने पितृसत्ताक असलेल्या सामाजिक संरचनांद्वारे हाताळले जातात आणि वापरले जातात.

प्रजननक्षमतेवर सामाजिक आणि खाजगी नियंत्रणात स्त्रियांची फारच कमी भूमिका असते. मुलांची संख्या आणि अंतर देखील कुटुंबातील पती किंवा पुरुष प्रमुखाद्वारे निर्धारित केले जाते, परिणामी श्रम आणि मालमत्तेच्या वारसाहक्कासाठी पुरुषांचे मुलांवर नियंत्रण असते.

munotes.in

विचारधारा अशा प्रकारे बळकट केल्या जातात की ज्या स्त्रियांना मुले किंवा मुलगे नाहीत त्यांच्या स्थितीचे अवमूल्यन करतात. कुटुंबात मुलगा नसणे हे अशुभ मानले जाते कारण काही विधी, धार्मिक कार्ये करता येत नाहीत. लैंगिकतेवर परिणाम होण्याची भीती असल्याने कुटुंबातील महिलांची हालचालही विविध घटकांद्वारे अट असते. याचा विपरित परिणाम होतो, ज्यामुळे महिलांना सशुल्क रोजगार किंवा औद्योगिक क्षेत्रात सहभागी होण्याच्या क्षमतेत अडथळा येतो. अशाप्रकारे, अधीनतेची प्रक्रिया सामाजिक संरचना, विशेषत: कौटुंबिक/नातेवाईक संरचनांद्वारे घडते आणि हे उत्पादन प्रणालीशी परस्परसंबंधित होते.

तुमची प्रगती तपासा

1. उत्पादन आणि पुनरुत्पादन विषयी सविस्तर लिहा.

भारतीय परिस्थिती:

- जमीन, मालमत्ता आणि लैंगिकतेवर नियंत्रण नसल्यामुळे महिलांचे अधीनस्थ भारतीय समाजातील विविध यंत्रणांद्वारे बळकट केले गेले आहे, जसे की जातीय विवाह, हुंडा इत्यादी.

- समाजशास्त्रज्ञ आणि सामाजिक मानववंशशास्त्रज्ञांनी हुंडा आणि वधूच्या किंमतीची व्यवस्था अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न केला असला तरी, त्यांनी स्त्रियांच्या स्थितीच्या विश्लेषणासाठी योगदान दिलेले नाही. या संदर्भात स्त्रीवादीदृष्टिकोन स्त्रियांच्या अधीनतेच्या गंभीर विश्लेषणात योगदान देतो.

- जात आणि हुंडा व्यतिरिक्त, भारतीय परिस्थितीत श्रमाचे लैंगिक विभाजन केवळ पूरकता सूचित करत नाही, परंतु व्यावसायिक पृथक्करण, कामगार बाजार विभाजन आणि असमान वेतन संरचना कायम ठेवते.

शेतीमध्ये, उदाहरणार्थ, स्त्रिया पाण्याचे नियमन, पुनर्लावणी, तण काढणी आणि कापणी करतात, परंतु नांगरणी करत नाहीत. अभ्यास दर्शवितात की औद्योगिक सेटअप आणि अनौपचारिक क्षेत्रात देखील कार्यांचे लिंगनिहाय वाटप अस्तित्वात आहे. भारतीय महिलांच्या निम्म्याहून अधिक क्रियाकलाप जनगणनेच्या सामग्रीमध्ये नोंदवलेले नाहीत, कारण त्यांच्याकडे शेती करण्यासाठी स्वतंत्र जमीन नाही, जरी त्या कौटुंबिक उत्पादन युनिट्समध्ये सक्रियपणे मदत करतात. काम आणि कामगार यांच्या जनगणनेच्या व्याख्येतील बदलांमुळे महिलांच्या कामातील सहभागाचे दर चढ-उतार होतात.

• महिलांचे कार्य-विशिष्ट कार्य, म्हणून, तिच्या खालच्या स्थितीचे एक महत्त्वाचे सूचक आहे. त्याशिवाय, तिला असमान शेती मजुरी आहे, जी पुरुषांकडून हिरावून घेतली जाते. महिलांच्या उच्च सहभागासह निर्वाह शेतीमध्ये, स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने पूरक तत्त्वावर काम करतात, परंतु संसाधनांवर त्यांचे नियंत्रण निश्चितपणे निश्चित नसते.

असंघटित बिगर कृषी क्षेत्रातही महिलांची स्थिती तितकीच दयनीय आहे. कारखाना कायद्यांतर्गत नसलेल्या पारंपारिक असंघटित घटकामध्ये त्यांचा प्रवेश आणि संघटित क्षेत्रातील नवीन प्रकारच्या व्यवसायांमध्ये त्यांचा प्रवेश, जेथे भूमिका विशिष्टीकरण केले

जाते ते कामाच्या निवडीमध्ये अडथळा आणतात. शिक्षणाचा अभाव, कमी तांत्रिक कौशल्य, कौटुंबिक दबावामुळे निवडीचा अभाव इत्यादी स्त्रियांना भेडसावणाऱ्या विशेष समस्यांमुळे असे घडते.

तुमची प्रगती तपासा

1. भारताच्या संदर्भात महिला आणि उत्पादन कार्याचे सविस्तर विश्लेषण करा.

५.६ निष्कर्ष: (CONCLUSION)

श्रमाची लैंगिक विभागणी शक्ती पदानुक्रम आणि घरगुती श्रम यांच्याशी जोडलेली आहे. सामाजिक पुनरुत्पादनाचे सिद्धांत दोन प्रमुख वर्गीकरणांवर आधारित असू शकतात. पहिल्या उदाहरणात, स्त्रियांच्या श्रम आणि प्रजनन क्षमतेवर नियंत्रण ठेवण्याच्यादृष्टिने, म्हणजे, भौतिकवादीदृष्टिने; आणि दुस-या उदाहरणात, वैचारिक संबंध म्हणून, जे लिंगाचे लिंगात रूपांतर करण्यामध्ये केंद्रस्थानी गुंतलेले आहेत. प्रत्येक बाबतीत, अर्थातच, स्त्रियांच्या अत्याचाराची व्याख्या करताना पुनरुत्पादनाच्या सामाजिक संबंधांना प्राधान्य दिले जाते.

५.९ सारांश : (SUMMARY)

महिलांच्या भूमिकेचा अभ्यास स्त्रीवाद्यांसाठी निर्णायक महत्त्वाचा राहिला आहे आणि अजूनही आहे. याचे कारण असे की ते त्या प्रक्रिया आणि संरचनेच्या ओळखीशी संबंधित आहेत जे लैंगिक असमानता आणि लिंग पृथक्करण निर्माण करतात.

आर्थिक क्षेत्रात, श्रमिक बाजारपेठेतील काम हे कठोरपणे वेतनासाठी केले जाणारे काम आहे. या अटी नंतर उत्पादन शब्दाशी जोडल्या जातात.

कारण उत्पादन आणि पुनरुत्पादन दोन्ही मूल्य निर्माण करतात, त्यांना संभाव्य 'उत्पन्न' मानले जाते.

बोसेरपचे निरीक्षण आहे की कृषी उत्पादनात महिलांची भूमिका आणि पुरुषांच्या संबंधात त्यांची स्थिती यांच्यात सकारात्मक संबंध आहे.

कामाच्या ठिकाणी लैंगिक भेदभावाचे स्वरूप, महिलांचे वेतन, त्यांचा विकास प्रक्रियेतील सहभाग आणि राजकीय कृतीचे परिणाम समजून घेणे अत्यावश्यक आहे.

मार्क्सवादी अर्थशास्त्रज्ञ अशा प्रकारे श्रम ही अंतिम संसाधन म्हणून परिभाषित करतात आणि श्रम हे एकतर वापर मूल्य किंवा विनिमय मूल्य तयार करताना दिसतात.

श्रमाची लैंगिक विभागणी शक्ती पदानुक्रम आणि घरगुती श्रम यांच्याशी जोडलेली आहे.

५.८ प्रश्न : (QUESTIONS)

• उत्पादन आणि पुनरुत्पादनाच्या संकल्पनांचे परीक्षण करा.

• कार्य आणि पुनरुत्पादनाशी संबंधित प्रमुख सिद्धांतांच्या मुख्य तत्त्वांची चर्चा करा.

• भारतीय संदर्भात उत्पादन आणि पुनरुत्पादन यांच्यातील परस्परसंबंधांची चर्चा करा.

५.९ संदर्भ : (REFERENCES)

- Paltasingh, Tattwamasi and Lakshmi Lingam (2014): 'Production' and 'Reproduction' in Feminism: Ideas, Perspectives and concepts. ResearchGate,
- https://www.researchgate.net/publication/270671479_%27Production%27_and_%27Reproduction%27_in_Feminism_Ideas_Perspectives_and_Concepts
- Rania Antonopoulos (2009): The unpaid care work-paid work connection – Working Paper No. 86, Policy Integration and Statistics Department, International Labour Office, Geneva
- Tam O' Neil, Fleury, A. and Foresti M. (2016): Women on the Move: Migration, Gender equality and the 2030 Agenda for Sustainable Development. Overseas Development Institute.
- www.odi.org

❖❖❖❖

६

जागतिक अर्थव्यवस्थेत कार्य – स्थलांतर आणि सीमांतीकरण

घटक रचना

६.० उद्दिष्टे

६.१ प्रस्तावना

६.२ जागतिक अर्थव्यवस्थेचा अर्थ

६.३ जागतिक अर्थव्यवस्थेवर परिणाम करणारे घटक

६.४ जागतिक अर्थव्यवस्थेचे फायदे

६.५ जागतिक अर्थव्यवस्थेतील कामाचा आरोग्यावर परिणाम

६.६ जागतिक अर्थव्यवस्था महिला आणि कार्य

६.७ स्थलांतर आणि सीमांतीकरण

६.८ स्थलांतराशी संबंधित आकडेवारी

६.९ दस्तऐवजांचा अभाव आणि सीमंतीकरण

६.१० जागतिक स्थलांतर आणि कार्य

६.११ लिंग स्थलांतर, सीमांतीकरण

६.१२ ऊस उद्योग: महाराष्ट्र व्यष्टी अध्ययन

६.१३ संभाव्य उपाय

६.१४ सारांश

६.१५ प्रश्न

६.१६ संदर्भ

munotes.in

६.0 उद्दिष्टे

१. जागतिक अर्थव्यवस्थेची संकल्पना समजून घेणे

२. जागतिक अर्थव्यवस्थेतील कामाचे स्वरूप समजून घेणे

३. स्थलांतरामुळे सीमांतीकरण आणि इतर परस्परसंबंधित समस्या कशा येतात हे जाणून घेणे .

६.० प्रस्तावना : (INTRODUCTION)

कार्याचा शब्दकोश अर्थ 'कोणत्याही क्रिया ज्यामध्ये विशिष्ट हेतू साध्य करण्यासाठी मानसिक किंवा शारीरिक प्रयत्नांचा समावेश असतो किंवा परिणाम कार्य म्हणून पाहिले जाऊ शकते'. मनुष्यप्राणी म्हणून आपले शरीर शारीरिक श्रमातून विकसित झाले आहे - जसे की प्राचीन काळी, मनुष्य झाडांवर चढायचा, अन्नाच्या शोधात मैलोनमैल पायी चालायचा किंवा अन्नाच्या शोधात दररोज एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी फिरायचा. यामुळे जेणेकरून कोणीही वन्य प्राण्यांची शिकार होऊ नये यातून सतर्कता, भीती यांसारखी विविध वर्तणूक वैशिष्ट्ये निर्माण झाली. वन्य प्राण्यांपासून स्वतःचे रक्षण किंवा संरक्षण करणे आवश्यक होते. लोक राहतात ते केवळ गटात राहून किंवा जगण्याचे कौशल्य शिकून आणि विविध साधने तयार करूनच शक्य होते. जे या परिस्थिती हाताळू शकले ते वाचले आणि जे करू शकले नाहीत ते लवकर मरण पावले. यानंतर स्थिर शेती आली. कालांतराने विज्ञान, नवकल्पना, शोध, यंत्रे आणि औद्योगिकीकरण आले.

तथापि, औद्योगिकीकरण, वैज्ञानिक शोध, कीटकनाशके, खते आणि नवीन तंत्रांचा वापर यामुळे अन्नाचे उत्पादन वाढू लागले. त्यानंतर, आधुनिकीकरण सुरू झाले आणि औद्योगिकीकरणाच्या विकासाशी देखील जोडले जाऊ शकते. मानवी जीवनाच्या या सर्व टप्प्यांमध्ये एक गोष्ट समान राहिली, ती म्हणजे समाजाच्या सर्व टप्प्यांवर मानवाने कार्य केले. आदिवासी असोत की सुसंस्कृत मानवी कामाची सुरुवात दगड, लाकडी उपकरणे वापरून झाली आणि आता त्याची जागा संगणकाने घेतली आहे. तथापि, औद्योगिकीकरणाचा संपूर्ण जगावर खोलवर परिणाम झाला. पश्चिमेकडून प्रेरित औद्योगिकीकरणाच्या विकासामुळे प्रचंड क्रांती झाली. औद्योगिकीकरणानंतर, जागतिकीकरण उदयास आले ज्यामुळे अर्थव्यवस्थेत आणखी बदल झाले. लॅटिन अमेरिका, ब्राझील आणि भारत हे काही देश ज्यांना जागतिकीकरणाचा झपाट्याने फायदा झाला. अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्या भारतात आल्या. हे देशात उपलब्ध असलेल्या पंधर पेशी कुशल व्यक्तींमुळे होते. या पार्श्वभूमीवर आता आपण वर्तमान प्रकरणाचा तपशील पाहू या.

या प्रकरणात दोन विषयांवर चर्चा केली आहे i. जागतिक अर्थ व्यवस्था आणि स्थलांतर आणि कार्य व सिमान्तीकरण. हे दोन्ही विषय एक प्रकारे संबंधित आहेत कारण दोघेही क्षेत्रीय अर्थशास्त्र आणि मानवी जीवनावर चर्चा करत आहेत.

जागतिक अर्थव्यवस्थेतील कार्य समजून घेण्यापूर्वी आपल्याला पार्श्वभूमीच्या चौकटीत लक्ष देणे आवश्यक आहे म्हणजेच जागतिक अर्थव्यवस्थेचा अर्थ समजून घेणे आवश्यक आहे.

६.१ जागतिक अर्थव्यवस्थेचा अर्थ : (MEANING OF GLOBAL ECONOMY)

"जागतिक अर्थव्यवस्था" हा शब्द वेगवेगळ्या देशांमध्ये होणाऱ्या परस्परसंबंधित जागतिक आर्थिक क्रियाकलापांना सूचित करतो. दुसऱ्या शब्दांत, हा भांडवलशाहीचा प्रसार आहे ज्यात वेगवेगळ्या सरकारांनी लागू केलेले निर्बंध आहेत. या आर्थिक क्रियाकलापांचा समावेश असलेल्या देशांवर सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही प्रकारे प्रभाव पडतो. काही टीकेमध्ये जागतिक अर्थव्यवस्थेचा समावेश आहे ज्यामुळे श्रीमंत राष्ट्रांमध्ये नोकऱ्या घटत आहेत.

जागतिक अर्थव्यवस्थेत अनेक घटक आहेत जसे -

१. जागतिकीकरण – सोप्या भाषेत, जागतिकीकरण म्हणजे विविध देशांमधील वस्तू आणि सेवा, संस्कृती आणि माहितीची देवाणघेवाण. जागतिकीकरणाने जागतिक संस्कृतीत बदल घडवून आणला आहे आणि संपूर्ण जग एक जागतिक खेडेगाव बनले आहे. जागतिकीकरणामुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थेवर सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम झाला आहे. सकारात्मकतेने व्यापक बाजारपेठ उपलब्धता, नवीन संधी इ. नकारात्मकदृष्टिने स्पर्धा वाढली आहे आणि स्थानिक कंपन्यांवर परिणाम झाला आहे.

1. **आंतरराष्ट्रीय व्यापार -** आंतरराष्ट्रीय व्यापार हा जागतिक अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा पैलू आहे. एका देशातील संकट किंवा युद्ध दुसऱ्या देशावर परिणाम करू शकते. उदाहरणार्थ - रशिया, युक्रेन यांच्यातील अलीकडील युद्धामुळे या देशांकडून तेल आयातीवर अवलंबून असलेल्या सर्व राष्ट्रांसाठी समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

2. **जागतिक गुंतवणूक -** जागतिकीकरणामुळे कंपन्या त्यांच्या स्वतःच्या देशांव्यतिरिक्त इतर देशांमध्ये गुंतवणूक करू शकतात. किंबहुना, थेट विदेशी गुंतवणुकीचा गांभीर्याने विचार केला जातो कारण त्यामुळे स्थानिक व्यवसाय/कंपन्यांना वाढ होण्यास मदत होते. विशेषत: विलीनीकरणासह कंपन्यांना चांगली बाजारपेठ आणि संधी प्रदान करण्यात देखील हे मदत करते.

६.३ जागतिक अर्थव्यवस्थेवर परिणाम करणारे घटक : (FACTORS AFFECTING GLOBAL ECONOMY)

जागतिक अर्थव्यवस्थेवर परिणाम करणारे काही घटक म्हणजे नैसर्गिक संसाधनांची उपलब्धता आणि गुणवत्ता, लोकसंख्येचा वयोगट, कामगार शक्ती, लोकांची कार्यसंस्कृती, तांत्रिक प्रगती आणि देशाचे राजकारण इत्यादींचा समवेश होतो.

६.४ जागतिक अर्थव्यवस्थेचे फायदे : (BENEFITS OF GLOBAL ECONOMY)

जागतिक अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा फायदा म्हणजे त्यामुळे भांडवल, मानवी श्रम यांचा मुक्त प्रवाह आणि इतर देशांमध्ये गुंतवणूक वाढली. स्थूल आणि सूक्ष्म या दोन्ही स्तरांवरही

munotes.in

त्याची मदत झाली आहे. जागतिक अर्थव्यवस्थेसह देशात नवीन तंत्रज्ञान, नोकरीच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत. ग्राहकांनाही मोठा फायदा झाला आहे; त्यांच्याकडे आता निवडण्यासाठी उत्पादनांची श्रेणी आहे. जेव्हा विकसित देश विकसनशील बाजारपेठेत प्रवेश करतात तेव्हा देशाला व्यापक बाजारपेठ आणि यजमान देशाच्या प्रदर्शनासारखे फायदे मिळतात. त्यातून स्थानिक पातळीवर स्पर्धेच्या माध्यमातून आकांक्षा, व्यवसायही निर्माण होतात. परदेशी कंपन्या देखील स्थानिक कंपन्यांसाठी व्यवसाय सुरू करण्यासाठी आदर्श बनतात. विकसित देशांसारख्या देशांमधील देवाणघेवाणीद्वारे जागतिक अर्थव्यवस्था देखील कार्य करतात, कच्चा माल, श्रम वापरतात आणि अंतिम उत्पादन तयार करतात आणि ते इतर देशांना विकतात. बहुतेकदा, ते विकसनशील आणि अविकसित देशांतील मजुरांना देखील कामावर ठेवतात कारण या देशांमध्ये कामगार श्रमाचा दर स्वस्त आहेत. जागतिक अर्थव्यवस्था जगाच्या उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांमध्ये गुंतवणूक करण्यास मदत करून तेथे भांडवलाचे व्यापक परिसंचरण करण्यास मदत करते. याद्वारे देशांची उत्पादकता आणि कार्यक्षमता दोन्ही वाढते.

६.५ जागतिक अर्थव्यवस्थेत कामाचा आरोग्यावर होणारा परिणाम : (IMPACT OF WORK ON HEALTH WITH WORK IN THE GLOBAL ECONOMY)

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये तरुण नोकरी करत असलेल्या कामाच्या बदलत्या स्वरूपामुळे व्यक्तींमध्ये वर्तणुकीतील बरेच बदल आणि शारीरिक बदल झाले आहेत. कंपन्या स्वयंचलित कार्य प्रतिमांना सोबत जात असल्याने, जीवनशैलीत जलद बदल होत आहेत. मोठ्या संख्येने लोक गैर-भारतीय वेळेच्या कार्य चौकटी सह काम करत आहेत उदा. रात्रीच्या वेळी त्यामुळे अनेकदा अपचन, तणाव, पुरेशी झोप न लागणे यासारख्या आरोग्याशी संबंधित समस्या उद्भवतात. कामाच्या वेळेत होणारी वाढ हे आरोग्य आणि आरोग्याशी संबंधित अनेक समस्यांच्या वाढीशी संबंधित असल्याचे सिद्ध झाले आहे. शिवाय, कर्मचाऱ्यांचा मोठा वाटा आता कार्यालयीन कामकाज सारख्या कमी-हालचाल असलेल्या नोकऱ्यांमध्ये काम करत आहे. लॅपटॉपवर काम करणे आणि सतत एकाच ठिकाणी बसणे यामुळे व्यक्तींमध्ये लठ्ठपणा वाढला आहे. हृदयविकाराचा झटका, टाइप टू मधुमेह, थायरॉईड, ऑस्टिओपोरोसिस, नैराश्य आणि चिंता यासारखे हृदयाशी संबंधित आजार लहान वयात होतात. त्यामुळे दररोज व्यायाम आणि नियमित हालचाली करणे आवश्यक आहे. साथीच्या रोगामुळे लोक घरी बराच वेळ घालवतात आणि मुलांसह सर्व गटातील लोकांमध्ये स्क्रीन टाइम देखील वाढला आहे. अशा प्रकारे, कामाच्या स्वरूपाचा मानवी शरीरावर स्वतःचा प्रभाव असतो.

तुमची प्रगती तपासा

1.जागतिक अर्थव्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांची चर्चा करा.

2.जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या फायद्यांची थोडक्यात चर्चा करा.

६.६ जागतिक अर्थव्यवस्था - महिला आणि कार्य : (Global Economy - Women and Work)

आर्थिक विकासाचा थेट संबंध महिलांची स्थिती सुधारण्याशी आहे. स्त्री कमावते म्हणून, तिला काही प्रमाणात आर्थिक स्वातंत्र्य मिळते आणि ते तिच्या स्वतःच्या जीवनातील निर्णयांवर नियंत्रण ठेवण्यास मदत करते. जागतिकीकरणामुळे बाजारात अनेक नवीन नोकऱ्या निर्माण झाल्या आहेत, मुख्यतः औपचारिक क्षेत्रात, i. औपचारिक क्षेत्राला सर्वाधिक लाभ मिळाला आहे. उदारीकरणानंतर पांढरपेशी नोकऱ्यांमध्ये काम करणाऱ्या महिलांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली असली तरी अजूनही मोठ्या प्रमाणात सुधारणांची गरज आहे. अनौपचारिक क्षेत्र देखील औपचारिक क्षेत्राला सेवा देत असल्याने प्रणालीमध्ये आणखी सुधारणा करण्याची गरज आहे. त्यामुळे औपचारिक आणि अनौपचारिक दोन्ही क्षेत्रांच्यादृष्टिने न्याय्य धोरणे बनवली पाहिजेत.

मजुरी, पगाराच्या बाबतीत असे अनेक व्यवसाय, व्यवसाय आहेत ज्यात महिलांचा प्रामुख्याने सहभाग आहे तरीही त्यांना कमी पगार दिला जातो. जसे शिकवणे, नर्सिंग इ. आपण बालसंगोपनाचे उदाहरण घेऊ, हे एक आव्हानात्मक काम आहे ज्याचे सामान्यतः अवमूल्यन केले जाते किंवा ते बिनपगारी असते आणि ते सामान्यतः स्त्रिया करतात. शिवाय, जरी स्त्रिया या प्रकारची बहुसंख्य कामे करत नसली तरीही, करिअरचे काही मार्ग प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे त्यांच्यावर लादले जातात. महिलांना "मदर ट्रॅक" सारख्या कमी पगाराच्या, कमी-प्रतिष्ठित व्यवसायाचे वाटप केले जाते, मग ते ते पसंत करतात किंवा नसतात. मदर ट्रॅक म्हणजे स्त्रीने प्रथम आई होण्याला प्राधान्य दिले पाहिजे, तिच्या करिअरला नाही. जागतिकीकृत श्रम असंतुलन देखील अस्तित्वात आहे उदाहरणार्थ - उत्तर अमेरिकेतील अनेक घरांमध्ये मुलांची काळजी पूर्णवेळ नॅनी म्हणून काम करणाऱ्या स्त्रिया करतात, ज्या वारंवार इतर देशांतून स्थलांतरित स्त्रिया असतात.

जागतिकीकरण आणि जागतिक पुनर्रचनेचे लिंग पैलू विद्यमान साहित्यातील पुरुष पूर्वाग्रह आणि अगदी मर्दानी अभिमुखतेवर आधारित सिद्धांतांवर टीका करतात. जागतिकीकरण हे लिंग आधारित आहे आणि लिंग विचारधारेवर आधारित आहे, कारण जागतिक पुनर्रचना, प्रभाव आणि लिंग प्रणालीवर आधारित आहे. आर्थिक जागतिकीकरणावर तसेच जागतिक कामगार संघटनेतील बदलांवर अधिक भर दिला गेला आहे. पाहण्याचा महत्त्वाचा मुद्दा असा आहे की जागतिक उत्पादन हे दक्षिण जगातील बहुराष्ट्रीय व्यवसाय संस्था मधील कमी वेतनावरील महिला कामगारांवर अवलंबून आहे. रोजगार अधिक लवचिक आणि अनौपचारिक बनवण्याचा कल देखील श्रमाच्या स्त्रीकरणाशी जवळून जोडला जाऊ शकतो. लंडन, न्यूयॉर्क, मिलान, पॅरिससारखे मोठे फॅशन उद्योग विकसित देश भारत, बांग्लादेश, सर लंकेतील स्वस्त मजुरांवर कपडे शिलाई करतात याकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही.

म्हणूनच, जागतिक अर्थव्यवस्थेत समान रीतीने सहभागी होण्यासाठी महिलांना सक्षम बनवल्यास २०२५ पर्यंत GDP $२८ ट्रिलियनने वाढवण्याची मोठी क्षमता आहे. जागतिक बँकेच्या मते, महिलांनी लॅटिन अमेरिका आणि कॅरिबियनमधील गरिबी कमी करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. श्रम बाजार उत्पन्न सुमारे ३०% योगदान.

munotes.in

यामुळे १० वर्षांच्या कालावधीत तीव्र गरिबी कमी होण्यास मदत झाली आहे. बहुसंख्य महिला उद्योजकांचे स्वतःचे सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम आकाराचे उद्योग (MSME) आणि अगदी महिलांकडे ३० % पेक्षा जास्त MSME आहेत. असे असूनही, दर पाच निर्यातदारांपैकी फक्त एक महिला मालकीचा व्यवसाय आहे. काही घटनांमध्ये, महिला उद्योजकांना मदत करणे अर्थव्यवस्थेसाठी फायदेशीर ठरू शकते. म्हणून, कोणतेही व्यापार धोरण निर्णय घेण्यापूर्वी, महिलांच्या वाढीचा विचार केला पाहिजे, दुसऱ्या शब्दांत, महिलांना कामासाठी प्रोत्साहन दिल्यास नवीन व्यवसाय निर्माण करण्यात मदत होईल आणि आर्थिक विकासात भर पडेल. समाजाच्या संकलन वाढीसाठी महिलांच्या रोजगाराची गरज आहे.

६.७ स्थलांतर आणि सीमांतीकरण:(MIGRATION AND MARGINALIZATION)

स्थलांतर म्हणजे लोकांच्या एका ठिकाणाहून दुस-या ठिकाणी जाणे, हे कायमस्वरूपी किंवा तात्पुरते कारणांसाठी असू शकते. स्थलांतर हा सर्वात महत्वाचा घटक आहे जो स्थलांतराची ताकद आणि गुणवत्तेत बदल घडवून आणू शकतो, इतर म्हणजे विकृती, प्रजनन क्षमता, मृत्युदर. तथापि, स्थलांतरित जेव्हा शहरात प्रवेश करतात तेव्हा ते झोपडपट्ट्यांमध्ये राहतात आणि शहराच्या वाढीसाठी, पायाभूत सुविधांमध्ये योगदान देतात आणि विविध संस्थांच्या उभारणीत योगदान देतात. स्थलांतरित, जसे ते शहरात येतात, नवीन कौशल्य संच आणतात जे त्यांनी त्यांच्या गावात परत शिकले असावेत. स्थलांतर आणि उपेक्षितपणा या दोन्ही गोष्टी काही वेळा एखाद्या राष्ट्राच्या प्राधान्यक्रमांच्या अपयशाचे प्रतिबिंब असतात. राष्ट्रांना त्यांच्या स्वत:च्या लोकसंख्येचे आणि देशातील गरीब लोकांचे रक्षण करण्यासारख्या अनेक मार्गांनी चुकीचे वागावे लागते याचे हे लक्षण आहे. विशेषत: सत्तीच्या परिस्थितीमुळे स्थलांतरित झालेल्या शक्तीहीन गटांचे संरक्षण करण्यात ते अपयशी ठरले आहे.

६.८ स्थलांतराशी संबंधित आकडेवारी- : (STATISTICS RELATED TO MIGRATION)

स्थलांतर हे ग्रामीण भागातील बेरोजगारी आणि गरिबीच्या वाढीमुळे होते. ग्रामीण-शहरी स्थलांतरालाही गरिबी कारणीभूत आहे. भारतातील आंतरराज्यीय स्थलांतर २०११ ते २०१६ दरम्यान प्रतिवर्षी ९ दशलक्ष लोकांचे होते, भारताच्या आर्थिक सर्वेक्षण २०१७ नुसार आहे.

भारताच्या आर्थिक सर्वेक्षण २०१७ नुसार, २०११ ते २०१६ दरम्यान भारतातील आंतरराज्यीय स्थलांतर दर वर्षी ९ दशलक्ष इतके होते. भारताची शहरी लोकसंख्या २०१४ मध्ये ४१० दशलक्ष वरून २०५० पर्यंत ८१४ दशलक्ष पर्यंत वाढण्याचा अंदाज आहे. तथापि, त्यानुसार नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे ऑर्गनायझेशन (२०१८) नुसार, स्थलांतरितांना जाणून घेणारी व्यावसायिक कौशल्ये भारतातील कामगारांच्या सुमारे २.४ टक्के आहेत.

उत्तर प्रदेश आणि बिहार ही सर्वाधिक स्थलांतरित राज्ये आहेत, जिथे आजही दैनंदिन पगार आणि मूलभूत आरोग्य सेवांची उपलब्धता अत्यंत गरीब आहे. हंगामी कामगारांना दुहेरी समस्यांना सामोरे जावे लागते कारण त्यांना कमी पगाराच्या, धोकादायक व्यवसायांमध्ये आणि अगदी अनौपचारिक क्षेत्रात काम करण्यास भाग पाडले जाते, जेथे रोजगार सुरक्षा, वैद्यकीय विमा सारखे भत्ते आणि व्यावसायिक सुरक्षा अस्तित्वात नाही. २०१९ नुसार आंतरराष्ट्रीय ते भारतातील स्थलांतरितांची संख्या २०१५ मधील ५.२४ दशलक्ष वरून २०१९ मध्ये ५.१५ दशलक्ष इतकी कमी झाली आहे. स्थलांतरितांना पुरेशी कागदपत्रे नसणे यासारख्या अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

६.९ दस्तऐवजांचा अभाव आणि सिमान्तीकरण : (LACK OF DOCUMENTS AND MARGINALIZATION)

अनेक स्थलांतरित किंवा अगदी स्थानिक लोक निरक्षरता आणि लांबलचक प्रक्रियेमुळे त्यांच्या नवीन गंतव्यस्थानासाठी, कायमस्वरूपी निवासस्थानासाठी आवश्यक कागदपत्रांसाठी अर्ज करू शकत नाहीत. परिणामी, ते यजमान राज्याद्वारे प्रदान केलेले फायदे गमावतात. लोकांकडे वडिलोपार्जित दस्तऐवज किंवा इतर स्वतःचे दस्तेवज नसतानाही, ते त्यांच्या नागरिकत्वाची पडताळणी करू शकत नाहीत आणि अडचणींना सामोरे जावे लागते. सिमान्तीकरण हे कागदपत्रांच्या कमतरतेशी देखील संबंधित असू शकते ज्यामुळे सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS), आधार कार्ड आणि मतदान कार्ड नाकारले जातील. दुसऱ्या शब्दांत, विशिष्ट कागदपत्रांशिवाय एखाद्याला नागरिक म्हणूनही पाहिले जाऊ शकत नाही आणि कोणत्याही वेळी हिंसाचाराचा बळी होऊ शकतो. या व्यक्ती पोलिसांच्या हाती लागतील या भीतीने सतत जगत असतात. अशी उदाहरणे आहेत, जेव्हा पुरुष सदस्याला हिंसाचाराचा सामना करावा लागतो आणि त्यांना आपला जीवही गमवावा लागतो. यामुळे कुटुंबातील कमावते सदस्य गमावले जातात.

नागरिकत्व सिद्ध करण्याच्या अनेक उपक्रमांचा समाजातील मोठ्या वर्गावर परिणाम होतो. त्यांच्या दस्तऐवजांमध्ये 'डी' शंका चिन्हांकित केल्यामुळे अनेक लोकांचे प्राण, तुरुंगवास आणि कमावत्या सदस्यांचे नुकसान होते. या संशयित लोकांना नंतर बंदी केंद्रांमध्ये ठेवले जाते. यादीतून वगळल्यानंतर नागरिकत्व गमावले जाईल आणि ताब्यात घेण्यात येईल या भीतीने अनेकांनी आत्महत्याही केली आहे. नोंदणी केवळ अशा व्यक्तींना परवानगी देतात ज्यांच्याकडे स्वत:चा किंवा एखाद्याच्या देशात वास्तव्याचा पूर्वज असल्याचा पुरावा आहे. सरकारी कर्मचाऱ्याने अकरा दिवस बंदी शिबिरात काढल्याचेही उदाहरण आहे. काही प्रकरणांमध्ये, व्यक्ती गावात राहत होत्या आणि फरार झाल्याची तक्रार नोंदवली गेली आणि त्यांना परदेशी घोषित केले गेले आणि गावकऱ्यांना याची माहिती नव्हती. अशिक्षित, गरीब, अज्ञानी जमातींसमोरील आव्हाने दहापट आहेत. एखाद्या चांगल्या दिवसाप्रमाणे, जर एखाद्या व्यक्तीला परदेशी म्हणून घोषित केले गेले असेल तर, त्याने मिळवलेले सर्व काम हा प्रश्न बनतो आणि तो, ती गमावू शकते.

munotes.in

तुमची प्रगती तपासा

1. स्थलांतराशी संबंधित काही आकडेवारीची चर्चा करा.
२. तुमच्या मते स्थलांतरितांची परिस्थिती कशी सुधारता येईल?

६.१० जागतिक स्थलांतर आणि कार्य : (GLOBAL MIGRATION AND WORK)

जागतिक स्तरावर, जेव्हा लोक संकटकाळात स्थलांतर करतात, तेव्हा ते संपत्ती, जमीन, भांडवल, पदवी प्रमाणपत्रे, व्यवसाय यांसारखे सर्व काही मागे टाकतात. लोक शिबिरांमध्ये वर्षानुवर्षे एकत्र राहतात आणि नंतर त्यांना त्यांच्या भावनिक आघातांवर मात करावी लागते आणि पुन्हा नोकऱ्या शोधण्यास सुरुवात करावी लागते आणि त्यांच्या करिअरची नव्याने सुरुवात करावी लागते. उदाहरणार्थ - अफगाणिस्तानमधील एक मंत्री दुसऱ्या देशात उबेर चालक म्हणून काम करतो. व्यवसाय सुरू करण्यासाठी भांडवल उभारणे देखील एक समस्या बनते. युद्धासारख्या संकटादरम्यान स्थलांतर करणे ही व्यक्तींच्या कठीण गोष्टींपैकी एक आहे. लोक साध्या बोटीतून महासागर पार करतात, त्यांना धोका पत्करावा लागतो, बोटीतून पडल्याने व्यक्तीचा मृत्यू होऊ शकतो.

६.११ लिंगभाव आणि स्थलांतर : (GENDER AND MIGRATION)

मुली आणि स्त्रिया लैंगिक शोषणाला बळी पडल्या आहेत आणि लहान मुले देखील उपासमार होण्यापासून मुक्त नाहीत. जेव्हा स्थलांतरित महिला, अपंग किंवा समाजाच्या खालच्या सामाजिक-आर्थिक स्तरातील असते तेव्हा शोषण आणि उपेक्षितपणा बरेच काही असते.

दुहेरी गुन्हे घडतात. अशी उदाहरणे आहेत की घरातील अन्न खाणाऱ्यांपैकी एक कमी करण्यासाठी एका महिलेने तिच्याशी लग्न करण्यास तयार असलेल्या कोणाशीही लग्न केले. ही परिस्थिती बर्याचदा घडते जेव्हा कुटुंबे गरीब असतात आणि स्थलांतरित होतात आणि जगणे कठीण असते.

आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरित मजुरांचे स्त्रीकरण हे आधुनिक जागतिक अर्थव्यवस्थेचा एक सुस्थापित पैलू आहे. अनेक दक्षिण आशियाई लोक आखाती प्रदेशांप्रमाणे विकसित झालेल्या अर्थव्यवस्थांमध्ये गृहिणी म्हणून काम करतात. त्यामुळे जागतिक आणि प्रादेशिक श्रम बाजारातील विविध लिंग आधारित क्षेत्रातील कामगारांच्या अनुभवांवर आणि समजांवर आधारित अभ्यासाची गरज आहे. हे तुलनात्मक क्षेत्रकार्य आणि मानवाभ्यास, आकृतिबंध, स्थलांतरित महिलांच्या जीवन कथा, त्यांची कुटुंबे असू शकतात. यामुळे धोरणे तयार करण्यात मदत होईल, अशा समस्यांवर जागरूकता निर्माण होईल. स्थलांतरितांना भाषेची अडचण यांसारख्या अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते, काही वेळा एजंटांकडून फसवणूक केली जाते, घरमालकांकडून नुकसान केले जाते इत्यादी. विकसित देशांमध्ये घरगुती कामगार म्हणून काम करणाऱ्या महिलांची संख्या मोठी आहे.

६.१२ ऊस उद्योग महाराष्ट्राचा विशेष अभ्यास : (CASE STUDY OF SUGAR CANE INDUSTRY MAHARASHTRA)

आपण सर्व वापरत असलेल्या साखरेची किंमत ती असते जी थेट दिसत नाही. त्यात स्थलांतरित महिलांच्या आरोग्याचीही किंमत समाविष्ट आहे. ऊस उद्योग परप्रांतीयांना कामावर घेतात आणि ते त्यांना वर्षाला सुमारे १ ते १.५ लाख देतात. या स्थलांतरित महिलांना दिवसाचे १२ तास काम करायचे आहे. एवढ्या जास्त तास काम करण्यासाठी शारीरिक शक्ती जास्त लागते आणि म्हणून *हिस्टेरेक्टॉमी* करून उपाय म्हणून पाहिले जाते. महाराष्ट्रातील बीड जिल्ह्यात, सुमारे १३००० ऊसतोडणी स्थलांतरित महिलांनी *हिस्टरेक्टॉमी* (गर्भाशय काढून टाकणे) – गर्भाशय काढून टाकले आहे. त्यांचा वयोगट ३५-४० च्या दरम्यान आहे तर काही स्त्रिया २५ वर्षांच्या होत्या. या निर्णयामागे बरीच कारणे आहेत, त्यापैकी काही कारणे आहेत - अल्पवयीन विवाह, स्वतःच्या आरोग्याविषयी जागरूकता कायदा, गरिबी, शस्त्रक्रियेपूर्वी आणि नंतरच्या समुपदेशनाचा अभाव, पुरेसे पाणी नसणे, मासिक पाळीच्या स्वच्छतेचा अभाव, शौचालये ही काही अशा निर्णयांची कारणे आहेत.

६.१३ संभाव्य उपाय : (POSSIBLE SOLUTIONS)

जागतिक अर्थव्यवस्था वाढेल जेव्हा सामान्य भविष्याची संकल्पना असेल ज्याद्वारे शाश्वत, पर्यावरणास अनुकूल अशा व्यवसायांना प्रोत्साहन मिळेल. ही सुधारणा जगाला एकत्र आणण्यास आणि परस्परावलंबी राष्ट्रांना सकारात्मक मार्गाने आणण्यास मदत करेल. स्थलांतरितांचा समावेश आणि उपाययोजना यासारखे इतर उपाय आहेत.

स्थलांतर आणि सामाजिक बदल प्रक्रियेचे आर्थिक आणि सामाजिक पैलू मोजणे कठीण आहे कारण नवीन स्थलांतरित वारंवार होत आहेत. तरीही, सार्वजनिक वादविवाद आणि नागरी समाजात स्थलांतरित आणि वांशिक अल्पसंख्याकांच्या सहभागाची व्याप्ती समाविष्ट करणे आवश्यक आहे. तसेच सामान्य जनता आणि अल्पसंख्याक गटामध्ये समानता आणि विविधतेची भावना असली पाहिजे.

गावांची प्रगती आणि शेतीचा पाया सुधारणे, हवामानातील बदलांवर काम करणे यासारखे इतर उपाय आहेत अनेक समस्यांचे उत्तर. कृषी क्षेत्रातील सुधारणांमुळे गावकऱ्यांचा मोठा वर्ग गावातच राहण्यास मदत होईल. व्यवसाय संस्था ऐवजी स्थानिक ग्रामीण व्यवसायाला प्रोत्साहन दिल्याने गावकऱ्यांना अधिक कमाई करण्यास मदत होईल. त्यामुळे शहरांवरील ताण खूपच कमी होईल.

शाळा सोडलेल्या, झोपडपट्ट्यांमध्ये, गावांमध्ये राहणाऱ्या महिला आणि मुलींसाठी व्यावसायिक अभ्यासक्रम वाढवल्यास त्यांना उदरनिर्वाहासाठी मदत होईल. ते आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्रही होऊ शकतात. आर्थिक स्वावलंबनामुळे ते स्वतःच्या जीवनाचे चांगले निर्णय घेऊ शकतील.

munotes.in

तुमची प्रगती तपासा

1. ऊसतोड कामगारांचे व्यष्टी अध्ययन स्पष्ट करा.
2. स्थलांतर आणि सीमांतीकरण याबद्दल थोडक्यात लिहा.

६.१४ सारांश : (SUMMARY)

"जागतिक अर्थव्यवस्था" हा शब्द वेगवेगळ्या देशांमध्ये घडणाऱ्या परस्परसंबंधित जागतिक आर्थिक क्रियाकलापांना सूचित करतो. दुसऱ्या शब्दांत, हा वेगवेगळ्या सरकारद्वारे लागू केलेल्या निर्बंधांसह भांडवलशाहीचा प्रसार आहे. या आर्थिक क्रियाकलापांचा सहभाग असलेल्या देशांवर सकारात्मक किंवा नकारात्मक दोन्ही प्रकारे प्रभाव पडतो. काही टीकेमध्ये जागतिक अर्थव्यवस्थेचा समावेश आहे ज्यामुळे श्रीमंत राष्ट्रांमध्ये नोकऱ्या कमी झाल्या आहेत. जागतिक अर्थव्यवस्थेचे काही घटक असे आहेत की ते जागतिकीकरण, आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि जागतिक गुंतवणूक यांच्या नेतृत्वाखाली आहे.

जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या फायद्यांमध्ये अनेक नोकऱ्यांच्या संधी आणि नवीन तंत्रज्ञान देशांत आणले जाणे आणि भांडवलाचा मुक्त प्रवाह यांचा समावेश होतो. माहिती तंत्रज्ञानासारख्या जागतिक अर्थव्यवस्थेमुळे व्यक्तींच्या आरोग्यावर जसे की एकाच ठिकाणी दीर्घकाळ बसून राहिल्याने आणि अगदी बैठी जीवनशैलीमुळे निर्माण झालेल्या विविध नोकऱ्यांवरही याचा परिणाम होतो. ऑस्टिओपोरोसिस, टाईप टू मधुमेह, थायरॉईड, हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधी रोग इत्यादींमुळे अनेक आजार उद्भवत आहेत. हा अध्याय लिंग या विषयांतर्गत येतो म्हणून आम्ही विकसनशील आणि कमी विकसित देशांतील कर्मचाऱ्यांमुळे जागतिक अर्थव्यवस्थांवर कसा परिणाम होतो हे देखील पाहिले. . एखाद्याच्या मुलांची काळजी घेण्यासाठी विकसनशील, अविकसित देशांमधून कर्मचारी नियुक्त केले जातात - विकसित देशांमध्ये आया म्हणून समजतात.

तरीही, महिलांची संख्या जास्त असेल तर अर्थव्यवस्थेत सुधारणा होईल. लॅटिन अमेरिका, कॅरिबियन बेटांसारख्या देशांमध्ये हे दिसून येते. या प्रकरणाचा दुसरा भाग स्थलांतर आणि सीमांतीकरणावर केंद्रित आहे. कागदपत्रांअभावी परप्रांतीयांचे हाल होतात. ते नागरिकत्व, मालमत्ता देखील गमावतात आणि धारणा केंद्रात मध्ये जातात. स्थलांतरितांना नागरिकत्वाचा हक्क गमावण्याची भीती असताना आत्महत्या केल्याचीही उदाहरणे आहेत. जागतिक स्तरावरही लोक युद्धाच्या काळात स्थलांतरित झाले आहेत. लिंग आणि स्थलांतर हे अतिशय महत्त्वाचे क्षेत्र आहे ज्याचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे कारण युद्धांदरम्यान महिला आणि मुलांवर खूप परिणाम होतो. सक्तीच्या स्थलांतरामध्ये लैंगिक शोषणामुळे मुली अधिक असुरक्षित बनतात. कुटुंबात गरिबी असताना आणि अन्न परवडत नसताना नवनवीन ठिकाणी स्थलांतरित झालेल्या महिलांनी अन्य वृद्धाशी लग्न केल्याची उदाहरणे आहेत. महाराष्ट्राच्या ऊस उद्योगाच्या व्यष्टी अध्ययनाची चर्चा केली जाते जिथे महिलांचे ऑपरेशन करून त्यांचे गर्भाशय काढून टाकले जाते जेणेकरून त्यांना दिवसाचे 12 तास काम करता येईल, ज्या ऊस उद्योगात त्यांना वर्षाला 1 ते 1.5 लाख रुपये मिळतात. जवळपास 13 हजार महिलांनी अशा प्रकारे गर्भाशय काढून टाकल्याचे अहवालात दिसून आले आहे. हे स्थलांतरित महिलांची परिस्थिती देखील दर्शवते ज्याकडे

त्वरित लक्ष देणे आवश्यक आहे. गावे, कृषी क्षेत्राची परिस्थिती सुधारणे आणि स्थलांतर आणि सामाजिक बदलाच्या आर्थिक आणि सामाजिक पैलूंवर काम करणे हे काही संभाव्य उपाय असू शकतात.

६.१५ प्रश्न : (QUESTIONS)

1. महाराष्ट्रातील ऊस उद्योगाच्या व्यष्टी अध्ययनाच्या मदतीने लिंगभाव आणि स्थलांतर स्पष्ट करा.
2. दस्तेवज अभावामुळे स्थलांतरितांवर कसा परिणाम होऊ शकतो यावर चर्चा करा
3. कामाच्या बदलत्या स्वरूपामुळे आरोग्यावर होणाऱ्या परिणामांची चर्चा करा.
4. जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या फायद्यांची चर्चा करा.

६.१६ संदर्भ : (REFERENCES)

1. https://www.un.org/sustainabledevelopment/economic-growth/
2. Parry, S., Straker, L. The contribution of office work to sedentary behaviour associated risk. *BMC Public Health* **13,** 296 (2013). https://doi.org/10.1186/1471-2458-13-296
3. https://medlineplus.gov/healthrisksofaninactivelifestyle.html
4. https://openbooks.library.umass.edu/introwgss/chapter/introduction/
5. KOLÁŘOVÁ, M. (2006). Gender and Globalisation: Labour Changes in the Global Economy. *Sociologický Časopis / Czech Sociological Review*, *42*(6), 1241–1257.
6. https://www.weforum.org/agenda/2018/01/this-is-why-women-must-play-a-greater-role-in-the-global-economy/
7. https://www.thestatesman.com/opinion/migration-and-marginalization-1502836439.html
8. https://www.youtube.com/watch?v=LEhA6tYAJgo
9. https://www.bbc.com/news/world-asia-india-49520593
10. Amrith, M., & Sahraoui, N. (Eds.). (2018). *Gender, work and migration: Agency in gendered labour settings*. Routledge.
11. Amrith, M., & Sahraoui, N. (Eds.). (2018). *Gender, work and migration: Agency in gendered labour settings*. Routledge.

munotes.in

12. https://www.newindianexpress.com/nation/2019/aug/29/over-13000-female-sugarcane-labourers-in-beed-have-undergone-uterus-removal-surgery-says-probe-pan-2026166.html

13. [1] https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-92084-5

14. https://www.oecd.org/migration/mig/15516956.pdf

The economic and social aspects of migration, Conference jointly organized by the European Commission and the OECD, Brussels, 21-22 January 2003, paper titled Social Integration of Migrants and Ethnic Minorities Policies to Combat Discrimination by Anja Rudiger and Sarah Spencer.

❖❖❖❖

munotes.in

७

ग्रामीण भागातील पर्यावरण आणि उपजीविका

घटक रचना

७.० उद्दिष्टे **(Objectives)**

७.१ प्रस्तावना **(Introduction)**

७.२ पर्यावरण आणि संस्कृती **(Environment and culture)**

७.३ पर्यावरण पर्यटन आणि उपजीविका **(Eco-tourism and livelihood)**

७.४ शेतकरी आत्महत्या **(Farmer's suicide)**

७.५ महिला शेतकऱ्यांसाठी सरकारी योजना **(Government scheme for women farmers)**

७.६ उद्योग आणि पर्यावरण**(Industry and Environment)**

७.७ आधुनिक तंत्रज्ञान आणि लागवड **(Modern Technology and cultivation)**

७.८ शहरे कोविड आणि शेती **(Cities Covid and Farming)**

७.९ जमाती आणि विस्थापन**(Tribes and displacement)**

७.१० कंत्राटी शेती **(Contract farming)**

७.११ शेतकरी विधेयक 2020 **(**Farmer's Bill 2020)

७.१२ सारांश **(Summary)**

७.१३ प्रश्न **(Questions)**

७.१४ संदर्भ **(References)**

७.० उद्दिष्टे (Objectives)

१**.** भारतात पर्यावरण आणि उपजीविका यांच्यातील संबंध जाणून घेण्यासाठी.

२**.** या नात्याशी संबंधित समस्या समजून घेण्यासाठी.

३**.** तंत्रज्ञान**,** धोरणांद्वारे पर्यावरणावर होणारा परिणाम जाणून घेणे.

७.१ प्रस्तावना (Introduction)

पर्यावरणीय संसाधने कौटुंबिक उत्पन्नाच्या मोठ्या भागामध्ये मदत करतात आणि ते कुटुंबांमधील उत्पन्न असमानता कमी करण्यासाठी स्त्रोत म्हणून देखील कार्य करतात. . भारतासारख्या देशात आजही जवळपास ७० टक्के लोकसंख्या उदरनिर्वाहासाठी शेतीवर अवलंबून आहे. भारताच्या काही भागात शेतीसोबतच लोक त्यांच्या उत्पन्नाला पूरक म्हणून हस्तकलेचा सराव करतात. उदाहरणार्थ, आसाममध्ये शेतकरी मोकळ्या वेळेत शेती करण्याव्यतिरिक्त स्थानिक पातळीवर उपलब्ध बांबूपासून विविध वस्तू बनवतात. दुसऱ्या शब्दांत, आपण सर्वजण प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे पर्यावरणावर अवलंबून आहोत. आपण आपले अस्तित्व यावर अवलंबून आहे. आपण पर्यावरण आणि उपजीविका यांच्यातील संबंध तपशीलवार पाहू या.

७.२ पर्यावरण आणि संस्कृती (Environment and culture)

आज हि खेड्यापाड्यात अजूनही निसर्गाची पूजा केली जाते आणि ती सांस्कृतिक प्रतीक म्हणून पाहिली जाते. उदाहरणार्थ, भारताच्या दक्षिणेकडील भागात कडुलिंबाचे झाड पवित्र मानले जाते. तुळशीला घराबाहेर व्हरांड्यात ठेवले जाते आणि आजही संपूर्ण भारतात स्त्रिया त्याची पूजा करतात. लग्नासारख्या महत्त्वाच्या प्रसंगी केळीच्या फांदीचे कांड घरासमोर ठेवले जाते. हे केळीच्या फांदीसारखे प्रतीक आहे; एक स्त्री, जेव्हा ती दुसर्या कुटुंबात जाते तेव्हा समृद्धी आणि वाढ होते. भारतातील सण देखील पर्यावरणाच्या चक्रावर अवलंबून असतात, जसे की शेतात पिके पेरल्यानंतर पहिली कापणी झाल्यानंतर सन उसत्व यात्रा इत्यांदी साजरे करतात.

आजही गावांच्या निर्जन भागात ग्रामदेवता (ग्रामदेवता) वास्तव्यास आहेत. साधारणपणे, लोक या भागांना वर्षातून एकदा किंवा दोनदा भेट देतात किंवा बाळंतपण आणि लग्नासारख्या महत्त्वाच्या प्रसंगी येतात. परिणामी, हे क्षेत्र दीर्घ कालावधीसाठी संरक्षित केले जातात. या विषयाच्या अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की देवतांच्या भीतीमुळे लोक या ठिकाणी अतिक्रमण करत नाहीत. वस्तीपासून हे क्षेत्र मानवांपासून अस्पर्श राहिले आहेत. त्यामुळे या ठिकाणांचा नैसर्गिक अधिवास जसा आहे तसाच राहतो. अनेक औषधी वनस्पती, प्रजाती यामुळे अस्तित्वात आहेत.

७.३ पर्यावरण पर्यटन आणि उपजीविका – Eco-tourism and livelihood

भारताच्या विविध भागात पर्यटन उद्योग काळाबरोबर विकसित झाला आहे. अनेक उपक्रम पर्यावरण संसाधनांवर अवलंबून असतात. भारताच्या उत्तर भागात, काश्मीर खोऱ्यात, लोक गार्डन्स, दल सरोवर, राइड आणि बाजार आणि शिकारा वरती सूर्यास्तासाठी भेट देतात. सोनमर्ग, गुलमर्ग सारखे बर्फ पडणारे प्रदेश. लेह या केंद्रशासित प्रदेशात, लडाखचे लोक स्नो स्तूपा, पॅगॉन्ग तलावाचे साक्षीदार होण्यासाठी भेट देतात.

महाराष्ट्रातील ऐतिहासिक वास्तूंव्यतिरिक्त, वेळास कासव महोत्सवासारखे निसर्गाशी संबंधित पर्यटन आहे, जेथे कासवांची किनाऱ्यावरील अंडी गावकरी संकलित करतात आणि वाळूमध्ये उबवतात. ती परिपक्व झाल्यावर समुद्रात पिल्ले सोडले जातात. या कासवांना पाहण्यासाठी गोवोगावीचे लोक येतात. स्थानिक लोक पर्यटकांना राहण्यासाठी स्वतःचे घर उपलब्ध करून देतात आणि भाड्याने आणि भोजनातून मिळणाऱ्या पैशातून आपला उदरनिर्वाह करतात. हा सण लोकांमध्येही पर्यावरणाविषयी जागरूकता निर्माण करतो.

पाण्यावर कयाकिंग, जलक्रीडा, गावांना भेटी देणे, शेतात सहभागी होणे, शहरवासीयांसाठी शेती शिकणे, नदीत पोहणे आणि एक-दोन दिवस गावातील जीवनशैली जगणे यासारखे नवीन कार्यक्रम वेळोवेळी आयोजित केले जातात. यामुळे स्थानिकांना काही प्रमाणात महसूल मिळण्यास मदत होते.

७. ४. शेतकरी आत्महत्या (Farmer's suicide)

शेतकऱ्याच्या आत्महत्या हा एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे, जो प्रकृतीला अस्वस्थ करणारा आहे. हे असमान विकासाचे लक्षण आहे. तसेच शेतकऱ्यांना त्यांच्या आयुष्यात येणारी असहाय्यता हे महत्वाचे कारण आहे. हा एक गंभीर प्रश्न आहे. ज्याचे निराकरण करणे आवश्यक आहे. शेतकरी जगण्यासाठी थेट निसर्गावर अवलंबून आहेत. पाऊस अयशस्वी झाल्यावर ते पैसे, गुंतवणूक आणि संसाधने गमावतात तसेच त्यांच्याकडे प्रचंड कर्ज असते. बदलत्या निसर्गामुळे जागतिक तापमानवाढीचा सर्वाधिक फटका शेतकऱ्यांना बसत आहे. २०२० मध्ये, जवळपास ५,०९८ शेतमजूर आत्महत्या करून मरण पावले, ते १८% वरून वाढले आहे, म्हणजे, गेल्या वर्षी मरण पावलेल्या ४,३२४ संख्या आहे. महाराष्ट्र हा अजूनही देशात सर्वाधिक आत्महत्या दराने आघाडीवर आहे, म्हणजे, शेती क्षेत्रातील ४,००६ आत्महत्या केल्या आहेत, गेल्या वर्षीच्या तुलनेत शेतकरी आत्महत्यांमध्ये १५% वाढ झाली आहे. खराब रेकॉर्ड असलेल्या इतर राज्यांमध्ये कर्नाटक (२०१६), आंध्रप्रदेश (८८९) आणि मध्यप्रदेश (७३५) यांचा समावेश आहे. तथापि, कर्नाटकाने एक कंटाळवाणा आकडा दर्शविला आहे, म्हणजेच २०२० मध्ये शेतकरी आत्महत्यांच्या संख्येत ४३% वाढ झाली आहे. वैयक्तिक शेतकरी आत्महत्येचा परिणाम मोठ्या चित्रातून पाहावा लागेल. कमावत्या सदस्याच्या आत्महत्येचा परिणाम केवळ स्वतःवरच होत नाही, तर दोन पिढ्यांपासून तीन पिढ्यांना होतो. सध्याचे कुटुंब आणि कुटुंबातील वडीलधारी मंडळी. मूले आणि पितृहीन म्हणून जगते, राग आणि पुरेसा आधार नसणे यासारख्या भावनांची श्रेणी जाणवते, ज्यामुळे एक व्यक्ती म्हणून त्याच्या/तिच्या वाढीवर परिणाम होतो. हे सर्वात मोठ्या मुलाला शिक्षण सोडण्यास आणि पुढचा कमावणारा सदस्य होण्यासाठी काही काम करण्यास देखील जबाबदारी हि प्रवृत्त करते. शेतकऱ्याच्या विधवा स्त्रीवर्ती भार खूप मोठा असतो, जसे की तिला घरच्या कामातून कमाई करावी लागते, तिच्या नवऱ्याची- सासरच्या मुलांची काळजी घ्यावी लागते, मुलीशी लग्न करावे लागते. मुद्दा असा आहे की एका आत्महत्येमुळे अनेक संरचनात्मक कुटुंबातील कामकाजात बदल.

७. ५. महिला शेतकऱ्यांसाठी सरकारी योजना (Government scheme for women farmers)

सन २०१०-११ मध्ये सुरू करण्यात आलेली महिला किसान सशक्तिकरण योजना (MKSP) महिलांवर, विशेषतः शेतकऱ्यांवर लक्ष केंद्रित करते. महिला देखील ८० टक्क्यांहून अधिक शेतीची कामे करतात. महिला शेतकऱ्यांच्या समस्या काही वेळा अधिक गंभीर होतात, त्या निर्जन असतात, एकटे पालक, विधवा, पुरेसा एक्सपोजर नसणे, इत्यादी. म्हणून शेती आणि संबंधित क्षेत्रात महिलांचा सहभाग आणि उत्पादकता वाढवणाऱ्या यशस्वी लघु-प्रकल्पांना चालना देणे आणि वाढवणे या संबधित आहे. या उपक्रमाची ही काळाची गरज आहे. मोठ्या समुदायाच्या सहभागास प्रोत्साहन दिले जाते आणि शाश्वत; सेंद्रिय शेतीला प्रोत्साहन दिले जाते. NTFP, लाकूड नसलेले वन उत्पादन, या योजनांद्वारे विकसित केले जाते, हे एकत्रित गोळा केले जाते आणि त्यावर प्रक्रिया केली जाते. हे आधुनिक कापणी तंत्रासह प्रशिक्षणावर लक्ष केंद्रित करते जेणेकरुन त्यांना चांगले उत्पन्न आणि त्यांच्या उत्पन्नातून जास्त परतावा मिळू शकेल. केरळ वेबसाइटवरील कुडुंबश्री स्वयंसहायता गट दाखवते की सुमारे ३,४९, ८७५ केरळ महिला शेतकऱ्यांना MKSP कार्यक्रमाचा लाभ झाला आहे.

तुमची प्रगती तपासा

1. संस्कृती आणि पर्यावरण यांच्यातील संबंध स्पष्ट करा.
2. महिला शेतकऱ्यांसाठीच्या योजनेची चर्चा करा.

७. ६. उद्योग आणि पर्यावरण (Industry and Environment)

सामान्यतः, उद्योगांना पर्यावरण संसाधने कमी करण्यासाठी ओळखले जाते. जंगलात अतिक्रमण करून निवासी संकुल, पायाभूत सुविधा उभारण्यासाठी वाळू उत्खननासाठी ते ओळखले जातात. किंवा विविध पट्ट्यांमधून खनिजे आणि संसाधने काढा. तथापि, काही कंपन्या अमूलसारखी विन-विन परिस्थिती निर्माण करतात, जिथे उपजीविका आणि निसर्ग संतुलित असल्याचे पाहिले जाते.

अमूलचा केस स्टडी

"अमुल" हा शब्द 'अमुल्य' या संस्कृत शब्दापासून बनला आहे ज्याचा अर्थ 'अमूल्य' किंवा मौल्यवान आहे. तत्कालीन सरकारच्या म्हणजेच ब्रिटिशांच्या धोरणांविरुद्ध काही सामाजिक चळवळीनंतर अमूलचा इतिहास विकसित झाला. सरदार वल्लभभाई पटेल यांनी काही काळ याला मार्गदर्शन केले. ज्यांनी कैरा, गुजरात येथे वैयक्तिक सहकारी संस्था मागविण्याचे निर्देश दिले. नंतर प्रभावी नेतृत्वाच्या माध्यमातून हे लक्षात आले की, उत्पन्नाच्या हंगामात जनावरांनी उत्पादित केलेले अतिरिक्त दूध शेतकऱ्यांना कमी किमतीत विकावे लागते. त्यामुळे त्यावर प्रक्रिया करण्याचा उपाय योजण्यात आला. ते लोणी आणि दुधाची पावडर बनवते. डॉ. कुरेन यांनी १९५५ मध्ये जगातील पहिला म्हशी पावडर दूध कारखाना उभारला. गुजरातच्या आनंद मॉडेलची जगभरात प्रतिकृती केली गेली. अमूल आजही शेतकरी चळवळीचे आणि उपजीविकेचे ऐतिहासिक प्रतीक म्हणून उभे आहे. साथीच्या

munotes.in

रोगामुळे, हे सहकारी युनिट वेगळे उभे राहिले. त्यांनी IBM द्वारे त्यांच्या कामाचे स्वरूप संगणकीकृत करण्यासाठी गुंतवणूक केली होती. प्रणालीचे मॅपिंग करून, त्यांना कळले की जेव्हा दुकाने बंद होती, तेव्हा ey ने आइस्क्रीमचे उत्पादन कमी केले आणि पनीरचे उत्पादन वाढवले.

७.७ आधुनिक तंत्रज्ञान आणि जमीन कसण्याची पद्धती (Modern Technology and cultivation)

भारतात शेती पिकांसाठी आवश्यक असणारा पुरेसा पाऊस नसल्यामुळे आणि नवीन तंत्रज्ञानाच्या उपलब्धतेमुळे, भारतातील आणि जगातील विविध शहरांमध्ये भाज्या आणि फुले पिकवण्याचे नवीन मार्ग उदयास आले आहेत. एरोपोनिक्स सारख्या पद्धती आहेत ज्यात मुळांवर पाणी शिंपडले जाते आणि जमिनीवर वाढण्याच्या पारंपारिक पद्धतीऐवजी भाज्या पिकवल्या जातात. या पद्धतीत वनस्पतीला आवश्यक पोषक तत्वे पाण्यात मिसळली जातात. या पद्धतीमुळे पाण्याची, जागेची गरज कमी होते. Aquaponics सारखी दुसरी पद्धत आहे ज्यामध्ये मर्यादित पाण्यात मासे वाढवले जातात आणि त्याच पाण्याचा वनस्पती आणि भाज्या वाढवण्यासाठी पुनर्वापर केला जातो. परिणामी, शेतकरी बाजारात मासळी विक्री आणि भाजीपाला या दोन्हीतून कमाई करतो. असे एक युनिट कोल्हापुरात उपलब्ध आहे. हायड्रोपोनिक्स ही एक अशी पद्धत आहे ज्यामध्ये आवश्यक पोषक तत्व जोडून भाज्या थेट पाण्यावर उगवल्या जातात. उशिरा शहरांमध्ये डिपार्टमेंटल स्टोअर्स, मॉल्समध्ये हायड्रोपोनिक्स पद्धतीने भाज्या, सॅलड पिकवले जातात. स्विगी सारख्या ईकॉमर्स प्लॅटफॉर्ममध्ये देखील एक विभाग आहे जिथे ते हायड्रोपोनिक्स भाज्या विकतात.

5G ची ओळख करून, तंत्रज्ञान आणखी प्रगत होईल आणि पीक, शेतात देखील स्कॅन करता येईल. आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स रोबोट्सच्या मदतीने इतर तंत्रज्ञान आहेत; शेतीला मदत करण्यासाठी ड्रोन आणले जात आहेत. याचे सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही परिणाम आहेत जसे की तोडणीचे वेगवान तंत्र, फळे, पिके, कीटकनाशकांची फवारणी इ. त्याच वेळी, रोजगार गमावतो आणि बेरोजगारी वाढवते कारण शेतीवर अजूनही मोठ्या प्रमाणात श्रमशक्तीवर अवलंबून आहे.

समाजाच्या प्रगतीचा आणि सर्व हंगामात अन्नाची वाढती मागणी म्हणजे कीटकनाशकांचा प्रचंड वापर करून पिकवले जाते. याचा परिणाम केवळ स्थानिक शेतकरीच नाही तर ग्राहकांवरही होतो. शेती पिकावर्ती फवारणी करताना शेतकरी कीटकनाशकांच्या सतत संपर्कात असल्याने त्यांना आरोग्याच्या अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. म्हणूनच, उशिरा काही श्रीमंत शेतकरी ड्रोन वापरत आहेत, तथापि, ते विकत घेणे आणि वापरणे शिकणारे मोजकेच आहेत. गरीब अजूनही संघर्ष करत आहे. यासाठी स्थानिक पद्धती, पारंपारिक बियाणे वापरण्यासाठी आणि ग्राहक आणि शेतकऱ्यांसाठी आरोग्यदायी ठरणारी उत्पादने विकसित करण्यासाठी पुरेसे संशोधन आणि प्रोत्साहन आवश्यक आहे. सध्या भारत हा जगातील चौथ्या क्रमांकाचा कीटकनाशक उत्पादक देश असल्याने, कीटकनाशकांची बाजारपेठ देशभरात भरभराटीला येत आहे, या संदर्भात शेतकऱ्यांची परिस्थिती काय आहे ज्यांना त्यांचा उदरनिर्वाह वाचवण्यासाठी ते वापरण्यास भाग पाडले जाते.

तुमची प्रगती तपासा

1. इको-टूरिझम (पर्यावरणस्नेही पर्यटन) आणि उपजीविकाची काही उदाहरणांसह स्पष्ट करा.
2. भाजीपाला पिकवण्याशी संबंधित आधुनिक तंत्रज्ञानाची चर्चा करा.

७. ८. शहरे, कोविड आणि शेती) Cities Covid and Farming (

मुंबईत अनेकदा रेल्वे रुळांजवळ पालेभाज्या आणि फुलकोबी उगवलेली पाहायला मिळते. पुरेशा जागा उपलब्ध नसल्यामुळे अशा पद्धती अस्तित्वात आहेत. बाजारपेठा देखील अनौपचारिक आहेत. फेरीवाले भाजीपाला आणि फळे विकतात तेव्हा त्यांना सतत खाली उतरवणाऱ्या महापालिकेच्या व्हॅनकडे लक्ष द्यावे लागते. लॉकडाऊन आणि साथीच्या काळात मोकळा वेळ असल्याने अनेक लोक टेरेस फार्मिंग चळवळीत सामील झाले. एखाद्याच्या इमारतीच्या टेरेसवर हा सराव केला जात असे. मुख्यतः ही शेती बाजारात उत्पादने विकण्यासाठी नव्हती, तथापि, स्वत: ला निरोगी जीवन जगण्यासाठी समर्थन देण्यासाठी. बँकर्स, ग्रंथपाल, शिक्षक, गृहिणी आहेत ज्यांनी छतावर बागकाम सुरू केले आहे.

७. ९. जमाती आणि विस्थापन Tribes and displacement

पारंपारिकपणे आदिवासी लोक आहेत जे निसर्गाच्या सर्वात जवळ आहेत. आजही, शास्त्रज्ञ त्यांचे ज्ञान वापरून हर्बल औषधे बनवतात कारण तेच त्यांचे संवर्धन करतात. अंदमान बेटांसारखे काही आदिवासी भाग सोडले तर इतर सर्व भाग बिगर आदिवासी, गावकरी किंवा उद्योगपतींच्या संपर्कात आहेत. तथापि, हे स्वदेशी गट देखील विस्थापित झालेले सर्वात मोठे गट आहेत. धरणे आणि जलाशयांच्या उभारणीच्या नावाखाली, नागरी पायाभूत सुविधांचा विकास, राष्ट्रीय उद्याने आणि राखीव जागा निर्माण करणे, जंगलतोड, दळणवळणाच्या जाळ्यांचा विकास, खनिज संपत्तीचे उत्खनन/उत्पादन, सिंचन प्रकल्प, उद्योग अशा विविध कारणांमुळे आदिवासी विस्थापित झाले आहेत. कोल इंडियासारख्या सार्वजनिक क्षेत्रातील अनेक कंपन्यांनीही खाणकामाच्या नावाखाली लोकांना विस्थापित केले आहे. भारताप्रमाणेच, खाणी योगायोगाने हिरव्या भागात उपलब्ध आहेत आणि त्यांना नदीचे खोरे आहे. विस्थापित झाल्यानंतर, ते पुनर्वसन कर्जासाठी जागतिक बँकेच्या कर्जासाठी देखील अर्ज करत आहेत. या खाणींमुळे पुन्हा विकास विरुद्ध संसाधने विरुद्ध लोकाधिकार असा वाद सुरू होतो. .

लार्ज-गुडच्या नावाखाली अनेक लोक स्वतःच्या घरातून बेघर झाले आहेत. काही वेळा धोरणांद्वारे हे धोरणात्मकपणे केले जाते. १३ फेब्रुवारी रोजी, सर्वोच्च न्यायालयाने बंगाल, ओडिशा, झारखंड, ईशान्येकडील भारतातील १९ राज्यांना वनजमिनीवरील कब्जेदारांना काढून टाकण्यासाठी पावले उचलण्याचे निर्देश दिले होते ज्यांचे दावे अनुसूचित जमाती आणि इतर पारंपारिक वनवासी (वनाची मान्यता) अंतर्गत नाकारले गेले होते. अधिकार) कायदा, ज्याला वन हक्क कायदा (FRA) देखील म्हणतात. अधिकृत आकडेवारीनुसार, गेल्या दहा वर्षांत वैयक्तिक आणि सामुदायिक अधिकारांच्या श्रेणीतील अधिकारांच्या नोंदींसाठी सुमारे २० लाख दावे राज्य सरकारी संस्थांनी नाकारले आहेत.

खाली संपूर्ण भारतातील विस्थापनाची काही आकडेवारी दिली आहे.

वनहक्क कायद्यांतर्गत ज्या लोकसंख्येचे वैयक्तिक आणि सामुदायिक दावे वनजमिनीवर नाकारण्यात आले आहेत त्यांची यादी

State राज्य	**Claims made हक्कची निर्मिती**	**Titles distributed एकूण विभागणी**	**Rejected नाकारलेल**
छत्तीसगड	८.८६ लाख	४.०९ लाख	४.५९ लाख
ओरिसा	६.२२ लाख	४.२१ लाख	१.५ लाख
मध्य प्रदेश	६.१६ लाख	२.४८ लाख	३.६५ लाख
महाराष्ट्र	३.६४ लाख	१.१२ लाख	२.३१ लाख
कर्नाटक	२.८१ लाख	०.१ लाख	१.८ लाख
गुजरात	१.९० लाख	०.८७ लाख	०.६५ लाख
बंगाल	१.४२ लाख	०.४५ लाख	०.९६ लाख
भारत	४२ लाख	१८.५९ लाख	१९.३४ लाख

राज्याच्या दाव्यांमुळे शीर्षके वितरित नाकारली गेली.

७.१० कंत्राटी शेती (Contract farming)

वसाहतीच्या काळात कंत्राटी शेती सुरू झाली, जिथे वसाहतींनी कापूस, ऊस, कॉफी यांसारखी पिके विकसित केली. कॉन्ट्रॅक्ट फार्मिंग हे शेतकरी आणि खरेदीदार (मार्केटिंग एजन्सी/ पुरवठा एजन्सी/ डिस्टर्बर/ कॉर्पोरेट दिग्गज) यांच्यातील करार म्हणून पाहिले जाऊ शकते. जेव्हा कधी करार केला जातो, तेव्हा शेतकऱ्याला कराराच्या छुप्या तपशीलांची माहिती नसते. काही वेळा असे होते. कापणीनंतर शेतकरी जेव्हा खरेदीदाराला उत्पादन विकतो तेव्हा गुणवत्तेच्या कारणास्तव त्याची उत्पादने नाकारली जातात. परिणामी, शेतकरी रास्त भावाऐवजी तोट्यात ढकलला जातो. निरक्षर असल्याने त्याला हक्कांची माहिती नसते. आणि करारावर स्वाक्षरी करण्यापूर्वी फायदे मिळू दिले नाहीत.

पेप्सिको – **Pepsico – Lays**

FL-२०२७ बटाट्यांची विविधता (FL म्हणजे Frito Lays, पेप्सिकोच्या फूड आर्मचे नाव, आणि बटाटा चिप्सच्या प्रसिद्ध 'लेज' ब्रँडचे मालक) जे पेप्सीने गुजरातमध्ये २००९ मध्ये कॉन्ट्रॅक्ट फार्मिंग व्यवस्थेद्वारे सादर केले होते. ; सुमारे १२,००० शेतकऱ्यांसह, ज्यांना कंपनीने बियाणे पुरवले आणि उत्पादनाची परत खरेदी केली. सुमारे पाच वर्षांपूर्वी, FL-2027 जातीची भारताच्या PPV&FR कायद्यांतर्गत नोंदणी करण्यात आली होती. तथापि, २०१९ मध्ये, पेप्सिकोने नऊ शेतकऱ्यांवर कायद्यांतर्गत त्यांच्या अधिकारांचे उल्लंघन केल्याबद्दल खटला दाखल केला आणि त्यांच्याकडून ₹४.२ कोटी नुकसानीचा दावा केला,

जे छोटे शेतकरी होते. नंतर, कंपनीची नोंदणी वनस्पती जातींचे संरक्षण आणि शेतकरी हक्क प्राधिकरणाने (PPV&FRA) रद्द केली आहे. तथापि, हे या व्यवस्थेतील त्रुटी दर्शविते ज्यामध्ये शेतकऱ्यांना त्यांचे उत्पादन तयार करण्यासाठी जावे लागते. लहान शेतकऱ्यांच्या तुलनेत भांडवलशाहीच्या दृष्टिकोनातून धोरणे कशी आखली जातात हेही यातून दिसून येते. बियाणे हा शेतकऱ्यांचा हक्क आहे, तरीही त्यावर त्यांचे पूर्ण नियंत्रण नाही. भारतात अजूनही कठोर बौद्धिक संपदा आणि तंत्रांचे पेटंट आणि शेतकऱ्यांमध्ये जागृतीची गरज आहे.

टोमॅटो प्युरी -

टोमॅटो प्युरी जी एक किंवा दोन रुपयांच्या पिशवीत मिळते ती बनवण्यामागे एक दुःखद कथा आहे. विपणन धोरणामुळे आम्ही त्याच्या समस्यांकडे दुर्लक्ष करतो, ज्यामुळे तयार झालेले उत्पादन कच्च्या उत्पादनापेक्षा थंड दिसते. पंजाबमधील गहू क्रांतीनंतर विविधीकरण ही नवीन घोषणा होती. अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी देशभरात कंत्राटी शेतीला प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकारला पटवून दिले. त्यामुळे पेप्सिको, व्होल्टास आणि ॲग्रो इंडस्ट्रीज कॉर्पोरेशन यांनी संयुक्त गट तयार केला. या प्रकल्पाला भारतीय किसान युनियन आणि अकालाई दल (१९८८) यांच्या पाठिंब्याने मिळाले. १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीस, पेप्सी फूड्सने टोमॅटो आणि मिरचीसाठी उत्पादन युनिट स्थापन केले.

त्यांनी १९९७ पर्यंत शेकडो शेतकऱ्यांशी करार केला. नंतर त्यांनी टोमॅटो प्रोसेसिंग युनिट हिंदुस्तान लीव्हर (HLL) ला विकले आणि त्यांनी १९९० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात बटाटा करार करण्यास सुरुवात केली. टोमॅटो युनिट्सनंतर, पेप्सीने आता मिरची आणि बटाटे प्रत्येकी काही डझन शेतकऱ्यांसोबत काम केले आहे. कंत्राटी उत्पादकांकडून बटाटे खरेदीचा वाटा त्याच्या एकूण खरेदीच्या केवळ १०% इतकाच मर्यादित होता. पेप्सीसोबत काम करताना शेतकऱ्यांना अनेक समस्यांचा सामना करावा लागला, जसे की कंपनीने पुरवलेले बियाणे अपुरे होते. त्यांनी असेही नोंदवले की कंपनीने शिफारस केलेली कीटकनाशके महाग आणि दर्जाहीन आहेत.

HLL ची समस्या अधिक बिकट होती कारण कंत्राटी शेतकऱ्यांनी तक्रार केली की कंपनीने कंत्राटी शेतकऱ्यांनी जास्तीचे उत्पादन करूनही त्यांची रोपे गैर-कंत्राटी शेतकऱ्यांना विकली. सरतेशेवटी, जास्त करारबद्ध एकर क्षेत्र किंवा चांगले उत्पादन झाल्यास, कंपन्यांनी अनेक वेळा शेतकऱ्यांकडून खरेदी करण्यास नकार दिला. या अनुभवांनंतर, पंजाबमधील कंत्राटी शेतकऱ्यांनी पेप्सीसारख्या मोठ्या कृषी व्यवसायात काम करण्यास नकार दिला आणि एक प्रकारे कंत्राटी शेतीबद्दल तिरस्कार निर्माण केला.

वरील दोन प्रकरणे फक्त पंजाब किंवा गुजरातची नाहीत तर संपूर्ण भारतात जिथे कॉन्ट्रॅक्ट फार्मिंगचा उदय झाला आहे. सरकार हे लोकांपेक्षा बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या बाजूने अधिक राहिले आहे.

तुमची प्रगती तपासा

1. कंत्राटी शेतीशी संबंधित समस्या काही ओळींमध्ये सूचीबद्ध करा.
2. लेस आणि टोमॅटो प्युरीची काही ओळींमध्ये चर्चा करा?

७.११ शेतकरी विधेयक 2020 (Farmer's Bill 2020)

तीन शेतकरी बिले थोडक्यात स्पष्ट केली -

1. शेतकरी उत्पादन व्यापार आणि वाणिज्य (प्रोत्साहन आणि सुविधा) विधेयक, २०२०. या विधेयकात, मुख्य विषय होता की शेतकरी आपला माल APMC म्हणजेच कृषी उत्पन्न बाजार समितीच्या बाहेरही विकू शकतात.

2. शेतकरी (सक्षमीकरण आणि संरक्षण) किंमत हमी आणि शेत सेवा विधेयक, २०२० वर करार. हे विधेयक कंत्राटी शेतीवर केंद्रित आहे.

3. अत्यावश्यक वस्तू (सुधारणा) विधेयक २०२०. येथे आंतरराज्यीय वस्तूंच्या वाहतुकीवर लक्ष केंद्रित केले आहे. एपीएमसी मार्केटच्या बाहेर राज्यानुसार कोणताही सरकारी कर आकारला जाणार नाही.

शेतकऱ्यांचा विचार -

शेतकरी आंदोलक प्रामुख्याने पंजाब आणि हरियाणातील असल्याने त्यांचा थेट परिणाम होणार आहे. पंजाब राज्यातील शेतकऱ्यांनी उत्पादित केलेल्या तांदळाच्या जवळपास एकोणपन्नास टक्के वाटा सरकारला मिळत असे. दुसरीकडे हरियाणाचा वाटा पंचाऐंशी टक्के आहे. शेतीविषयक कायद्यांचे उदारीकरण करून, खाजगी व्यापारी बाजारात प्रवेश करू शकतात आणि मागणी आणि पुरवठा साखळी हाताळू शकतात. नव्या विधेयकामुळे गहू आणि तांदूळ खरेदीची सरकारी प्रक्रिया बंद पडेल आणि त्यांना पूर्वी मिळणारी किमान आधारभूत किंमतही मिळणार नाही, अशी भीती शेतकऱ्यांना आहे.

हे विधेयक मंजूर करण्यापूर्वी कोणत्याही प्रकारे लोकांशी सल्लामसलत न केल्याने शेतकरीही संतापले होते. जमिनीवरचे वास्तव न पाहता ते थेट त्यांच्यावर लादण्यात आले. त्यामुळे शेतकऱ्यांनी या विधेयकाकडे शेतकरी हितापेक्षा कॉर्पोरेट फ्रेंडली म्हणून पाहिले आणि अगदी शेतकरी विरोधी म्हणून पाहिले. तसेच त्यांनी पुढे याकडे खाजगीकरणाच्या विस्ताराची प्रक्रिया आणि शेतकरी आणि करदात्यांच्या जबाबदारीपासून सरकार दूर जाण्याची प्रक्रिया म्हणून पाहिले.

त्यामुळे साथीच्या काळातही जवळपास वर्षभर शेतकऱ्यांनी याला विरोध केला. या आंदोलनात महिला, लहान मुलेही सहभागी झाली होती. काही वेळा ट्रॅक्टर रॅली काढून आंदोलन सुरूच होते. जेष्ठ नागरिक असलेले शेतकरीही यात सहभागी झाले होते.

सुप्रीम कोर्टाने शेवटी १२ जानेवारी २०२१ रोजी या विधेयकाला स्थगिती दिली या आंदोलनाचे यश म्हणून १ डिसेंबर २०२१ रोजी हे विधेयक रद्द करण्यात आले.

तुमची प्रगती तपासा

१. २०२० मध्ये आलेल्या शेतकऱ्यांशी संबंधित तीन-विधेयकांची यादी करा?

२. शेतकरी बिलाबद्दल तुमचे मत काय आहे?

munotes.in

७. १२.सारांश Summary

प्रकरणाच्या सुरुवातीला, आपण पर्यावरण आणि परंपरा, संस्कृती यांच्यातील संबंध विशेषत: भारताच्या संदर्भात पाहिले. पुढे, आम्ही हायड्रोपोनिक्स, एक्वापोनिक्स, एरोपोनिक्स, रोबोट्स यांसारख्या आधुनिक तंत्रज्ञानाने होत असलेल्या बदलांचा आढावा घेतला. आम्ही जमाती आणि पर्यावरण यांच्यातील संबंध आणि त्यांच्या विस्थापनाच्या समस्यांवर देखील लक्ष दिले. आम्ही कंत्राटी शेतीच्या समस्यांकडे लक्ष देण्याचा प्रयत्न केला, जसे की पेप्सिकोसारख्या कॉर्पोरेट्सच्या भीतीने शेतकरी बळी पडतात. आम्ही शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येबद्दल आणि संपूर्ण कुटुंबावर विशेषत: महिलांवर कसा परिणाम होतो हे देखील जाणून घेतले. सरतेशेवटी, आम्ही शेती कायदा विधेयक २०२०, विरोध आणि त्याबद्दलचा शेतकऱ्यांचा दृष्टिकोन याबद्दल जाणून घेतले. या घटकाचा उद्देश तुम्हाला पर्यावरण उपजीविका आणि ग्रामीण भागातील नातेसंबंधातील विविध पैलू जाणून घेण्याचा आहे.

७. १३. प्रश्न Questions

१. जमाती आणि पर्यावरण यांच्यातील संबंध आणि विस्थापनाचा प्रभाव स्पष्ट करा.
२. शेतकरी आत्महत्या आणि कंत्राटी शेतीशी संबंधित समस्यांबद्दल चर्चा करा.
३. अमूल, पेप्सिको आणि लेज सारख्या काही केस स्टडीचे स्पष्टीकरण द्या.
४. शेतकरी बिल 2020 ची चर्चा करा.
५. पर्यावरण पर्यटन आणि उपजीविका यावर चर्चा करा.

७. १४.संदर्भ References

https://www.thehindu.com/news/national/suicides-among-farm-workers-rose-last-year/article37235086.ece

[1] https://aajeevika.gov.in/en/content/livelihoods-promotion

[1] https://www.kudumbashree.org/

[1] http://www.amuldairy.com/index.php/about-us/history

[1]https://www.youtube.com/watch?v=iyQkCi_uDxY&ab_channel=DiscoverAgriculture

[1]https://www.youtube.com/watch?v=f8jiVotakgE&ab_channel=Indian Farmer

[1] https://www.indiatimes.com/technology/science-and-future/world-agriculture-land-pesticide-pollution-indian-farmers-problem-537375.html#:~:text=Mohanti%20for%20Indiatimes-,Currently%2C%20India%20is%20the%204th%20largest%20producer%20of%20pesticides%20in,per%20cent%20during%202019%2D2024.

[1] http://iced.cag.gov.in/wp-content/uploads/2016-17/NTP%2007/NRM.pdf

[1] Tony Herbert, & Kuntala Lahiri-Dutt. (2004). Coal Sector Loans and Displacement of Indigenous Populations: Lessons from Jharkhand.

Economic and Political Weekly, *39*(23), 2403–2409. http://www.jstor.org/stable/4415125

Ratnakar Bhengara. (1996). Coal Mining Displacement. *Economic and Political Weekly*, *31*(11), 647–649. http://www.jstor.org/stable/4403906

[1] https://www.telegraphindia.com/india/tribal-backlash-on-bjp-brews/cid/1685576#

[1] https://www.thehindubusinessline.com/opinion/columns/r-srinivasan/farmers-rights-and-pepsicos-hot-potato/article37901972.ece

[1] https://www.thehindu.com/news/national/pepsico-loses-rights-to-special-lays-variety-potato-in-india/article37831634.ece

[1] https://www.newsclick.in/why-farmers-are-against-contract-farming

[1] https://www.timesnownews.com/india/article/what-is-the-farm-bill-and-why-are-farmers-protesting-against-it/689215

https://www.thehindu.com/opinion/lead/its-a-no-green-signal-from-the-farm-world/article32655181.ece?utm_source=rss_feed&utm_medium=rss &utm_campaign=rss_syndication

❖❖❖❖

munotes.in

८

लिंगभाव आणि कॅपॅबिलिटीज अँप्रोच (क्षमतांचे दृष्टिकोन)

घटक रचना

८.० उद्दिष्ट्ये

८.१ परिचय

८.२ क्षमतांचे दृष्टिकोन: अमर्त्य सेन

८.३ नुसबॉम आणि क्षमतांचे दृष्टिकोन

८.४ सामाजिक विकासाचेदृष्टिकोन

८.५ सामाजिक विकास सराव

८.६ निष्कर्ष

८.७ सारांश

८.८ प्रश्न

८.९ संदर्भ

८.० उद्दिष्ट्ये

- क्षमतांचे दृष्टिकोन समजून घेणे
- लिंगभाव आणि क्षमतांचे दृष्टिकोन मध्ये नुसबोम चे योगदान तपासणे

८.१ प्रस्तावना

अमर्त्य सेन आणि मार्था नुसबॉम ही दोन नावे क्षमतांच्या दृष्टिकोना संदर्भात अग्रेसर आहेत. अमर्त्य सेन यांनी 'स्वातंत्र्य म्हणून विकास' सिद्धांत मांडला, तर मार्था नुसबॉम यांनी लिंग आणि विकास समजून घेण्यासाठी क्षमतांच्या दृष्टिकोनावर लक्ष केंद्रित केले. या विभागात, आपण सर्वसाधारणपणे क्षमतांच्या दृष्टिकोनाचे परीक्षण करू आणि नंतर मार्था नुसबॉमच्या लिंग आणि क्षमतांच्या दृष्टिकोनावर लक्ष केंद्रित करू.

सोप्या भाषेत सांगायचे तर, क्षमता ही अशी परिस्थिती आहे जी एखाद्या व्यक्तीला काहीतरी करण्यास किंवा बनू देते (किंवा जाणवते). ते त्याचे किंवा तिचे "भरीव स्वातंत्र्य" किंवा वास्तविक (तत्काळ, किंवा व्यावहारिक) पर्याय आहेत. एखाद्या व्यक्तीचे (वास्तविक) कार्य म्हणजे तो किंवा ती काय किंवा करते. क्षमता आणि कार्यप्रणालीमधील महत्त्वाचा फरक असा आहे की पूर्वी, व्यक्तीला काहीतरी करण्याची किंवा असण्याची (किंवा जाणवण्याची)

एक (वास्तविक) शक्यता असते, तर नंतरच्या काळात, त्याला किंवा तिने क्षमता ओळखली आहे आणि ती आहे किंवा करते (किंवा वाटते)) हे काहीतरी. माणसाला मानवी जीवन जगण्यासाठी काही क्षमतांचे कार्यात रूपांतर होणे आवश्यक आहे. इतरांना वगळून काही कार्ये अस्तित्वात असू शकतात. जेव्हा एखादी व्यक्ती विशिष्ट पद्धतीने कार्य प्रत्यक्षात आणणे निवडते, तेव्हा इतर कार्ये अशक्य होतात. उदाहरणार्थ, जर आपण एक (पूर्ण-वेळ) शिक्षण घेण्याचे निवडले, तर आपण दुसरे (त्याच वेळी) पाठपुरावा करू शकत नाही; किंवा जर एखाद्या व्यक्तीने एका धर्माचा स्वीकार केला तर तो किंवा ती दुसऱ्या धर्माचे अनुसरण करू शकत नाही.

८.२ क्षमतांचा दृष्टिकोन: अमर्त्य सेन

१९९८ नोबेल पारितोषिक विजेते अर्थशास्त्रज्ञ अमर्त्य सेन यांनी क्षमतांच्या संकल्पनेवर चर्चा केली आणि असा युक्तिवाद केला की एखादी व्यक्ती ज्या प्रकारे उपलब्ध प्राथमिक संसाधनांचा वापर करते ते वैयक्तिक आणि सामाजिक अशा अनेक घटकांवर अवलंबून असते. सेन या परिस्थितींचा संदर्भ 'विविधता आणि विषमता' म्हणून करतात ज्यात वैयक्तिक विषमता, पर्यावरणीय विविधता, सामाजिक वातावरणातील भिन्नता, नातेसंबंधात्मकदृष्टिकोनातील फरक आणि कुटुंबातील वितरण यांचा समावेश होतो. ही संसाधने सक्रिय करण्याची एखाद्या व्यक्तीची क्षमता भिन्न असते आणि ती अनेक घटकांवर अवलंबून असते. एखाद्याच्या आज्ञेनुसार व्यक्ती प्राथमिक संसाधनांसह काय करू शकते हे क्षमतांच्या तत्त्वज्ञानाचा आधार आहे.

सेन यांच्यासाठी, मूलभूत क्षमता आहेत: चांगले पोषण करण्याची क्षमता, रोग किंवा मृत्यू टाळण्यासाठी, वाचणे आणि लिहिणे आणि संवाद साधणे, समुदायाच्या जीवनात भाग घेणे, लाज न बाळगता सार्वजनिकपणे दिसणे. नुसबॉमने सेन यांच्या क्षमतांचा सिद्धांत विस्तारित केला आहे आणि स्त्रीवादी चिंतनाचा समावेश केला आहे. तिने दहा केंद्रीय मानवी क्षमता प्रस्तावित केल्या आहेत: जीवन; शारीरिक आरोग्य; शारीरिक अखंडता; संवेदना, कल्पनाशक्ती आणि विचार; भावना; व्यावहारिक कारण; संलग्नता; इतर प्रजाती; खेळणे आणि एखाद्याच्या पर्यावरणावर नियंत्रण. साहजिकच, विशिष्ट उत्पन्न मिळवण्याच्या किंवा मालमत्तेची मालकी मिळवण्याच्या पारंपारिक उद्दिष्टांच्या तुलनेत हेदृष्टिकोन आर्थिक विकासाच्या पारंपारिकदृष्टिकोनांपेक्षा भिन्न आहेत. जर एखाद्याला क्षमतांची संकल्पना समजून घ्यायची असेल, तर स्वातंत्र्याच्या संकल्पनेचे सार समजून घेणे आवश्यक आहे.

साधन आणि शेवट म्हणून स्वातंत्र्य

स्वातंत्र्य, उदारवाद, संस्था आणि निवड हे क्षमतांच्या दृष्टिकोनाचे काही महत्त्वाचे सिद्धांत आहेत. स्वातंत्र्याचे दोन पैलू आहेत: १) लोकांना स्वतंत्रपणे कार्य करण्यास आणि निर्णय घेण्यास परवानगी देणारी यंत्रणा; आणि २) त्यांच्या वैयक्तिक आणि सामाजिक परिस्थितीनुसार त्यांना उपलब्ध संधी. स्वातंत्र्य हे एक प्रमुख ध्येय आणि ते साध्य करण्याचा मार्ग दोन्ही आहे. या दुहेरी कार्याला सेन यांनी अनुक्रमे 'संवैधानिक भूमिका' आणि 'कार्यात्मक भूमिका' असे संबोधले आहे.

munotes.in

सेन हे खालील पाच मूलभूत साधनस्वातंत्र्यांचे खंबीर समर्थक आहेत: १) राजकीय स्वातंत्र्य (नागरी हक्क आणि लोकशाही प्रक्रियेचे इतर पैलू); २) आर्थिक सुविधा (क्रेडिटमध्ये प्रवेश आणि इतर वितरणात्मक विचार); ३) सामाजिक संधी (शिक्षण आणि आरोग्य सेवेमध्ये प्रवेश); ४) पारदर्शकतेची हमी (भ्रष्टाचार आणि आर्थिक बेजबाबदारपणाचे सामाजिक प्रतिबंध); आणि ५) संरक्षणात्मक सुरक्षा (म्हणजे, उत्पन्न पूरक आणि बेरोजगारीचे फायदे प्रदान करणारे सामाजिक सुरक्षा जाळे). ही सर्व साधनस्वातंत्र्ये विकासाची उद्दिष्टे साध्य करण्यात मदत करण्याच्या त्यांच्या क्षमतेच्यादृष्टिने एकमेकांशी जोडलेली आहेत.

क्षमतेची संकल्पना

क्षमतामध्ये त्या सर्व आंतरिक आणि बाह्य घटकांचा समावेश असतो जे काही करण्याच्या किंवा असण्याच्या (किंवा जाणवण्याच्या) विशिष्ट प्रकरणात आवश्यक असतात. क्षमता नसणे याचा अर्थ असा आहे की एखादी व्यक्ती प्रश्नातील कार्य प्रत्यक्षात आणू शकणार नाही. प्रथम, आम्ही अंतर्गत घटक समजून घेऊ:

१] मूलभूत क्षमता: ही अशी कौशल्ये आहेत जी अतिरिक्त शिक्षण किंवा प्रशिक्षणाची आवश्यकता न घेता प्राप्त केली जाऊ शकतात. या क्षमता एकतर "जाणूनबुजून" असतात, जसे की उभे राहणे, झोपणे, चालणे, पकडणे, तर्क करणे, खाणे आणि बोलणे, किंवा "जन्मजात" किंवा व्यक्तीच्या जाणीवपूर्वक नियंत्रणाखाली नसणे, जसे की पाहण्याची, ऐकण्याची क्षमता. , वास, चव आणि समतोल राखणे.

२] मूलभूत स्वभाव वैशिष्ट्ये, जसे की तणाव व्यवस्थापन क्षमता, आत्म-सन्मान आणि आत्मविश्वास, आवेग नियंत्रण आणि भावनिक जागरूकता.

३] कौशल्ये आणि क्षमता: या अत्याधुनिक क्षमता आहेत ज्यांना सामान्यत: शिक्षण किंवा विशिष्ट प्रशिक्षण आवश्यक असते, जसे की कामाशी संबंधित क्षमता, जसे की प्रगत संगणक सॉफ्टवेअर वापरण्याची क्षमता, आणि कामाशी संबंधित नसलेल्या क्षमता, जसे की स्वयंपाक करण्याची क्षमता किंवा सायकल चालवा. ज्ञान आणि कौशल्य हे दोन प्रकारचे कौशल्य आहेत.

४] सामान्य मनोवैज्ञानिक प्रेरणा, जसे की सकाळी अंथरुणातून उठून दिवसाची सुरुवात करण्याची इच्छा. या संदर्भात एखाद्याच्या शिकलेल्या क्षमता आणि क्षमता लागू करण्यास सक्षम होण्यासाठी प्रेरणा ही एक सामान्य आवश्यकता आहे.

आता आपण बाह्य घटक पाहू -

१] भौतिक वातावरणात सहाय्यक नैसर्गिक वातावरण, अनुकूल हवामान आणि हवामान परिस्थिती, पायाभूत सुविधा, ऊर्जा आणि तंत्रज्ञान तसेच घर, घरगुती उपकरणे, साधने आणि भांडी यांचा समावेश होतो.

२] सामाजिक वातावरणात नकारात्मक आणि सकारात्मक स्वातंत्र्य, कृती किंवा अस्तित्वासाठी एक सहिष्णु (किंवा उदारमतवादी) राजकीय, आर्थिक आणि कायदेशीर

चौकट, समस्येतील क्रियाकलाप (किंवा कृती न करता) समर्थन करणारे मानदंड, वैयक्तिक सुरक्षा, कामाच्या संधी, पैसा आणि इतर सामाजिक मालमत्ता.

३] मानसिक घटक, जसे की भागीदार, कुटुंब, मित्र आणि सहकर्मी समर्थन.

सेनच्या पाच कार्यात्मक घटकांमध्ये काही घटक गोंधळले जाऊ शकतात. शिवाय, ते सर्व घटक (अंतर्गत किंवा बाह्य) सर्व क्षमतांना समान समर्थन देत नाहीत. हे व्यक्तीच्या उद्दिष्टांवर आणि परिस्थितीवर अवलंबून असते.

८.३ नुसबॉम आणि कॅपॅबिलिटीज अँप्रोच

आता आपण नुसबॉमच्या क्षमतांच्या यादीकडे वळूया. क्षमता पुढीलप्रमाणे आहेत:

(१) सामान्य आयुष्य जगणे,

(२) प्रजनन आरोग्यासह चांगले शारीरिक आरोग्य,

(३) शारीरिक अखंडतेचा अनुभव घ्या, मुक्तपणे फिरा आणि पुनरुत्पादक निवड करा,

(४) इंद्रिये आणि कल्पनाशक्ती वापरणे,

(५) भावनांचा अनुभव घेणे आणि भावनिक जोड असणे,

(६) चांगल्याची संकल्पना तयार करण्यासाठी एखाद्याच्या व्यावहारिक तर्काचा वापर करा आणि एखाद्याच्या जीवनाच्या निवडींवर गंभीरपणे विचार करा,

(७) संलग्नता निर्माण करणे, म्हणजे इतरांसोबत राहणे आणि स्वाभिमानासाठी सामाजिक आधार असणे,

(८) इतर प्रजातींसोबत राहणे आणि त्यांच्याबद्दल चिंता व्यक्त करणे,

(९) मनोरंजक क्रियाकलापांचा आनंद घ्या, आणि

(१०) राजकीय निवडींमध्ये प्रभावीपणे सहभागी व्हा आणि एखाद्याच्या सामाजिक आणि भौतिक वातावरणावर नियंत्रण ठेवा, ज्यामध्ये मालमत्ता ठेवणे आणि रोजगार शोधणे समाविष्ट आहे.

नुसबॉम या विभागात "अंतर्गत क्षमता" ची संकल्पना देखील सादर करते. व्यक्तिमत्व वैशिष्ट्ये, क्षमता, ज्ञान, प्रतिभा आणि आरोग्य ही सर्व "द्रव आणि गतिमान" अवस्थांची उदाहरणे आहेत. तिने "मूलभूत क्षमतांचा" देखील उल्लेख केला आहे, ज्याची व्याख्या तिने "जन्मजात शारीरिक, शारीरिक आणि (खोल) मानसिक वैशिष्ट्ये म्हणून केली आहे जी नंतरचे प्रशिक्षण आणि [अंतर्गत क्षमतांच्या] विकासास परवानगी देते". दुसरीकडे, अंतर्गत क्षमता शिकवल्या गेल्या पाहिजेत, ज्याप्रमाणे एखादे कौशल्य सादर केले जाते तेव्हा मूलभूत क्षमतांचे "संवर्धन" केले पाहिजे.

क्षमता आणि महिला

नुसबॉमने केलेल्या क्षमतांवरील कामामुळे सेनच्या मूळ कल्पनांचा विस्तार झाला आहे. महिलांच्या क्षमतांसाठी वकिली करण्यासाठी हा एक महत्त्वाचा आवाज आहे. यापैकी अनेक कल्पना आंतरराष्ट्रीय स्तरावर, विशेषतः विकसनशील देशांमध्ये अस्तित्वात असलेल्या प्रायोगिक पुराव्यांमधून उद्भवल्या आहेत. आपण काही कल्पनांवर एक नजर टाकू:

हरवलेली महिला आणि घरगुती असमानता –

डॉ. अमर्त्य सेन यांनी महिलांच्या 'क्षमतेच्या कमतरते'चा परिणाम म्हणून जगभरात उच्च महिला मृत्यू दर ओळखले आहेत. युरोप आणि उत्तर अमेरिकेत स्त्रिया पुरुषांपेक्षा जास्त असताना, अनेक विकसनशील देशांमध्ये असे नाही. अविकसित राष्ट्रांतील स्त्रियांच्या अनुभवांचे परीक्षण केल्यास, विशेषत: स्त्री बालकांचे, हे समजण्यास मदत होऊ शकते. स्त्री भ्रूणहत्या ही समस्या असली तरी मुख्य समस्या ही महिलांच्या आरोग्य आणि पोषणाकडे दुर्लक्ष होत असल्याचे दिसून येते. सेन यांच्या मते, आरोग्य सेवा, रुग्णालयात भरती करणे आणि अगदी अन्न या बाबतीतही महिला मुलांकडे दुर्लक्ष केले जाते याचा थेट पुरावा आहे. सेन यांच्या मते जगभरात १०० दशलक्ष स्त्रिया या बाबतीत कमी आहेत.

डॉ. सेन हे या कोंडीला घरगुती असमानतेशी जोडतात, जी हरवलेल्या स्त्रियांच्या घटनेशी किंवा अपुरी आरोग्य सेवा आणि शिक्षणाच्या परिणामी विकसनशील राष्ट्रांमध्ये अकाली मरण पावलेल्या स्त्रियांशी जवळून जोडलेली आहे. कौटुंबिक असमानता या कल्पनेचा संदर्भ देते की आर्थिक कल्याणाचे मूल्यांकन करताना घरगुती शक्ती असमानता लक्षात घेतली पाहिजे. अशा कौटुंबिक श्रेणीबद्धतेमुळे महिलांना क्षमता विकसित करण्याची पूर्ण संधी आणि संधी नसते. इव्हर्सेन च्या मते, घरगुती पदानुक्रम, खरं तर, वैयक्तिक प्राधान्ये विकृत करू शकतात. महिलांना त्यांच्या अभिरुचीत बदल करण्यास आणि संधीची पूर्ण समानता असती तर त्यांनी घेतले नसते असे निर्णय घेण्यास भाग पाडले जाते.

काळजी कामगार

महिलांची काळजी घेण्याच्या कामातील काही गुंतागुंत, ज्यात मुले, वृद्ध व्यक्ती आणि कुटुंबे यांची काळजी न घेता किंवा कमी मूल्यमापन केले जाते, ते संशोधनाद्वारे शोधण्यात आले आहे. काही विद्वानांनी असे सुचवले आहे की काळजी उद्योगात काम करणाऱ्या महिलांवर अन्याय होत आहेत आणि रॉल्ससारख्या तत्त्वज्ञांनी स्त्रियांच्या जीवनाच्या या भागाकडे दुर्लक्ष केले आहे. UNDP ने अलीकडेच सामाजिक विकासाचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणून "काळजी घेणारे श्रम" (केअर वर्क) ही संकल्पना स्वीकारली आहे (UNDP , १९९९).

महिलांना या वास्तवाकडे अधिक लक्ष देण्यापासून बरेच काही मिळवायचे आहे कारण ते त्यांच्या कामाच्या तासांपैकी दोन तृतीयांश वेळ विनावेतन कामावर घालवतात तर पुरुष एक चतुर्थांश खर्च करतात (बहुतेक न चुकता श्रम काळजीच्या कामावर खर्च करतात). काळजी घेण्याच्या कामासाठी वचनबद्धता, विशेषत: हिंसक नातेसंबंधातील महिलांसाठी, त्यांना अधिक नुकसान होऊ शकते. महिलांच्या निवडींवर त्यांच्या मुलांसाठी आणि पतींच्या जबाबदाऱ्यांचा प्रभाव पडतो. कौटुंबिक अत्याचार उघड करायचे की नाही आणि

अपमानास्पद परिस्थितीत राहायचे किंवा सोडायचे की नाही याविषयी महिलांच्या निर्णयांवरही याचा प्रभाव पडेल.

शारीरिक अखंडता

सेन यांनी महिलांची क्षमता सुधारण्यासाठी त्यांची असुरक्षितता ओळखली आहे, परंतु त्यांनी महिलांवरील हिंसाचाराच्या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी सक्रिय पावले उचलली नाहीत. तथापि, क्षमतांवरील तिच्या कामात, नुसबॉम एक सक्रियदृष्टिकोन घेते आणि हे प्रतिबिंबित करणारा एक महत्त्वाचा विषय म्हणजे क्षमता वंचित म्हणून महिलांवरील हिंसाचाराची तिची कबुली. ती या कौशल्याचा उल्लेख "शारीरिक अखंडता" म्हणून करते. एका ठिकाणाहून मुक्तपणे हलविण्यास सक्षम असणे; एखाद्याच्या शारीरिक सीमांना सार्वभौम मानले जाणे, म्हणजेच लैंगिक अत्याचार, बाल लैंगिक अत्याचार आणि घरगुती हिंसाचार यासह प्राणघातक हल्ल्यांपासून स्वतःचे संरक्षण करण्यास सक्षम असणे; आणि लैंगिक समाधान आणि पुनरुत्पादन निवडीसाठी संधी आहेत, असे नुसबॉम यांचे मत आहे .

शारीरिक अखंडतेची हानी ही क्षमता वंचित मानणाऱ्या स्त्रियांच्या बाबतीत, ही क्षमता सक्षम करणाऱ्या सामाजिक परिस्थिती (कायदे, हस्तक्षेप इ.) प्रदान करण्यासाठी समाजाची भूमिका समजून घेणे महत्त्वाचे आहे. हे गंभीर आहे, कारण शारीरिक अखंडता हे मूलभूत स्वातंत्र्य आणि इतर स्वातंत्र्य आणि आर्थिक संधींचे प्रवेशद्वार आहे. क्षमतांच्या दृष्टिकोनानुसार, सरकार त्याच्या सामाजिक कार्यक्रमांद्वारे "या क्षमतांचा सामाजिक आधार" वितरीत करण्यासाठी शेवटी जबाबदार आहे.

८.४ सामाजिक विकासाचेदृष्टिकोन

सामाजिक विकासाचेदृष्टिकोन, कल्याणकारी धोरणे आणि दारिद्र्य-विरोधी डावपेच नेहमी या विश्वासावर आधारित आहेत की घरगुती उत्पन्न किंवा भौतिक संपत्ती वाढवणे हे गरिबी कमी करण्यासाठी आणि सामाजिक विकासाचे मूलभूत उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी सर्वात प्रभावी माध्यम आहे. अनेक सामाजिक विकास प्रतिमानांनी व्यक्ती त्यांचे जीवन कसे जगतात आणि त्यांना कोणत्या सेवा आणि संस्थांमध्ये प्रवेश आहे याकडे दुर्लक्ष केले आहे. युनायटेड नेशन्सचे मिलेनियम डेव्हलपमेंट गोल लैंगिक समानता आणि महिला सक्षमीकरणावर भर देतात, जरी त्यांचे संकेतक थेट महिलांवरील हिंसाचाराला संबोधित करत नाहीत.दारिद्र्यात जगणाऱ्यांपैकी बहुसंख्य स्त्रिया आहेत, आणि त्यांना विशेषतः हिंसा आणि इतर अन्यायांना बळी पडण्याची शक्यता आहे ज्यामुळे त्यांची असुरक्षितता वाढते, हे लक्षात घेता, क्षमतांचादृष्टिकोन एक सामाजिक विकास चौकट प्रदान करतो जो या वास्तविकता विचारात घेऊ शकतो.

८.५ सामाजिक विकास सराव

विकास धोरणाबाबत सर्वात आवश्यक बाबींपैकी एक म्हणजे ती प्रत्यक्षात कशी आणता येईल. अत्याचाराचा धोका असलेल्या महिलांच्या विकासाचा वाद्य स्वातंत्र्य हा महत्त्वाचा भाग आहे. परिणामी, राजकीय स्वातंत्र्य, सामाजिक शक्यता आणि महिला आणि त्यांच्या कुटुंबांची संरक्षणात्मक सुरक्षा या सर्व गोष्टींकडे लक्ष दिले जाऊ शकते. दुसरीकडे,

पारंपारिक सामाजिक कार्य कौशल्ये संघटित आणि धोरणात्मक वकिली क्षमतांनी पूरक असणे आवश्यक आहे. काही सामाजिक कार्यकर्त्यांमध्ये या क्षमता असू शकतात, सामाजिक विकास व्यावसायिक आणि समुदाय संघटक संघटन आणि प्रचारात मदत करू शकतात. युनियन आयोजक, स्त्रीवादी संघटक आणि प्रसंगी इतर कार्यकर्त्यांशी सहकार्य करणे आवश्यक असू शकते. सामुदायिक एकत्रीकरण आणि संघटन करताना चाकाचा पुन्हा शोध लावणे आवश्यक नाही. नियोजन, संघटना आणि वकिली या क्षेत्रांमध्ये, आधीच स्थापित, यशस्वी धोरणे आहेत ज्यांचे दस्तऐवजीकरण चांगले आहे. सामाजिक भांडवलाचा प्रचार, नागरी सहभाग आणि महिलांचा लोकशाही सहभाग ही सहाय्यक क्रियाकलापांची उदाहरणे आहेत. त्यांना त्यांच्या करिअरमध्ये यशस्वी होण्यासाठी बाल संगोपन, समर्थन गट, कायदेशीर प्रतिनिधित्व आणि इतर पुरवले जाऊ शकतात.

सर्वात असुरक्षित गटांसाठी सुरक्षा निव्वळ संरक्षणाची तरतूद हा सामाजिक विकासाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. याचा उपयोग कल्याण सुरक्षा जाळ्यासारख्या संरक्षणात्मक सुरक्षा उपायांच्या अधिकाराचा प्रचार करण्यासाठी केला जाऊ शकतो.

८.६ निष्कर्ष

नुसबॉम यांच्या मता नुसार मानवी प्रतिष्ठेच्या संकल्पनेने प्रेरित आहे, तर सेन स्वातंत्र्यावर लक्ष केंद्रित करतात. तिच्या दहा मूलभूत क्षमतांची यादी मानवी प्रतिष्ठेच्या गरजेनुसार आहे. ती अशी युक्तिवाद करते की यादी, त्यातील घटक लोकशाही मार्गाने चर्चेत असले पाहिजेत आणि राष्ट्रीय घटनात्मक हमी, आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार कायदे आणि आंतरराष्ट्रीय विकास धोरणात समाविष्ट केले पाहिजेत. केवळ क्षमतांची यादी प्रदान करणे, सैद्धांतिक किंवा राजकीयदृष्ट्या पुरेसे नाही, कारण अशा काही क्षमता आहेत ज्या इतक्या मूलभूत आहेत की त्या प्रत्यक्षात आणल्या पाहिजेत, म्हणजे कार्यशीलता असणे आवश्यक आहे, असे म्हणता येईल की जीवन चांगले चालले आहे. अशा प्रकारे कार्यपद्धतींची यादी क्षमतांच्या सूचीमध्ये पूरक म्हणून जोडली जाणे आवश्यक आहे, ज्यात ते व्यवहार्य करण्यासाठी सुधारित केले जावे.

८.७ सारांश

क्षमता ही एखाद्या व्यक्तीसाठी काहीतरी करण्याची, असण्याची किंवा अनुभवण्याची पूर्वअट आहे. एखाद्या व्यक्तीचे कार्य म्हणजे तो किंवा ती काय आहे किंवा करतो.अमर्त्य सेन यांच्या मते, एखादी व्यक्ती उपलब्ध मूलभूत संसाधने कशी वापरते यावर विविध वैयक्तिक आणि सामाजिक घटकांचा प्रभाव पडतो. सेन यांच्या मूळ संकल्पनांवर नुस्सबॉमचे कार्य क्षमता विस्तारले आहे. महिलांच्या क्षमतांच्या प्रचारासाठी हा एक महत्त्वाचा आवाज आहे.

सामाजिक विकासाचेदृष्टिकोन, कल्याणकारी धोरणे आणि दारिद्र्य-विरोधी डावपेच नेहमी या विश्वासावर आधारित आहेत की घरगुती उत्पन्न किंवा भौतिक संपत्ती वाढवणे हे गरिबी कमी करण्यासाठी आणि सामाजिक विकासाचे मूलभूत उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी सर्वात प्रभावी माध्यम आहे. विकास धोरणाबाबत सर्वात आवश्यक बाबींपैकी एक म्हणजे ती प्रत्यक्षात कशी आणता येईल. अत्याचाराचा धोका असलेल्या महिलांच्या विकासाचा वाद्य स्वातंत्र्य हा महत्त्वाचा भाग आहे.

सैद्धांतिक किंवा राजकीयदृष्ट्या, फक्त क्षमतांची यादी करणे अपुरे आहे, कारण काही क्षमता इतक्या मूलभूत असतात की त्या प्रत्यक्षात आणल्या गेल्या पाहिजेत, म्हणजेच कार्यान्वित केल्या पाहिजेत.

८.८ प्रश्न

1. क्षमता दृष्टिकोनाच्या मुख्य वैशिष्ट्यांवर चर्चा करा.
2. लिंगभाव आणि क्षमतांचा दृष्टिकोन समजून घेण्यासाठी नुसबॉम यांचे योगदान अभ्यासणे.

८.९ संदर्भ

- Nussbaum, M (1999). Women and equality: The capabilities approach, International Labour Review, vol 138, No. 3
- https://library.fes.de/libalt/journals/swetsfulltext/17160674.pdf
- Loretta Pyles (2008). The Capabilities Approach and Violence against Women-Implications for Social Development. International Social Work, 51, 25-36.
- Per-Anders Tengland (2019). Health and capabilities: a conceptual clarification
- https://link.springer.com/article/10.1007/s11019-019-09902-w

❖❖❖❖

munotes.in

९

आरोग्य आणि शिक्षण - उपलब्धता आणि प्रमुख मुद्दे

घटक रचना

९.0 उद्दिष्टे

९.१ प्रस्तावना

९.२ आरोग्य बाबत जागतिक आरोग्य संघटनेचा दृष्टिकोन

९.३ आरोग्याचे तीन पैलू

९.४ कुपोषित मुले

९.५ माता आरोग्य

९.६ व्यावसायिक धोके

९.७ शिक्षण - उपलब्धता आणि प्रमुख मुद्दे

९.८ शिक्षण आणि आरोग्य

९.९ आरोग्य आणि शिक्षण यांच्यातील आंतरसंबंध

९.१० मीडिया(समाज माध्यमे) विरुद्ध आरोग्य आणि शिक्षण

९.११ तंत्रज्ञान आणि आरोग्य

९.१२ सारांश

९.१३ प्रश्न

९.0 उद्दिष्टे

- स्वतंत्र श्रेणी म्हणून आरोग्य आणि शिक्षण समजून घेणे
- आरोग्य आणि शिक्षण या सर्व घटकांचा आपल्या दैनंदिन जीवनात आपल्यावर कसा प्रभाव पडतो हे जाणून घेणे.
- शिक्षण आणि आरोग्य क्षेत्रातील उपलब्धता आणि प्रमुख मुद्दे आणि त्याचे भारतीय समाजावर होणारे परिणाम याबद्दल जाणून घेणे.

munotes.in

९.१ परिचय

या प्रकरणात, आपण आरोग्य आणि शिक्षण यांचे स्वतंत्र अस्तित्व बघणार आहोत. या दोन्ही संकल्पनांचा एकमेकांशी कसा संबंध आहे हे देखील आपण शिकणार आहोत. त्याच प्रमाणे असे अनेक घटक ज्याद्वारे आपले अर्थशास्त्र, संस्कृती, सामाजिक व्यवस्था मोठ्या प्रमाणावर कार्य करत आहेत आणि त्याचा आपल्यावर कसा परिणाम होतो हे देखील आपण पाहू.

आरोग्य आणि शिक्षण हे असे दोन महत्वपूर्ण घटकांपैकी एक आहेत जे प्रत्येक व्यक्तीवर परिणाम करतात तो व्यक्ती जगाच्या कुठेही निवास करत असेल तरीही. किंबहुना, हे कोणत्याही समाजातील वाढ, सातत्य आणि विकासाचे प्रतीक आहे. आज, कोविड 19 च्या साथीच्या आजारामुळे ही दोन्ही क्षेत्रे पूर्वीपेक्षा अधिक महत्त्वाची आहेत. मास्क घालण्याचे महत्त्व, सामाजिक अंतर राखणे, लस घेण्याचे महत्त्व यासारख्या सामाजिकीकरणच्या नवीन स्वरूपाशी समाज अवगत होत आहोत. ही सामाजिकरणाची नवी परिभाषा शाळांमध्ये, माध्यमांमध्ये आणि रस्त्यावर प्रत्येक भाषेत शिकवले जातात. आपल्या कमाईचा एक भाग आरोग्याशी संबंधित इतर काही क्षेत्रांवर खर्च केला जातो यावरून आरोग्याचे महत्त्व लक्षात येते. उदाहरणार्थ, आज समाजातील काही घटक पैशाचा एक भाग औषधे, योग वर्ग, व्यायामशाळा वर्ग, उपचार आणि अगदी वैद्यकीय विम्यावर खर्च करतो. यावरून दिसून येते.

९.२ आरोग्य बाबत जागतिक आरोग्य संघटनेचा दृष्टिकोन

जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) आरोग्याला वैयक्तिक जीवनाचा एक महत्त्वाचा भाग मानते. आरोग्य ही अशी गोष्ट आहे जी एखाद्या व्यक्तीच्या जीवनातील केवळ शारीरिक पैलूपुरती मर्यादित ठेवता येत नाही. त्यात मानसिक आणि सामाजिक कल्याणाचा समावेश होतो. मानवी शरीरात कुठलाही प्रकारचा रोग नाही अशी अवस्था म्हणून याकडे पाहिले जाऊ शकते. जागतिक आरोग्य संघटनेने असेही नमूद केले आहे की आरोग्य हा सर्वात मूलभूत अधिकारांपैकी एक अधिकार मानवास आहे जरीही तो जगाच्या कुठल्याही ठिकाणी वास्तव्य करत असेल तरीही त्याला सुदृढ आयुष्य जगण्याचा अधिकार आहे.

लोकांच्या आरोग्याचा संबंध हा त्या-त्या देशातील सरकारशी जोडलेला आहे. प्रत्येक देशातील सरकार हे तेथील लोकांच्या कामाच्या पद्धतींचे प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष पणे नियमन करत असते.मुले ही देशाची सर्वात महत्वाची संपत्ती आहे कारण त्यांचे अस्तित्व देशाची लोकसंख्या ठरवते. सर्वांगीण विकासाला प्रोत्साहन दिले पाहिजे माता आरोग्य प्रमाणे . वेळोवेळी उद्भवणाऱ्या आरोग्याशी संबंधित कोणत्याही नवीन धोक्यांबद्दल लोकांना परिचित केले पाहिजे. त्याच वेळी, सरकारने लोकांच्या शारीरिक आणि मानसिक सुरक्षेसाठी आवश्यक व्यवस्था करणे आवश्यक आहे. जनता आणि सरकार आवश्यक त्या आरोग्य व्यवस्थेचा एक भाग बनून आरोग्य संबंधित निर्णय घेताना दोघांनी एकत्र सहमतने घ्यावे असे अपेक्षित आहे.

९.३ आरोग्याचे तीन पैलू

आरोग्याचे तीन महत्त्वाचे पैलू आहेत ते म्हणजे सुलभता ,माफक दर आणि योग्य हमी. योग्य हमी भाग प्रदान केलेल्या आरोग्य सेवांच्या गुणवत्ते संदर्भात प्रकाश टाकतो. गुणवत्ता आणि मानके तपासण्यासाठी वेळोवेळी पुरेशी नियंत्रण यंत्रणा प्रस्तापित केली जातात. आजही, मोठ्या संख्येने सरकारी रुग्णालये असताना, लोक अजूनही खाजगी रुग्णालयात जाणे सुरू ठेवतात .एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे जलद प्रक्रिया आणि योग्य वेळी चांगली सेवा मिळते. त्याचप्रमाणे तेथे संवाद प्रक्रिया अधिक सोपी आहे. काही सरकारी रुग्णालयांमध्ये. सीटी स्कॅन, सोनोग्राफीसाठी हा मोठा कालावधी असतो.कधी कधी ही प्रक्रिया करण्यासाठी प्रतीक्षा कालावधी सुमारे एक महिना लागतो. या वेळेपर्यंत, रुग्णाची परिस्थिती आणखी वाईट होऊ शकते. त्यामुळे उपचार महाग असले तरी तारखांची वाट पाहण्याऐवजी खासगी रुग्णालयात जाण्याकडे लोकांचा कल असतो. त्याच प्रमाणे, खाजगी रुग्णालयांमध्ये त्यांच्या स्वत: च्या समस्या आहेत जेथे काही वेळा ते जास्त शुल्क घेतात. रुग्णांच्या असुरक्षिततेचा फायदा घेण्याकडे त्यांचा कल असतो. येथे, ही समस्या सर्वीकडे सारखीच आहे असे नाही, तरीही ही समस्या अस्तित्वात आहे.

दुसरा पैलू हा आरोग्यसुविधा सुलभतेने उपलब्धतेबाबत आहेत. रुग्णालये दूरवर असल्यास, आपत्कालीन परिस्थितीतही लोकांना पोहोचणे कठीण होते. रुग्ण हॉस्पिटलमध्ये पोहोचेपर्यंत त्याची प्रकृती आणखी बिघडू शकते. कोविड 19 च्या रूग्णांच्या बाबतीत असे बरेच घडले आहे जेथे ऑक्सिजन सिलिंडर, पुरेशा बेडच्या कमतरतेमुळे, लोक लोक एका रुग्णालयात दुसऱ्या रुग्णालयात जात होते आणि मानवी जीवन गमावले गेले. कधीकधी, स्थिती इतकी वाईट झाले होते कि एकच बेड अनेक लोकांना देण्यात येत होता. काही जण बरे होण्याची वाट पाहत जमिनीवर बसले होते; रुग्णालयाच्या प्रवेशद्वारावर काही जणांचा मृत्यू झाला डॉक्टरांना ही समजले होते की स्थिती सर्वात वाईट आहे आणि रुग्ण बरा होऊ शकत नाही. आरोग्य सेवेच्या क्षेत्रात सुलभता ही प्राधान्यक्रम च्या यादीत असणे आवश्यक आहे. हे सरकारचे मुख्य कर्तव्य असल्याने आणि राज्याचे स्वरूप देखील लोकांवर अवलंबून असते. देशातील लोक आजारी असल्यास, त्याचा लोकसंख्येच्या रचनेवर परिणाम होतो. एक प्रकारे, प्रचंड संसाधने वाया जातात.

तिसरा पैलू हा माफक दरशी संबंधित आहे - आरोग्यसेवा सर्वांसाठी स्वस्त असावी. आजही लोक डॉक्टरकडे जाणे टाळतात; आणि एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे उपचाराचा खर्च. भारतासारख्या देशात अजूनही स्वस्त आरोग्य सेवा पुरवण्यात सरकारची मोठी भूमिका आहे. तथापि, जगातील अनेक देशांमध्ये आरोग्य सेवा ही महागडी गोष्ट आहे. आजही, काही विकसित देशांमध्ये लोकांना साधी कोविड चाचणी घेण्यासाठी अनेक दिवस वाट पाहावी लागते. त्यांना फॉर्म भरावे लागतात, प्रतीक्षा करावी लागते आणि नंतर जेव्हा त्यांची पाळी येईल तेव्हा ती गोष्ट शक्य होते. दरवर्षी मोठ्या संख्येने पर्यटक केवळ शस्त्रक्रियेसाठी भारतात येतात. तांत्रिकदृष्ट्या याला वैद्यकीय पर्यटन म्हणतात. परदेशी लोकांना हे समजले की, भारतात उत्तम पायाभूत सुविधा आहेत आणि तेच भारतीय डॉक्टर जेव्हा त्यांच्या देशात असतील तेव्हा त्यांच्यावर काम करतील.

भारतामध्ये, आरोग्य यंत्रणेचे स्वरूप राज्यानुसार बदलते. सध्याच्या अनेक अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की भारताच्या दक्षिणेकडील भागात आरोग्य सेवा आणि पायाभूत सुविधा चांगल्या आहेत. केरळ, तामिळनाडू ही उत्तम आरोग्यसेवा असलेली सर्वोच्च राज्ये आहेत. केरळमध्ये महिला आणि मुलांसाठी रुग्णालये आहेत, जिथे डॉक्टरांच्या सल्लामसलत, औषधांची फी रु. 2. सध्या, तामिळनाडूमध्ये, एकदा एखाद्या व्यक्तीने जाऊन फॉर्म भरला की, सरकारी-नोकरीत असलेले डॉक्टर एखाद्याच्या घरी थेट भेट देतात आणि आवश्यक औषधे देतात. महाराष्ट्रासारख्या राज्यात मुंबईसारख्या महानगरांसह पायाभूत सुविधा चांगल्या आहेत. तरीही आपल्या देशात, BIMARU राज्यांमध्ये अजूनही सुधारणेला वाव आहे. BIMARU म्हणजे बिहार, मध्य प्रदेश, आंध्र प्रदेश, राजस्थान आणि उत्तर प्रदेश. BIMARU ही संज्ञा 1980 मध्ये शहरी समाजशास्त्रज्ञ आशिष बोस यांनी तयार केली होती.

तुमची प्रगती तपासा

1. आरोग्यावर जागतिक आरोग्य संघटनेचा दृष्टिकोन स्पष्ट करा

2. भारतातील BIMARU राज्यांची चर्चा करा.

९.४ कुपोषित मुले

कुपोषण ही समस्या आजही कायम आहे; जेव्हा, दुष्काळ, प्लेग सारखे आजार होतात तेव्हा ही एक सामान्य समस्या होती. तथापि, हाय-टेक तंत्रज्ञान असूनही सर्वात प्रगत काळात, ही समस्या अजूनही सुरू आहे. असमान विकासाचे प्रतीक म्हणून याकडे पाहिले जाऊ शकते. कोविड 19 सारख्या साथीच्या आजाराने परिस्थिती आणखी बिकट झाली आहे. भारताच्या महिला आणि बाल विकास मंत्रालयाच्या मते, भारतातील दिलेल्या लोकसंख्येपैकी सुमारे 17.76 लाख / 1.7 दशलक्ष लोक सध्या आपल्या देशात कुपोषित आहेत. यापैकी, 14 ऑक्टोबर 2021 रोजी नोंदवल्यानुसार जवळपास 15.46 लाख/ 1.5 दशलक्ष लोकसंख्या कुपोषित श्रेणीत येते. आजही समाजातील विविध घटकांना, चांगल्या निवारा, आरोग्य सेवा, शिक्षण, मार्गदर्शन आणि सहाय्यक सेवा यांचा अभाव यासारख्या समस्या आहेत. उदाहरणार्थ - रस्त्यावरील मुलांना सकस आहार, पोषण, मार्गदर्शन आणि शिक्षण नाकारले जाते; त्यामुळे ते अधिक असुरक्षित आहेत.

९.५ माता आरोग्य

माता आरोग्य हा समाजाचा एक महत्त्वाचा पैलू आहे कारण ते थेट लोकसंख्येच्या रचनेचे परिणामांशी संबंधित आहे. लोकसंख्येतील जननक्षमता, मृत्युदर निर्देशांकावर प्रभाव टाकते. त्यामुळे शासनाने विविध गावांमध्ये प्राथमिक आरोग्य सेवा केंद्रे सुरू केली आहेत. ज्या गावात योग्य रुग्णालय व्यवस्था नाही अशा गावांमध्ये सुईणींना प्रशिक्षण दिले जात आहे. फील्ड वर्कर्स वेळोवेळी खेड्यातील महिलांच्या स्थितीचे सर्वेक्षण करतात. स्वयंसेवी संस्था आणि सरकार दोन्ही गरोदर महिलांच्या कल्याणासाठी मदत करण्यासाठी त्यांचे योगदान देतात. भारतामध्ये एका वर्षात सुमारे 27 दशलक्ष अर्भकांचा जन्म होतो आणि जगातील एकूण माता मृत्यूपैकी सुमारे 20 टक्के मृत्यू होतात. ही परिस्थिती

munotes.in

सुधारण्यासाठी, भारत सरकारने सुमैव-सुरक्षित मातृत्व आश्वसन कार्यक्रम सारखे कार्यक्रम सुरू केले आहेत. ज्याचा उद्देश दर्जेदार काळजी प्रदान करणे आहे. गरोदरपणात शून्य मृत्यू हा या कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती, दारिद्र्य, बालविवाह इत्यादींसारख्या अनेक कारणांमुळे माता आरोग्यावर परिणाम होतो. आजही, अल्पवयीन मुली लवकर गर्भवती होतात, ज्यामुळे आई आणि मुलांचा जीव धोक्यात येतो.

९.६ व्यावसायिक धोके

बऱ्याच घटकांमुळे आरोग्याच्या परिस्थितीवर परिणाम होतो. त्यातले एक कारण म्हणजे व्यक्तीने केलेला व्यवसाय. व्यवसाय करणारे हे संघटित क्षेत्रातील असो की असंघटित क्षेत्रातील असो दोन्ही क्षेत्रावर ते प्रभाव टाकतात अनौपचारिक क्षेत्राच्या संदर्भात, सर्वात जास्त प्रभावित लोकसंख्या अशा आहेत जे सफाई कामगार आणि हाताने काम करणारे मजूर यांसारख्या क्षुल्लक नोकऱ्या करतात. काही वेळा ते काम करत असताना त्यांची नोकरी गमावतात. त्यांना कोणतीही भरपाई मिळत नाही कारण या लोकांना अनेकदा कंत्राटी कामगार म्हणून कामावर ठेवले जाते. अनेक वेळा सफाई कामगारांना त्यांच्या कामाच्या स्वरूपातील जोखमीमुळे जीव गमवावा लागतो. कोळसा खाण कामगारही अत्यंत धोकादायक परिस्थितीत काम करतात. त्यामुळे अशा व्यवसायांना अजूनही सुधारणा आणि नियमन करण्यास अधिक वाव आहे.

९.७ शिक्षण - उपलब्धता आणि प्रमुख मुद्दे

आजच्या काळात शिक्षण सतत विकसित होत आहे. नवीन अभ्यासक्रमांमध्ये नवीन पद्धती जोडल्या जात आहेत. अनेक ऑनलाइन ॲप आणि ॲनिमेटेड व्हिडिओ आहेत ज्याद्वारे विद्यार्थ्यांना संकल्पना समजावून सांगितल्या जातात. येथे परस्परसंवादी शिक्षण आहे आणि विद्यार्थी आज अभिप्राय यंत्रणेद्वारे सक्षम होत आहे. काही संस्था विद्यार्थ्यांना त्यांना स्वारस्य असलेला कोर्स निवडण्याची किंवा एका कोर्समधून दुसऱ्या कोर्समध्ये बदलण्याची परवानगी देतात. तथापि, ज्यांना परवडेल आणि ज्यांना शक्य नाही अशा लोकांमधील शैक्षणिक व्यवस्थेत अजूनही अंतर आहे. उदाहरणार्थ – श्रीमंत पालक आपल्या मुलांना नर्सरीपासून ते त्याच्या/तिच्या करिअरपर्यंत उच्च दर्जाचे शिक्षण देऊ शकतात. ते एक्सपोजर प्रदान करण्यास सक्षम आहेत आणि आंतरराष्ट्रीय शाळा शुल्क देखील परवडतात. त्याच वेळी, एखाद्या दुर्गम खेड्यात शिकणारे मूल जेथे योग्य वर्गखोली किंवा शौचालयाची सोय नाही, तेथे गळतीचे प्रमाण जास्त असते, विशेषतः तरुण मुलींसाठी. परिणामी, मूल जेव्हा त्याचा/तिचा अभ्यास पूर्ण करून उत्तीर्ण होतो, तेव्हा तो/तिचा विचार करण्याची, करिअर घडवण्याची, जीवनाकडे पाहण्याची पद्धत वेगळी असते. एक प्रकारे, शिक्षण संस्थेतही एक स्तरीकृत व्यवस्था अस्तित्वात आहे.

९.८ आरोग्य आणि शिक्षण

आरोग्याचे महत्व लहानपणापासून वारंवार सांगावे लागते. अनेक देशांनी भारतीय परंपरा त्यांच्या दैनंदिन शालेय दिनचर्येत जसे कीयोग, ध्यान यासारख्या उपचार पद्धती स्वीकारल्या आहेत. या पद्धतींमुळे मुलांच्या जीवनावर होणारे सकारात्मक परिणामही

संशोधनातून समोर आले आहेत. असे दिसून आले आहे की जी मुले अतिक्रियाशील असतात, राग व्यवस्थापनाच्या समस्या असतात त्यांना खूप फायदा झाला आहे. आपण हे विसरू शकत नाही की काही वेळा विद्यार्थ्यांचा अभ्यासक्रम प्रामुख्याने करिअर घडवण्यावर किंवा त्यांना त्या नोकरीच्या बाजारपेठेसाठी तयार करण्यावर केंद्रित असतो. नोकरीची मागणी पूर्ण करण्यासाठी अभ्यासक्रम आणि अभ्यासक्रम तयार केले आहेत. मात्र, अजूनही सुधारणेला वाव आहे. एखाद्या व्यक्तीकडे पुरेसा पैसा असू शकतो परंतु प्रकृती खराब असल्याने त्यांना शारीरिक आणि भावनिक त्रास होऊ शकतो, ज्याचा परिणाम त्यांच्यावर अवलंबून असणाऱ्या सदस्यांवर होतो. भारताच्या संदर्भात विविध पैलूंमधून आरोग्याकडे पाहू. योग स्पर्धा, क्रीडा स्पर्धा, क्रीडा कोटा, महिलांना प्रोत्साहन देणे, खेळांची सुरुवात शालेय स्तरावर करावी लागेल. यामुळे प्रोत्साहन मिळण्यास मदत होईल. मुलांसाठी संतुलित शिक्षणाचे वातावरण निर्माण केले पाहिजे.

गरीब मुलांच्या आरोग्याच्या सुरक्षेसाठी सरकारने अनेक योजना आखल्या आहेत. उदाहरणार्थ - ज्या शाळा सरकार चालवतात त्या शाळांकडून माध्यान्ह भोजनाचा पुरवठा केला जातो. हे जेवण त्यांना त्यांच्या जगण्यासाठी पुरेशी पोषक तत्वे मिळण्यास मदत करतात. कोणतीही शाळा बंद झाल्यावर खरी समस्या उद्भवते. विद्यार्थी संख्या कमी असल्यामुळे ते करतात. याचे कारण इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांना जास्त मागणी आहे. म्हणूनच, कमी विद्यार्थी असले तरीही, प्रणाली प्रभावीपणे कार्य करते. भारतातील दुर्गम भागात असलेल्या आश्रमशाळांची, शाळांचीही ही स्थिती अशी आहे.

तुमची प्रगती तपासा

1. आरोग्य आणि व्यवसाय यांचा परस्पर संबंध कसा आहे याची तुमची स्वतःची काही उदाहरणे द्या.

2. तुमच्या मते दर्जेदार शिक्षण त्यांच्या स्वत: च्या आरोग्यामध्ये सुधारणा करण्यात मदत करू शकते का स्पष्ट करा

९.९ आरोग्य आणि शिक्षण यांच्यातील परस्परसंबंध

आरोग्य आणि शिक्षण यांचा परस्परसंबंध कसा आहे ते पाहू.

केस स्टडी पहिला – (व्यष्टी अध्ययन)

एकदा दुर्गम आदिवासी भागात असे आढळून आले की बाळ जन्माला आले तरी ते जन्माच्या काही दिवसातच मरत होते. आदिवासींचा बाहेरील समुदायाशी फारसा संवाद नसल्यामुळे काही काळ हे चालू राहिले. आदिवासींचे असे मत होते की स्थानिक देव रागावले आहेत आणि म्हणून ते देवतांच्या क्रोधाला तोंड देत आहेत. त्यांच्यासाठी ही एक प्रकारची शिक्षा होती. त्यामुळे आदिवासी पशुबळी, विधी, उपवास करू लागले. तरीही प्रश्न सुटला नाही. कशीतरी ही बातमी गावात आणि नंतर जवळच्या दवाखान्यात पोहोचली. त्यानंतर, डॉक्टरांच्या पथकाने या ठिकाणी भेट दिली आणि त्यांनी काही चाचण्या केल्या आणि लक्षात आले की गर्भवती महिला अशक्त आहेत. त्यांनी आवश्यक जीवनसत्त्वे पुरवली, त्यांच्या आहाराची पद्धत बदलली आणि बदलांचे निरीक्षण केले. या सगळ्यानंतर जन्माला

आलेली अपत्य निरोगी आली आणि ती जगली. आरोग्य, ज्ञान आणि एक्सपोजर यांचा परस्परसंबंध कसा आहे हे ही कथा स्पष्ट करते. शिक्षण म्हणजे अक्षरे, शब्द, पदव्या किंवा करिअर नाही तर योग्य ज्ञान आणि माहिती लोकांपर्यंत पोहोचवणे आणि उपेक्षितांना मदत करणे हे आहे.

महाराष्ट्रातील आदिवासी भागात घडलेली आणखी एक सत्य घटना पाहूया-

केस स्टडी दोन (व्यष्टी अध्ययन)

सर्च एनजीओचे संस्थापक डॉ. अभय बंग यांनी मुंबई विद्यापीठात झालेल्या इंडियन सायन्स काँग्रेसमध्ये त्यांची कहाणी सांगितली. सर्च एनजीओ महाराष्ट्रातील ग्रामीण आणि दुर्गम भागात काम करते. एकदा, एका दुर्गम आदिवासी भागात/गावात, डॉ. अभय आणि त्यांच्या पत्नी या दोघांनीही आरोग्य सुविधा अत्यल्प असल्याचे आणि कोणत्याही प्रकारच्या आरोग्य सेवा सुविधा क्वचितच अस्तित्वात असल्याचे पाहिले. त्यामुळे डॉक्टरांनी हॉस्पिटल बांधले. त्यांच्या आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे, स्थानिक ग्रामस्थांनी रुग्णालयात भेट दिली नाही. आजारी पडल्यावर ते स्थानिक जादुटोना करणाऱ्या बाबांकडे जायचे, त्यांनी धार्मिक विधी केले, स्थानिक देवतांना यज्ञ केले परंतु कोणीही रुग्णालयात आले नाही. रुग्णालयातील कर्मचाऱ्यांना नेमकी समस्या काय आहे हे समजले नाही. हळूहळू ते काही गावकऱ्यांशी बोलू लागले. तेव्हा त्यांच्यापैकी एकाने उत्तर दिले, 'ते हॉस्पिटल नाही; तेथे लोक मरतील अशी जागा आहे. 'डॉक्टरांची अडचण समजली नाही; खोलवर चिंतन केल्यावर त्यांच्या लक्षात आले की हॉस्पिटलमधील सर्व काही पांढऱ्या रंगात आहे, डॉक्टरांचे लॅबचे कोट, वॉर्ड बॉय, नर्सेस, चादरी. त्यामुळे लोक या जागेकडे हॉस्पिटल म्हणून पाहत नाहीत तर मृत्यू होण्याचे ठिकाण म्हणून बघतात. केवळ दफनभूमीत लोक सहसा पांढरे कपडे घालतात. हे समजल्यानंतर रुग्णालयातील कर्मचाऱ्यांना गणवेश बदलला. त्यानंतर लोक त्याच हॉस्पिटलमध्ये येऊ लागले. त्यांनी स्थानिक देवीच्या नावावरून रुग्णालयाचे नावही ठेवले.

वरील कथेतून येथे काढायचा मुद्दा असा आहे की शिक्षणाला स्थानिक गरजांशी जुळवून घेतले पाहिजे. धोरणे बनवताना आरोग्यसेवा आणि शिक्षण या दोन्ही गोष्टी लक्षात घ्याव्या लागतात. अन्यथा, धोरणे, मशीन्स आणि पायाभूत सुविधा अस्तित्वात असूनही, लोक ते वापरणार नाहीत. लोकांसाठी धोरणे बनवताना नीतिमत्ता, संवेदनशीलता, संस्कृती या सर्व बाबींचाही विचार करावा लागतो.

९.१० मीडिया (समाज माध्यमे) विरुद्ध आरोग्य आणि शिक्षण

आरोग्याच्या क्षेत्रातील उदयोन्मुख धोके सरकारने वारंवार कळवले आहेत.. संदेश प्रसारित करण्यासाठी सेलिब्रिटींचा वापर केला जातो कारण तो मोठ्या प्रेक्षकांपर्यंत सहज पोहोचेल. सार्वजनिक व्यक्तिरेखा लोकांना ज्ञात असल्याने त्यांच्याद्वारे संदेश सहज पोहोचवला जातो.

उदाहरणार्थ – ऐश्वर्या राय (मिस. वर्ल्ड) एका जाहिरातीत नेत्रदानाचे महत्त्व सांगते. ती आपण नेत्रदान कसे करत आहे हे सांगते आणि इतरांना दान करण्यास प्रोत्साहित करते.

श्री अमिताभ बच्चन मुलांना पोलिओ डोस देण्याचे महत्त्व सांगतात. ते एक सार्वजनिक व्यक्ती म्हणून उभे आहेत ज्यांचे बोलणे लोक ऐकतात.

महिला अभिनेत्री विद्या बालन माला डी च्या मदतीने कुटुंब नियोजनाच्या उपायांबद्दल बोलते. म्हणूनच, आरोग्याशी संबंधित समस्यांचा प्रसार करण्यासाठी अनेक मोहिमांसाठी सेलिब्रिटींचा वापर केला जातो. सत्यमेव जयंते इत्यादीसारख्या सामाजिक समस्यांशी संबंधित नाटकांना आणखी प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे.

तुमची प्रगती तपासा

1. आरोग्याच्या उपलब्धतेचा अभाव लोकांना कशा प्रकारे दुर्लक्षित करू शकतो हे काही ओळींमध्ये स्पष्ट करा.

2. तळागाळातील परिस्थिती सुधारणे बाबत आरोग्य आणि शिक्षण यांच्या महत्व बाबत स्पष्टीकरण द्याशिक्षण आणि आरोग्य कसे याबाबत काही सूचना द्या

९.११ तंत्रज्ञान आणि आरोग्य

मूलभूत साक्षरता खूप महत्त्वाची बनली आहे कारण आपण डिजिटलायझेशनकडे पुढे जात आहोत. आजच्या काळात लस घेणे, किमान मोबाईल किंवा स्मार्ट फोन असला पाहिजे. त्यात ओटीपी, नोंदणी, पुढील लसीची सूचना यासारख्या प्रक्रिया आहेत. आज लोक अनेक कारणांसाठी सेल फोन वापरतात, जसे की जेव्हा एखादा आजारी असतो; लोक त्यांच्या आरोग्याच्या समस्या जाणून घेण्यासाठी Google वापरतात. लोक YouTube व्हिडिओ, पोस्टच्या खाली प्रश्न लिहून डॉक्टरांना ऑनलाइन प्रश्न विचारतात. हे ऑनलाइन समुदायामध्ये ज्ञानाची एक प्रकारची आभासी देवाणघेवाण म्हणून पाहिले जाऊ शकते. तथापि, कधीकधी ते अचूक असू शकते आणि काहीवेळा ते नसते. हा ट्रेंड साथीच्या रोगामुळे अधिक ठळक झाला आहे. टेलिमेडिसिन हे उदयोन्मुख क्षेत्र आहे, जिथे डॉक्टर ऑनलाइन सल्लामसलत करतात आणि औषधे लिहून देतात. प्रॅक्टो सारखे ॲप आहेत जिथे कोणी डॉक्टरांचे पुनरावलोकन, खर्च पाहू शकतो आणि नंतर भेट द्यायची की नाही हे ठरवू शकतो. डिजिटलायझेशनमुळे प्रत्येक क्षेत्रावर परिणाम होत असल्याने, शिक्षण आणि आरोग्य सेवा या दोन्हींवर आणखी परिणाम होईल .

आधुनिकीकरण आणि प्रगत तंत्रज्ञानामुळे आपल्या दैनंदिन जीवनात आपल्या उपभोगाची पद्धतही बदलली आहे. हानीकारक पदार्थ, गोठवलेले खाद्यपदार्थ ज्यामध्ये प्रिझर्व्हेटिव्ह्जचे प्रमाण जास्त आहे, अशा पदार्थांची विक्री करण्यासाठी जाहिरातीचे माध्यम वापरले जात आहे. ते थंड, झटपट, सोपे आणि ट्रेंडी अशा पद्धतीने विकले जात आहेत. सर्वात वाईट गोष्ट म्हणजे कच्च्या अन्नाऐवजी लहान मुलांचा वापर जाहिरातींमध्ये केला जातो आणि आता आम्ही पॅकेट फूड खाण्यासाठी प्रोग्राम केलेले आहोत. हे फळांच्या रसाचे उदाहरण घेऊ या- एक प्रथितयश अभिनेत्री किंवा अभिनेता या उत्पादनाची ब्रँड ॲम्बेसेडर बनते आणि मग त्याला ओळख मिळते आणि शेवटी ती आपल्या घराच्या फ्रीजपर्यंत पोहोचते. ज्या मॉल्समध्ये स्वस्त सवलती उपलब्ध आहेत तेथे लोक सहसा पॅकेट फूड खरेदी करतात कारण ते नेणे सोपे आणि स्वस्त आहे. ॲल्युमिनियम फॉइलचे साधे उदाहरण पाहू या जेव्हा

आपण पराटा किंवा कोणतेही गरम पदार्थ गुंडाळतो तेव्हा ॲल्युमिनियमच्या तुकड्यांचा काही भाग देखील आपण घेतो. ॲल्युमिनियम स्वस्त आहे म्हणून प्रत्येक घरात प्रेशर कुकर, भांडी म्हणून वापर आढळते - कालांतराने आपण आपल्या शरीरात ॲल्युमिनियमचे प्रमाण जास्त घेतो आणि त्यामुळे असंख्य आरोग्य समस्या निर्माण होतात हीच बाब आणखी एका घरगुती उत्पादनाची आहे जी मोठ्या प्रमाणावर विक्री केली जाते, म्हणजे नॉनस्टिक. नॉन-स्टिक पॅन भांड्यांमध्ये पॉलीटेट्राफ्लुओरेहायलीनचा कोट असतो ज्याला टेफ्लॉन म्हणतात. हे टेफ्लॉन केबल्स बनवण्यासाठी देखील वापरले जाते. म्हणून जेव्हा आपण नॉन स्टिक पॅन चा वापर करून स्वयंपाक करतो तेव्हा अनेक प्रकारच्या आरोग्याच्या समस्यांना आमंत्रण देतो म्हणून, वैयक्तिक प्रयत्न म्हणून आपले आणि कुटुंबाचे आरोग्य सुधारण्यासाठी आपल्यापैकी प्रत्येकामध्ये अधिक जागरूकता, नियमन आणि चर्चा आणि शिस्त या गोष्टींचे पालन केले पाहिजे.

९.१२ सारांश

हा प्रकरणाच्या सुरुवातीला आरोग्यावरील जागतिक आरोग्य संघटनेने स्पष्टीकरण बघितले म्हणजे, WHO आरोग्याला वैयक्तिक जीवनाचा एक महत्त्वाचा भाग मानतो. आरोग्य ही अशी गोष्ट आहे जी एखाद्या व्यक्तीच्या जीवनातील केवळ शारीरिक पैलूपुरती मर्यादित ठेवता येत नाही. त्यात मानसिक आणि सामाजिक कल्याणाचाही समावेश होतो. माणसाच्या शरीरात कुठलाही रोग नाही अशी अवस्था म्हणून याकडे आरोग्याकडे पाहिले जाते आरोग्य क्षेत्रात महत्त्वाची भूमिका बजावणाऱ्या तीन 'पैलू सुलभता ,माफक दर आणि योग्य हमी.याविषयी देखील शिकलो. लोकांमध्ये जनजागृती करण्यात सरकारची भूमिकाही महत्त्वाची असते. अनेकदा सेलिब्रिटींचा वापर जनजागृतीसाठी केला जातो. लोकांना माहितीशी जोडण्यात आणि सेवा प्रदान करण्यातील वेळेतील अंतर कमी करण्यासाठी मीडिया देखील महत्त्वाची भूमिका बजावते. पालक आणि विद्यार्थ्यांमध्ये अभ्यासक्रम आणि परवडण्यामुळे शिक्षण, सामग्री कशी विभागली जाते हे देखील पाहिले. प्रकरणाच्या उत्तरार्धात, आम्ही दोन केस स्टडीद्वारे आरोग्य आणि शिक्षण यांच्यातील परस्परसंबंधांचा शोध घेतला.

९.१३ प्रश्न

1. WHO वर आरोग्यावर एक टीप लिहा.
2. आरोग्य आणि शिक्षण यांच्यातील परस्परसंबंधांचे वर्णन करा आणि दोन केस स्टडीचे वर्णन करा.
3. माता आरोग्य आणि बालकांचे कुपोषण संदर्भात भारतातील आरोग्य स्थिती स्पष्ट करा.

❖❖❖❖

१०

लिंगभाव आणि नागरिकत्व

घटक रचना

१०.० उद्दिष्टये

१०.१ परिचय

१०.२ नागरिकत्व-व्याख्या आणि मूळ

१०.३ नागरिकत्व - जागतिक संदर्भ

१०.४ नागरिकत्वाचे समालोचन - लिंगभावाच्या चष्म्यातून

१०.५ नागरिकत्वाची पुनर्रचना - विकासामध्ये लिंगभाव समानता

१०.६ निष्कर्ष

१०.७ सारांश

१०.८ प्रश्न

१०.९ संदर्भ

१०.० उद्दिष्टये

- जागतिक संदर्भात नागरिकत्वाची व्याख्या आणि इतिहास समजून घेणे
- विकासातील लैंगिक समानता आणि त्याचे परिणाम तपासणे

१०.१ परिचय

नागरिकत्वामध्ये समूह किंवा समुदायाचा समावेश होतो, तसेच त्या सदस्यत्वासोबत येणारे अधिकार आणि जबाबदाऱ्या यांचा समावेश होतो. परिणामी, नागरिकत्व राज्य तसेच समूह, समाज किंवा समुदायाचा संदर्भ घेऊ शकते. नागरिकत्व ही एक स्थिती किंवा ओळख तसेच एक सराव किंवा प्रक्रिया आहे जी अधिकार आणि जबाबदाऱ्यांच्या वापराद्वारे सामाजिक जगाशी जोडली जाते. नागरिकत्व ही एक प्रवाही संकल्पना आहे ज्यामध्ये सदस्यत्व, बहिष्कार, भूमिका, मूल्ये, शक्ती आणि समानता याबद्दल चर्चा केली जाते.सदस्यत्व सूचित करते की काही समाविष्ट आहेत आणि इतर वगळले आहेत; आणि जगभरातील अनेक लोकांसाठी, नागरिकत्व म्हणजे बहिष्कार. अशा बहिष्काराने नागरी संघर्षांचा पाया म्हणून काम केले आहे, मग ते वसाहतीत लोकांना पूर्ण आणि समान नागरिक म्हणून समाविष्ट करण्यासाठी पूर्वीचे वसाहतविरोधी संघर्ष असोत किंवा गरीब लोकांच्या मूलभूत

munotes.in

संसाधनांच्या अधिकाराचा समावेश करण्यासाठी अलीकडील नागरी संघर्ष असोत. या विभागात, आपण नागरिकत्वाची संकल्पना पाहू आणि लिंगभावाच्यादृष्टिकोनातून ती समजून घेण्याचा प्रयत्न करू.

पूर्ण नागरिकत्वापासून वगळणे आणि उपेक्षित करणे याचा महिला, वांशिक अल्पसंख्याक आणि गरीब यांसारख्या गटांवर परिणाम होऊ शकतो. अशाप्रकारे, नागरिकत्वाच्या अनुभवांवर वृत्ती आणि सामाजिक भूमिकांचाही प्रभाव पडतो, जो वंश, वांशिक, जात, वर्ग आणि लिंग यांच्या आधारे असमान शक्तीच्या सामाजिक संबंधांनी आकाराला येतो. समाजात, भूमिका आणि नातेसंबंध हे ठरवतात की कोण "आत" आणि "बाहेर" आहे तसेच कोणते क्रियाकलाप मूल्यवान आहेत. त्यांचा परिणाम सदस्यत्वाच्या फायद्यांमधून वगळण्याच्या वेगवेगळ्या प्रमाणात होतो.

लिंगभाव भूमिका आणि नातेसंबंध हे सामर्थ्य गतिशीलतेचीउदाहरण आहेत. लिंगामध्ये स्त्री आणि पुरुष असण्याचा अर्थ आणि सराव दोन्ही समाविष्ट आहेत. स्त्री-पुरुष संबंध संस्कृतींमध्ये भिन्न आहेत, कालांतराने बदलले आहेत आणि सतत बदलत आहेत. तथापि, जगभरातील स्त्रियांना समान वंश, वर्ग किंवा वांशिक गटाच्या पुरुषांच्या तुलनेत संसाधने आणि सामर्थ्य मिळविण्याच्या बाबतीत गैरसोयीचा सामना करावा लागतो. महिलांना वारंवार दोनदा वगळले जाते. वांशिक अल्पसंख्याक समुदायांमध्ये राहणाऱ्या महिलांना, उदाहरणार्थ, त्यांच्या वंश आणि लिंगावर आधारित भेदभावाचा सामना करावा लागू शकतो.

वुमन इन डेव्हलपमेंट (डब्ल्यूआईडी) दृष्टिकोनाचा संदर्भ "विकास धोरण आणि सराव मध्ये महिलांना" समाविष्ट करण्याच्या सुरुवातीच्या प्रयत्नांना सूचित करतो. त्याने विकास कार्यात महिलांच्या अदृश्यतेचा मुद्दा हाताळण्याचा प्रयत्न केला आहे. जेंडर अँड डेव्हलपमेंट (जीएडी) १९९० च्या दशकात सुरू करण्यात आले. त्याचा मुख्य अजेंडा "जेंडर मेनस्ट्रीमिंग" हा होता, जो नंतर पायाभूत सुविधा आणि अर्थव्यवस्थेसारख्या "लिंगभाव तटस्थता" मानल्या जाणाऱ्या सर्व प्रकल्प क्षेत्रांमध्ये लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी स्वीकारण्यात आला.

१०.२ नागरिकत्व-व्याख्या आणि मूळ

नागरिकत्व म्हणजे समूह किंवा समुदायाशी संबंधित असणे, तसेच त्या सदस्यत्वासह येणारे अधिकार आणि जबाबदाऱ्या. नागरिकत्व ही केवळ हक्क आणि कर्तव्ये प्रदान करणारा दर्जा नाही तर एक अशी प्रथा आहे जी लोकांना त्यांच्या समाजाला आकार देण्यास अनुमती देते. यात केवळ अधिकार आणि जबाबदाऱ्या नाहीत तर समाजातील परस्परसंवाद आणि प्रभाव देखील समाविष्ट आहे. ही कल्पना उदारमतवाद आणि लोकशाहीवरील पाश्चात्य राजकीय विचारातून उद्भवली आहे. हे लोकशाही राष्ट्र राज्याचा सदस्य म्हणून व्यक्तीच्या संकल्पनेवर आधारित आहे, ज्यामध्ये सहभाग घेण्याची आणि निर्णय घेण्याची क्षमता आहे."नागरिक" अशा व्यक्ती आहेत ज्यांना समुदाय किंवा समूहाचे "खरे" आणि "पूर्ण" सदस्य म्हणून मूल्यवान आहेत आणि मान्यताप्राप्त आहेत.

नागरिकत्व हा पारंपारिकपणे नागरी आणि राजकीय अधिकार म्हणून ओळखला जातो जो लोकांना सार्वजनिक राजकीय वादविवाद आणि निर्णय घेण्यामध्ये भाग घेण्याची परवानगी

देतो. नागरिकत्वाने अशा अधिकारांना कायदेशीर दर्जा बहाल केला आहे, ज्यामुळे व्यक्तींना त्यांचा दावा सांगता येतो आणि त्यांचे उल्लंघन झाल्यास त्याचे निराकरण करण्याची परवानगी मिळते.

१०.३ नागरिकत्व - जागतिक संदर्भ

नागरिकत्वाच्या पारंपारिक कल्पना देखील सतत बदलत आहेत, विशेषतः तीन प्रमुख जागतिक राजकीय बदलांच्या संदर्भात:

१. राष्ट्रीय अजेंडा, नागरिकत्वाचे "पारंपारिक" स्थान, जागतिक बँक (WB) आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) सारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या धोरणांद्वारे वाढत्या प्रमाणात तयार केले जात आहे. राष्ट्रीय नागरिकांचे येथे कोणतेही नियंत्रण किंवा जबाबदारी नाही.

२. नवउदार अर्थशास्त्राचा स्वीकार राष्ट्र राज्याची भूमिका मर्यादित करते, विशेषतः गरीबांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी. जेव्हा नागरिक प्रतिबंधित असतात आणि या शक्तिशाली धोरण-निर्धारण क्षेत्रातून हक्क सांगू शकत नाहीत, तेव्हा गरिबी आणि असमानता वाढू शकते.

३. आंतरराष्ट्रीय स्थलांतरितांची संख्या वाढली आहे. यामुळे वांशिक आणि सांस्कृतिक भेदांमुळे देशांतर्गत तणाव निर्माण झाला आहे. यामुळे नागरिक आणि नागरिक आणि राज्यांमधील संबंध आणखी ताणले गेले आहेत

१०.४ नागरिकत्वाचे समालोचन - लिंगभावाच्या भिंगेतून

लिंगभाव निरपेक्ष नागरिकत्वाच्या भाषेत आणि सरावामध्ये तयार केलेले विकास हस्तक्षेप, हस्तक्षेपाच्या नवीन क्षेत्रांकडे, चांगला सराव आणि कामाच्या पद्धतींकडे निर्देश करू शकतात, तसेच अंतिम उद्दिष्टे अधोरेखित करू शकतात. नागरिकत्व आपणास दोन्ही, "का?" - लैंगिक समानतेकडे लक्ष का दिले पाहिजे - आणि "कसे?" - व्यस्त आणि सक्रिय नागरिकत्वाद्वारे कसे लक्ष देता येईल या दोन्ही प्रश्नांची उत्तरे देण्यात मदत करते.

१. सार्वभौमिक कल्पना, या आपण सर्व समान आहोत असे दर्शवितात आणि असमानता लपवितात

सार्वभौमिक हक्क सूचित करतात की आपण सर्व समान आहोत, आपल्या सर्वांच्या समान गरजा आणि स्वारस्ये आहेत आणि आपण सर्व समान शक्ती आणि संसाधन स्थानांपासून सुरुवात करतो. स्त्रीवादी विद्वत्ता आणि सक्रियता लोकशाहीमध्ये समानता दर्शवते यावर भर देत असले तरी व्यवहारात तसे होत नाही. समानतेचा अर्थ सर्वांना समानतेने वागणूक देणे असा असेल, तर उपेक्षित गटातील महिलांना ज्या नागरिकत्वाच्या मानकांची पूर्तता करत नाहीत त्यांना काही अर्थ नाही. वेगवेगळ्या गटांना प्रत्यक्षात वेगवेगळ्या गरजा असतात.उदाहरणार्थ, स्त्री आणि पुरुष दोघांनाही काम करण्याचा अधिकार आहे. तथापि, हा अधिकार वापरण्यासाठी महिलांना अतिरिक्त कुटुंब आणि इतर समर्थनाची आवश्यकता असू शकते. पुरुष आणि महिलांना वेगवेगळ्या प्रकारच्या रोजगाराच्या संधी आहेत.

munotes.in

उदाहरणार्थ, कामाच्या ठिकाणी, स्त्रिया काळजी किंवा शिक्षणात काम करण्याची अधिक शक्यता असते, तर पुरुषांना वित्त किंवा वाहतूक क्षेत्रात काम करण्याची अधिक शक्यता असते.

२. समावेशाचा दुसरा अर्थ बहिष्कार हि होतो.

राज्ये, समुदाय किंवा सामाजिक गटांच्या संबंधात सदस्यत्व परिभाषित करणाऱ्या सीमा देखील गैर-सदस्यत्व परिभाषित करतात. काही देश, समुदाय किंवा गटांमध्ये समाविष्ट आहेत, तर काहींना वगळण्यात आले आहे कारण ते नागरिक कोण आहे या पारंपारिक व्याख्येमध्ये बसत नाहीत. स्थलांतरित आणि राज्यविहीन लोक ही दोन उदाहरणे आहेत.

जगभरातील बहुतेक समाज, भूतकाळ आणि वर्तमान दोन्ही, स्त्रियांना त्यांचे नागरी हक्क आणि कर्तव्ये नाकारतात. अमेरिकन स्वातंत्र्यानंतर काही काळापर्यंत विवाहित महिलांना कायदेशीररित्या स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून मान्यता दिली जात नव्हती कारण त्यांना त्यांच्या पतींनी संरक्षित केले होते असे मानले जात होते. स्त्रियांना मालमत्तेची मालकी, करार करण्याची किंवा त्यांच्या मुलांचा ताबा ठेवण्याची परवानगी नाही. जे पुरुष पारंपारिक लैंगिक भूमिकांमध्ये बसत नाहीत त्यांना राजकीय आणि/किंवा सामाजिक बहिष्काराचा सामना करावा लागतो. आपण पाहिल्याप्रमाणे, नागरिकत्वाच्या विविध संकल्पनांमध्ये पुरुषांच्या भूमिका योद्धा, कमावणारे आणि राजकारणी म्हणून परिभाषित केल्या आहेत. शांततावादी किंवा सैन्यात सेवा करण्यास नकार देणारे पुरुष, स्थलांतरित पुरुष, आर्थिक शोषणासाठी तस्करी केलेले पुरुष, पुरुष लैंगिक कामगार किंवा घरकाम आणि काळजीवाहू यासारख्या इतर स्त्रियांच्या नोकऱ्या अशा व्याख्येतून वगळण्यात आल्या आहेत.

दुसरी संकल्पना, "स्तरित नागरिकत्व," गटांमधील विविध (स्तरित) पोझिशन्स आणि ते अधिकारांवर कसा परिणाम करतात हे स्पष्ट करते. एखादी व्यक्ती गटाच्या आत आणि बाहेर दोन्ही असू शकते, उदाहरणार्थ, जातीमुळे वगळली जाते परंतु वर्ग किंवा लिंगामुळे समाविष्ट केली जाते.

३. सार्वजनिक/खाजगी विभाजन आणि लिंगभाव भूमिका

लिंगभाव बहिष्कार हे "सार्वजनिक/खाजगी विभाजन" च्यादृष्टिने चांगले समजले जाते. कुटुंबातील स्त्रियांच्या लैंगिक भूमिका आणि जबाबदाऱ्या, मुलांची काळजी घेणे आणि त्यांचे संगोपन करणे, निर्णय घेण्याच्या, औपचारिक राजकारण, व्यवसाय आणि कामाच्या ठिकाणी पुरुषांच्या लैंगिक भूमिकांपेक्षा वेगळे पाहिले जाते. नागरिकत्व समजून घेण्यासाठी श्रम आणि भूमिकांची ही विभागणी महत्त्वपूर्ण आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील त्यांच्या स्थानामुळे, पुरुषांना पारंपारिकपणे नागरिकत्व हक्कांचे धारक मानले गेले आहे. पुरुषांना राजकीय एजंट म्हणून पाहिले जात होते, तर महिलांना त्यांच्या संरक्षणाखाली पाहिले जात होते. महिला आणि त्यांच्या समस्यांना नागरिक मानले जात नव्हते. त्यांचे योगदान महत्त्वपूर्ण होते, परंतु निर्णयप्रक्रियेत किंवा सार्वजनिक कार्यात भाग घेण्यास ते पात्र मानले जात नव्हते.

munotes.in

सार्वजनिक आणि खाजगी या विभागणीच्या या समजाचा दूरगामी परिणाम होतो

महिलांच्या समस्यांना सामाजिक किंवा सामाजिक/राष्ट्रीय समस्यांऐवजी कौटुंबिक मानले जाते. परिणामी, कौटुंबिक हिंसाचार आणि वैवाहिक बलात्कार, उदाहरणार्थ, गुन्हेगारी म्हणून वारंवार दुर्लक्ष केले जाते.

समाजाचे किंवा राष्ट्राचे "सामान्य चांगले" (संपूर्ण समुदायासाठी चांगले) दोन्ही अधिकार आणि काय बनते ते समाजाच्या शक्तिशाली गटांमधील पुरुषांच्या हितासाठी तयार केले गेले आहेत. घरगुती हक्क आणि जबाबदाऱ्यांचे अवमूल्यन केले जाते किंवा समाजाच्या भल्यासाठी त्याच प्रकारे योगदान म्हणून पाहिले जात नाही.

महिलांना सामान्यतः राजकीय कलाकार मानले जात नाही. महिलांच्या हक्कांसाठीचा संघर्ष आणि सामुदायिक सक्रियता याकडे राजकीय क्रियाकलाप न पाहता मर्यादित घरगुती फोकस म्हणून पाहिले जाऊ शकते. शिवाय, राजकारणाचे प्रकार ज्यामध्ये महिला वारंवार भाग घेतात, जसे की अनौपचारिक समुदाय-आधारित संघटना, वारंवार "राजकीय" म्हणून नाकारल्या जातात किंवा कमी मूल्यमापन केल्या जातात.

स्त्रीवादी अभ्यासकांच्या मते, राजकारणात पुरुषांचा सहभाग खाजगी घरगुती क्षेत्रात महिलांच्या कामामुळे शक्य झाला. महिलांनी विविध संदर्भांमध्ये औपचारिक राजकारणात प्रवेश करण्याच्या अडथळ्यांविरुद्ध लढा दिला आहे. राजकीय अधिकारांसाठी कायदेशीर संरक्षण असूनही, समाजातील महिलांच्या भूमिकेबद्दल खोलवर विश्वास ठेवल्याने सार्वजनिक कार्यालयातून त्यांना वगळण्यात आले आहे.

४. शक्ती / सामर्थ्य आणि संसाधनांमधील असमानता म्हणजे हक्क सांगण्याची असमान क्षमता

अधिकार संसाधने आणि अधिकारांमध्ये प्रवेश निर्धारित करतात, परंतु अधिकारांचा दावा करण्यासाठी एखाद्या व्यक्तीला संसाधने, शक्ती आणि ज्ञानात प्रवेश असणे आवश्यक आहे. स्त्रीचा बलात्कार न करण्याचा अधिकार, उदाहरणार्थ, जर ती सक्तीने लैंगिक संबंधांना तिच्या अधिकारांचे उल्लंघन मानत नसेल आणि तिच्या शरीरावर नियंत्रण ठेवण्याची मागणी करू शकत नसेल तर ती निरर्थक आहे. जर गरीब लोकांकडे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना आव्हान देण्यासाठी संसाधने आणि शक्ती नसतील तर मालमत्ता आणि उपजीविकेचे हक्क निरर्थक आहेत. दुस-या शब्दात, नागरिकत्वाचा दर्जा अपुरा आहे जोपर्यंत नागरिकत्व अनुभवण्यासाठी किंवा वापरण्याच्या अटी तयार केल्या जात नाहीत. औपचारिक - म्हणजे कायदेशीर - समानता महिलांचे हक्क सुनिश्चित करण्यासाठी अपुरी आहे.

५. नागरिकत्व समुदायापेक्षा व्यक्तीवर आधारित असते.

काही निरीक्षकांचा असा युक्तिवाद आहे की वैयक्तिक ओळखीऐवजी सामुदायिक बंध आणि नातेसंबंध अनेक लोकांसाठी जगात त्यांचे स्थान व्यक्त करण्याचा सर्वोत्तम मार्ग आहे. अनेक लोक, विशेषत: स्त्रिया, असा विश्वास करतात की त्यांचे वैयक्तिक हक्क त्यांच्या मुलांप्रती असलेल्या त्यांच्या जबाबदाऱ्या किंवा त्यांच्या संपूर्ण कुटुंबाच्या अधिकारांमुळे झाकलेले आहेत. शिवाय, नागरिकत्वाच्या आधारे एखाद्या व्यक्तीच्या त्यांच्या समस्या सार्वजनिकपणे

मांडण्याच्या क्षमतेवर आधारित, कौटुंबिक निर्णय घेण्यामध्ये किंवा सामाजिक संबंधांमध्ये महिलांच्या भूमिका दर्शवू शकत नाहीत. उदाहरणार्थ, आफ्रिका, भारत आणि इतर गैर-पश्चिमी देशांमधील पारंपारिक समाजातील स्त्रिया, विवाह लावून आणि स्त्री-पुरुष संघर्ष सोडवून "पडद्यामागील" शक्तीचा वापर करतात.

१०.५ नागरिकत्वाची पुनर्रचना - विकासामध्ये लिंगभाव समानता

१. प्रारंभिक टप्पे - सार्वजनिक/खाजगी विभाजनाला आव्हान देणे

नागरी हक्कांच्या भाषेत, नागरी हक्कांच्या असमानतेला आव्हान देणे हा "वैयक्तिक" दडपशाहीचा एक संरचनात्मक आणि व्यापक-आधारितदृष्टिकोन आहे जो लैंगिकता, पुनरुत्पादन आणि कौटुंबिक जीवनात, खाजगी किंवा घरगुती क्षेत्रात होतो. हे एक समस्या म्हणून ओळखणे आवश्यक आहे. अशाप्रकारे, हे क्रियाकलाप आणि ओळखीचा एक संच "समाविष्ट" करते ज्यांना पूर्वी नागरिकत्वातून वगळण्यात आले होते, ज्यामुळे एखाद्या व्यक्तीच्या जीवनावर परिणाम करणारे अंतरंग आणि व्यापक निर्णय दोन्ही आकार देण्याची क्षमता विस्तृत होते. यामध्ये महिला जननेंद्रियाचे विच्छेदन (फिमेल जेनिटल मयुटीलिएशन-FGM), लवकर विवाह आणि इतर वैयक्तिक, कौटुंबिक किंवा कौटुंबिक समस्यांसारख्या पारंपारिक सांस्कृतिक पद्धतींबद्दल जागरूकता वाढवण्याच्या मोहिमांचा देखील समावेश आहे.

शिवाय, "खाजगी" च्या व्याख्येला आव्हान दिल्याने खाजगी किंवा देशांतर्गत बाबींमध्ये हस्तक्षेप करण्यास सरकारने नकार दिल्याने असमानता दूर करण्यात मदत होऊ शकते. कुटुंबे आणि कुटुंबांबद्दलच्या गृहितकांवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करणे आवश्यक आहे जे धोरण विकासावर परिणाम करू शकतात. घरगुती संसाधन नियंत्रणावर आधारित आर्थिक असमानता ओळखली जाऊ शकते आणि राजकीय समस्या बनविली जाऊ शकते.

नागरिकत्वाच्या व्याख्येमध्ये आर्थिक, सामाजिक आणि नागरी आणि राजकीय अधिकारांचा समावेश अशा प्रकारे सक्षमीकरणामध्ये होतो. आर्थिक आणि सामाजिक अधिकार हे नागरिकांची स्थिती व्यवहारात आणण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहेत कारण ते निर्णय घेण्यास आणि सहभागासाठी भौतिक परिस्थिती प्रदान करतात. हे CEDAW सारख्या आंतरराष्ट्रीय करारांमध्ये मान्य केले गेले आहे.

राजकीय सहभागाकडे वारंवार केवळ राज्य/सरकारी आखाड्यात आणि काही प्रमाणात नागरी समाज संस्थांमध्येच पाहिले जाते. राजकारण, अनेक स्त्रीवाद्यांच्या मते, इतरांचा पाठिंबा एकत्रित करून सर्व स्तरांवर निर्णयांवर प्रभाव टाकण्याची क्षमता आहे. हे औपचारिक आणि अनौपचारिक अशा दोन्ही संरचनांसाठी खरे आहे. हे नागरिकत्वाच्या शक्यतांची श्रेणी देखील विस्तृत करते. नागरिकत्वाची व्याख्या मतदान करणे किंवा कार्यालयासाठी धावण्यापासून ते सामुदायिक स्तरावर अनौपचारिक कारवाईला परवानगी देण्यापर्यंत काहीही केले जाऊ शकते. हा व्यापकदृष्टिकोन महिला संघटनांची राजकीय क्षमता बळकट करू शकतो आणि संस्थांना माहिती आणि धोरण इनपुटचा एक मौल्यवान स्रोत म्हणून पाहण्यास प्रोत्साहित करू शकतो.

२. नागरिकांच्या हक्कांचे रक्षण करणे जेव्हा त्यांना त्यांच्या लिंगामुळे नाकारले जाते.

सत्ता आणि सामाजिक भूमिकांमुळे बहिष्कार हा नागरिकत्वाचा मध्यवर्ती मुद्दा असल्यामुळे वगळलेल्यांचा समावेश कसा करायचा यावर बराच विचार झाला आहे. अधिकार आणि सहभागाच्या संदर्भात स्त्रीवादी चिंतेची पुनरावृत्ती करून स्त्रिया आणि त्यांच्या समस्यांना विकास विचार आणि पद्धतींमध्ये अधिक चांगल्या प्रकारे एकत्रित केले जाऊ शकते.

फरक ओळखणे म्हणजे स्त्रियांच्या आणि स्त्रियांच्या हितसंबंधांच्या सामान्य, एकसंध संकल्पनांपासून दूर जाणे आणि स्त्रियांचे वास्तविक अनुभव समाविष्ट करणे आवश्यक आहे. समाजाच्या कमी सामर्थ्यवानांच्या गरजा वारंवार स्पष्ट केल्या जात नाहीत आणि त्यांचे सामान्यतः मूक आवाज ऐकण्यासाठी पद्धती विकसित केल्या पाहिजेत. यामध्ये उपेक्षित गटांना त्यांच्या गरजा ओळखण्यासाठी आणि महिलांसह उपेक्षित गटांना प्रतिसाद देण्यासाठी विकास संस्था त्यांच्या संस्कृती, कार्यपद्धती आणि पद्धती बदलतील याची खात्री करणे आवश्यक आहे.

मतभेद लक्षात घेण्याचा एक मार्ग म्हणजे नकारात्मक घटकांची भरपाई करण्यासाठी हक्क तयार करणे. हे होकारार्थी कृती धोरणे किंवा स्वदेशी लोकांचे सांस्कृतिक हक्क ओळखणाऱ्या धोरणांचे स्वरूप घेऊ शकते, उदाहरणार्थ. १९९० च्या दशकात, विकास संस्थांनी त्यांचे लक्ष प्रकल्प-स्तरीय सहभागावरून स्थानिक आणि राष्ट्रीय राजकीय संरचनेतील सहभागाकडे वळवले, तेव्हा औपचारिक राजकारणात महिलांच्या सहभागाच्या अभावाला आव्हान दिले जाऊ लागले. औपचारिक राजकारण महिलांची "नैसर्गिक स्थिती" ओळखत नसल्यामुळे, अनेक औपचारिक राजकीय सेटिंग्जमध्ये त्यांची संख्या वाढवण्यासाठी कोटासारख्या विशेष उपायांचा वापर केला जातो. पुराव्यांवरून असे सूचित होते की राजकीय पदावरील किमान ३०% महिलांचा धोरणावर महत्त्वपूर्ण प्रभाव असणे आवश्यक आहे.

लिंगभाव मुख्य प्रवाहात येणे ही संस्थात्मक बहिष्कारांना आव्हान देण्याची एक पद्धत आहे. लिंग मुख्य प्रवाहात धोरण तयार करण्याच्या आणि नियोजनाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये लैंगिकदृष्टिकोन समाविष्ट करणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे महिलांचे अधिकार आणि सक्षमीकरणाच्या विस्तारात योगदान होते. विविध देशांच्या संदर्भांमध्ये सरकारांनी स्थापन केलेल्या राष्ट्रीय महिला यंत्रणांद्वारे राष्ट्रीय सरकारांमध्ये लिंग मुख्य प्रवाहात आणले जाते.

तथापि, हे ओळखणे महत्त्वाचे आहे की लिंग मुख्य प्रवाहात महिलांचे हक्क आणि सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी लक्ष्यित धोरणांमध्ये गोंधळ होऊ नये. आम्हाला अजूनही अधिकाऱ्यांसाठी लैंगिक संवेदना, तसेच आर्थिक सहाय्य, जसे की मायक्रोक्रेडिट योजनांची आवश्यकता आहे. लैंगिक मुख्य प्रवाहात सार्वजनिक दबावामुळे समानतेसाठी संस्थात्मक बांधिलकी कशी निर्माण झाली याचे उदाहरण आहे. नागरी समाजातील महिला आणि इतर उपेक्षित गटांचे एकत्रीकरण, तसेच राज्यांवर आणि धोरणकर्त्यांवर दबाव आणण्याची महिलांची क्षमता सक्रिय नागरिकत्वासाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

३. बदलासाठी एकत्र येणे - सक्रिय लिंगभाव नागरिकत्वाचा प्रचार करणे

अधिकार असण्याचा अधिकार, गरजांचे राजकारण करण्याचा अधिकार, एखाद्याच्या जीवनावर परिणाम करणाऱ्या मोठ्या निर्णय प्रक्रियेवर प्रभाव टाकण्याचा अधिकार आणि कृती करण्याचा अधिकार हे विकासाच्या समानतेच्या प्रकल्पासाठी आवश्यक आहेत. अत्याचारित गटांना इतर हक्कांसाठी पूर्वअट म्हणून त्यांचे नागरी सहभाग हक्क सांगणे शक्य करण्यासाठी बराच विचार केला गेला आहे. नागरिकत्वाचे अधिक समावेशक स्वरूप तयार करण्यासाठी धोरणात्मक विश्लेषणाच्या पलीकडे जाणाऱ्या आणि सामाजिक चळवळी आणि दैनंदिन राजकारणाचा समावेश असलेल्या बदल प्रक्रियेची आवश्यकता आहे, जसे की समुदाय-स्तरीय संघर्षांमध्ये दिसून येते. या कल्पनांना विकासात आणल्याने महिलांसह गरीब आणि उपेक्षितांना संस्थात्मक जबाबदारीमध्ये सहभागी करून घेण्याची संधी मिळते.

बीजिंग ***प्लॅटफॉर्म फॉर ॲक्शनची*** निर्मिती १९९५ मध्ये चौथ्या जागतिक महिला परिषदेत करण्यात आली होती आणि नंतर १८९ देशांनी स्वीकृत केले होते. जगभरातील अनेक स्वयंसेवी संस्था आणि महिला चळवळींचा तो पाया आहे. याने आंतरराष्ट्रीय स्त्रीवादी नेटवर्कच्या एका नवीन युगाची सुरुवात केली, जी विकास आणि इतर धोरणात्मक क्षेत्रांमध्ये संस्थात्मक बदल आणि लिंग मुख्य प्रवाहात आणण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. हे आंतरराष्ट्रीय एकत्रीकरण राष्ट्रीय आणि स्थानिक संघर्षांशी जोडलेले आहे जे महिलांच्या हितासाठी अधिक प्रतिसाद देण्यासाठी सरकारवर दबाव आणण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय साधनांचा वापर करतात.

४. बदल घडवत आहे

आपण जगाकडे कसे पाहतो यावर कल्पनांचा महत्त्वपूर्ण प्रभाव असतो. आपण जे पाहतो त्यावर तसेच आपल्या वर्तनावर ते शक्य तितके प्रभाव टाकण्याचा प्रयत्न करतात. केवळ प्रथेपेक्षा स्त्रियांवर अत्याचार करणाऱ्या प्रथांना विरोध करणे महत्त्वाचे आहे. नागरिकत्वाचा संघर्ष हा सीमारेषा ओलांडणे आणि समाजात कोणाचे म्हणणे आहे आणि संसाधने कशी वितरित केली जातात यावर शासन करणाऱ्या नियमांवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करणे आहे. समस्या फक्त स्त्रिया आणि अल्पसंख्याक असमान व्यवस्थेत प्रवेश करत आहेत अशी नाही जी बदलत नाही.

१०.६ निष्कर्ष

नागरिकत्व, त्याचे अधिकार आणि सहभागाची भाषा हे सर्व विकासाच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाचे आहे. नागरिकत्वाची व्याख्या विविध प्रकारे केली जाऊ शकते, ज्यामध्ये सदस्यत्व, संलग्नता, अधिकार आणि विविध प्रकारच्या सहभागाचा समावेश आहे, जे सर्व लिंग, वंश, वर्ग आणि वांशिक असमानतेच्यादृष्टिने समस्या निर्माण करतात. सकारात्मक बदल घडवून आणण्यासाठी नागरिकत्व हा रामबाण उपाय नाही. तथापि, लिंगदृष्टिकोनातून नागरिकत्वाची पुनर्रचना केल्याने विविध अभिनेत्यांना गरिबी आणि असमानता, तसेच सशक्तीकरण आणि समावेशकता यासारख्या प्रमुख विकास समस्यांचे निराकरण करण्याची अनुमती मिळेल.

१०.७ सारांश

नागरिकत्व ही एक स्थिती किंवा ओळख तसेच एक सराव किंवा प्रक्रिया आहे जी सामाजिक जगाशी संबंधित अधिकार/संरक्षण आणि कर्तव्ये पार पाडण्याद्वारे जोडली जाते. नागरिकत्वाच्या पारंपारिक कल्पना देखील सतत विकसित होत आहेत, विशेषतः तीन प्रमुख जागतिक राजकीय बदलांच्या प्रकाशात. नागरिकत्व आपणास दोन्ही, "का?" - लैंगिक समानतेकडे लक्ष का दिले पाहिजे - आणि "कसे?" - व्यस्त आणि सक्रिय नागरिकत्वाद्वारे कसे लक्ष देता येईल या दोन्ही प्रश्नांची उत्तरे देण्यात मदत करते. लिंगभावदृष्टिकोनातून नागरिकत्वाची पुनर्रचना विविध अभिनेत्यांना दारिद्र्य आणि असमानता यांसारख्या प्रमुख विकासाच्या समस्यांचे निराकरण करण्यास अनुमती देईल, तसेच सशक्तीकरण आणि समावेशकता देखील प्रदान करेल.

१०.८ प्रश्न

1. नागरिकत्वाच्या संकल्पनेच्या व्याख्या आणि उगम, तसेच जागतिकीकरणाच्या संदर्भात त्याचा वापर अभ्यासणे.

2. नागरिकत्वाची पारंपारिक समज अभ्यासणे. विकासामध्ये लैंगिक समानता कशी साधता येईल यावर चर्चा करा.

१०.९ संदर्भ

- Walby, S. (1994): Is Citizenship Gendered?
- https://www.jstor.org/stable/42857698
- S. Meer, C. Sever (2004): Gender and Citizenship - Overview ReportInstitute of Development studies, BRIDGE development-Gender
- https://gsdrc.org/document-library/gender-and-citizenship/

❖❖❖❖

munotes.in

११

विकासाशी संबंधित हिंसा

घटक रचना

११.० उद्दिष्ट्ये

११.१ परिचय

११.२ विकासाशी संबंधित हिंसाचाराचे विविध परिमाण

११.३ हिंसेला परिप्रेक्ष्यात आणणे

११.४ हिंसा कमी करण्यासाठी सर्वोत्तम सराव नमुना

११.५ निष्कर्ष

११.६ सारांश

११.७ प्रश्न

११.८ संदर्भ

११.० उद्दिष्ट्ये

- विकासाशी संबंधित हिंसाचाराशी संबंधित समस्यांचे परीक्षण करणे
- विकासाशी संबंधित हिंसाचार कमी करण्यासाठी उपाययोजनांचे मूल्यांकन करणे

११.१ परिचय

बहुतेक विकास विषयक लिखित साहित्याने विकास प्रकल्पांच्या सकारात्मक पैलूंवर लक्ष केंद्रित केले आहे. यात हिंसेचे स्वरूप आणि व्याप्ती, त्याची कारणे आणि परिणाम आणि ते कसे रोखायचे आणि नियंत्रण कसे करायचे याला फारसे स्पर्श केले गेले नाहीत. विकास-संबंधित हिंसाचाराच्या मानवी आणि पर्यावरणीय खर्चाकडे दुर्लक्ष केले जाते किंवा केवळ विचार म्हणून संबोधित केले जाते. विकास प्रक्रियेत अस्तित्त्वात असलेल्या हिंसेच्या जटिल पातळीचे सामान्यीकरण करणे कठीण आहे, परंतु हे स्पष्ट होत आहे की या हिंसाचाराचे बळी केवळ तेच नाहीत जे अर्थशास्त्रज्ञ 'दारिद्र्यरेषे' म्हणून संबोधतात.

११.२ विकासाशी संबंधित हिंसाचाराचे विविध परिमाण

या प्रक्रियांमुळे उपजीविका नष्ट होते आणि केंद्रीकृत शहरी औद्योगिक विकासाच्या बाजूने ग्रामीण भागाकडे दुर्लक्ष होते. शिवाय, प्रस्तावित विकास वाढत्या वेगाने लोकांना विस्थापित

करत आहे. आर्थिक जागतिकीकरण हे जागतिक संसाधन उत्खनन आणि स्वस्त श्रम, जागतिक व्यापार संघ आणि विशेषाधिकारांच्या नवीन क्षेत्रांवर आधारित आहे. नवीन राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक पदानुक्रम मजबूत करणे किंवा तयार करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे, ज्यामुळे परकेपणाची नवीन क्षेत्रे निर्माण होतात.

त्यानंतरच्या सामाजिक आणि आर्थिक असुरक्षिततेत हिंसाचाराचे मूळ आहे. संपूर्ण समुदाय आणि प्रदेश, अगदी देश, प्रबळ आर्थिक आणि राजकीय सत्तेच्या हितसंबंधांसाठी असंबद्ध बनले आहेत. आम्ही अशा परिस्थितीत आलो आहोत जिथे जीवनालाच अधिक उपलब्ध म्हणून पाहिले जाते किंवा अनेकांच्या खर्चावर काही लोकांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी त्याचा आकार बदलला जातो. उदाहरणार्थ, जीवांचे अनुवांशिक फेरफार हे खाजगी नफ्यासाठी जीवनाची हेराफेरी करण्याशिवाय दुसरे काहीही नाही.

पर्यावरणीय विविधता आणि सुरक्षा किंवा सामाजिक न्याय यांचा फारसा विचार केला जात नाही. या क्षणी, माणूस आपला भांडवलशाही अजेंडा पूर्ण करण्यासाठी संसाधनांचे खाजगीकरण आणि परिवर्तन करण्यासाठी निसर्गावर नियंत्रण मिळवण्यात आणि त्यावर वर्चस्व मिळवण्याचा प्रयत्न करीत आहे. निसर्गावर होणारी हिंसाचाराचे अनेक स्तर दीर्घकालीन प्रभाव निर्माण करतात. हे निसर्गासोबत राहणाऱ्या आणि जटिल ज्ञान प्रणाली विकसित करणाऱ्या समाजांच्या सामान्य आणि सामूहिक शहाणपणाला आव्हान देते.

निसर्गासोबत विकसित झालेल्या ज्ञान प्रणालीच्या बहुसंख्य घटकांना राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक कृतीच्या केंद्रस्थानी आणणे महत्त्वाचे आहे. आपण निसर्गाचा अविभाज्य भाग आहोत हे ओळखणारा जैवकेंद्रितदृष्टिकोन आपल्या जीवनात अंतर्भूत करण्याची आपल्याला तातडीने गरज आहे आणि त्यानुसार कार्य केले पाहिजे. निसर्गाच्या पुनरुत्पादन क्षमतेच्या पलीकडे माणूस नैसर्गिक संसाधनांचा वापर करत आहे. असे केल्याने, आपण निसर्गावर आणि ज्यांची उपजीविका निसर्गावर अवलंबून आहे आणि विकास धोक्यात आला आहे किंवा नष्ट झाला आहे त्यांच्याशी हिंसा करतो.

सामूहिक क्षेत्र वळवून त्याचे खाजगीकरण करून आपण स्त्री-पुरुषांच्या जगण्याचा मूलभूत अधिकार नाकारतो. विकासाच्या नावाखाली पाणी आणि अन्नसुरक्षेचे खाजगीकरण करणे म्हणजे संसाधनांचा अपव्यय आणि मानवी हक्काचे घोर उल्लंघन आहे. एक खोलवर बसलेला हिंसाचार आहे जो गंभीररित्या धोक्यात आणत आहे आणि शेवटी वांशिक आणि स्थानिक गटांची ओळख आणि हक्क नष्ट करत आहे. लोकशाही प्रक्रियेच्या सखोलतेद्वारे सर्जनशील आणि आधारभूत सांस्कृतिक, सामाजिक आणि राजकीय बहुलवाद आणि विविधतेचे संरक्षण करण्याची नितांत गरज आहे.

विकास आणि वैज्ञानिक प्रक्रियेच्या नावाखाली संस्कृतींना एकसंध बनवणाऱ्या शक्तींना आव्हान देणे ही काळाची गरज आहे. भौतिकवाद चांगला आहे आणि आर्थिक वाढ हा विकासाचा एकमेव मार्ग आहे ही विचारसरणी दारिद्र्य निर्माण करते, उपजीविकेचे साधन धोक्यात आणते आणि नष्ट करते, गुन्हेगारी मोठ्या प्रमाणावर असुरक्षितता निर्माण करते, घरे आणि समुदाय तोडतात, पुरुष आणि स्त्रियांना, जे सहसा त्यांच्या परिचित वातावरणातून विस्थापित होतात, त्यांना जीवनात आणण्यास भाग पाडते. हे असे आहे कारण असुरक्षितता कुटुंबात हिंसाचाराला जन्म देते कारण पुरुषांना सांस्कृतिक आणि

वैयक्तिकरित्या त्यांची ओळख पुन्हा परिभाषित करण्यास भाग पाडले जाते. धोरणकर्त्यांनी उपेक्षितांच्या आवाजाकडे आणि आर्थिक जागतिकीकरणाच्या वाढत्या सामूहिक प्रतिकाराकडे फारसे लक्ष दिले नाही.

ते बहुधा अनेक सांस्कृतिक, सामाजिक आणि आर्थिक संदर्भ विचारात घेत नाहीत आणि प्रमाणित, एकसंध उपाय लादतात. बहुतेक लोक ज्या जटिल एकात्मिक वास्तविकतेमध्ये राहतात त्यांना राजकीय स्तरावर एक खंडित प्रतिसाद आहे. उदाहरणार्थ, शेती, पाणी, ऊर्जा आणि जंगले ही वेगवेगळी राजकीय क्षेत्रे आहेत ज्यात सामुदायिक जीवनात फारसा समन्वय नाही. या प्रणाली केवळ एकमेकांशी जोडलेल्या नाहीत तर एकात्मिक प्रणाली देखील आहेत.

मूलभूतपणे, आपल्या समाजातील आर्थिक गरीब आणि उच्चभ्रू लोकांमध्ये प्रचंड असमानता आहे, जी लोकशाही शासनासमोर एक गंभीर आव्हान आहे. आर्थिक आणि राजकीय शक्ती असलेले गट प्रत्येक क्षेत्रात नियंत्रण आणि वर्चस्व गाजवतात. लोकशाहीच्या प्रक्रियेचा वापर ते त्यांच्या फायद्यासाठी करतात आणि लोकशाहीच्या नावाखाली आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, शैक्षणिक संरचनांवर वर्चस्व कायम ठेवतात. कोणत्याही प्रमाणात सुरक्षा जाळ्या आणि वरवरचे उपाय, किंवा मायक्रोक्रेडिट योजना, किंवा क्षमता निर्माण कार्यशाळा, विकासाशी संबंधित हिंसाचाराच्या प्रभावांना तोंड देऊ शकणार नाहीत.

विकास प्रकल्पांची आखणी चांगली केली जाऊ शकते, परंतु ते हिंसाचार, निसर्ग आणि संस्कृतीचा नाश या कारणांना नष्ट करण्यास सक्षम नाहीत. जगभरात, समुदाय, शहरी आणि ग्रामीण गट आणि सामाजिक चळवळी हजारो ठिकाणी मूळ धरत आहेत आणि त्यांना होत असलेल्या विविध हिंसाचाराला प्रतिसाद देत आहेत. दक्षिण मेक्सिकोतील चियापासपासून ते भारतातील नर्मदा नदीच्या खोऱ्यापर्यंत, जागतिक सामाजिक मंचापासून ते संयुक्त राष्ट्रांच्या स्वदेशी मंचापर्यंत, त्यांचे प्रतिनिधी या हिंसाचार आणि बहिष्कार, एकजिनसीकरण, मानकीकरण आणि दैनंदिन जीवनातील हिंसाचार यावर भर देतात. भौतिक संपत्तीच्या शोधात सर्वात मूलभूत मूल्य प्रणालींवर प्रभुत्व आहे.

येथे आव्हान विकासाचे नियमन आणि सुधारणा करण्याचे नाही, तर समरसतेवर आणि न्यायावर आधारित जीवन जगण्यासाठी त्यांचे परिवर्तन करणे हे आहे.

११.३ हिंसेला परिप्रेक्ष्य मध्ये आणणे (दृष्टिकोनात बसविणे)

हिंसा कमी करण्यासाठी आणि विकासाला चालना देण्यासाठी समाज म्हणून आपण काय करू शकतो? तणाव कसे हाताळायचे यावरील संघर्ष क्षेत्रांमध्ये हस्तक्षेप करू पाहणाऱ्या कोणत्याही एजन्सीसाठी मार्गदर्शक तत्त्वांचा एक संच आहे. संघर्ष, सुरक्षा आणि विकास वरील २०११ च्या जागतिक विकास अहवालापासून, हिंसाचाराच्या समस्येकडे लक्ष दिले जात आहे. हिंसाचाराचा परिणाम केवळ गरीब देशांवरच होत नाही, तर दक्षिण आफ्रिका, नायजेरिया आणि पाकिस्तान यांसारख्या संक्रमणातील अनेक देशांवरही परिणाम होतो, असे अहवालात म्हटले आहे. त्याचा परिणाम अमेरिका, ब्राझील आणि इस्रायल सारख्या श्रीमंत देशांवर झाला. अहवालानुसार कायदेशीर संस्थांचे अस्तित्व हिंसाचार रोखण्यात

मदत करेल. हिंसा कमी करण्याच्या धोरणाचे मूलभूत घटक धोरण विश्लेषणाच्या नवीन क्षेत्राद्वारे प्रस्तावित केले गेले आहेत. त्यापैकी आवश्यक आहेः

• अनेकदा राजकीय उपायांचा पाठपुरावा करून, कायदेशीर संस्था स्थापन करणे;

• न्याय प्रवेश सुधारणे;

• आर्थिक संधी आणि रोजगार वाढवणे, विशेषतः तरुणांसाठी;

• संस्थांद्वारे सामाजिक लवचिकता वाढवणे

शाश्वत विकास उद्दिष्टांपैकी ध्येय १६ चे उद्दिष्ट आहे... शाश्वत विकासासाठी शांततापूर्ण आणि सर्वसमावेशक समाजांना चालना देणे, न्यायासाठी सार्वत्रिक प्रवेश प्रदान करणे आणि प्रभावी, जबाबदार आणि समावेशक संस्थात्मक स्तर तयार करणे.

११.४ हिंसा कमी करण्यासाठी सर्वोत्तम सराव नमुना

विविध पातळ्यांवर, सर्वोत्तम सराव प्रतिमानाचा वेगवान उदय लक्षणीय आहे. ते:

- असुरक्षितता आणि संघर्षाच्या समस्यांवर उपाय शोधण्यासाठी देणगीदारांसाठी प्राधान्यक्रम नियोजित करते.
- व्यवहार्य उपाय शोधण्यासाठी संशोधनात गुंतवणूक करणे.
- आंतरराष्ट्रीय आणि राष्ट्रीय स्तरावर शिक्कामोर्तबतेचा प्रयत्न आयोजित आणि निर्देशित करते.
- दारफुर, सोमालिया आणि अफगाणिस्तान सारख्या देशात, हिंसेला सामान्य समजणारी गुंतागुंतीची गतिशीलता, कल आणि सातत्य यांचे स्पष्टीकरण अधिक सामान्य लोकांना देते.
- आंतरराष्ट्रीय सहाय्य आणि निधी मिळविण्यासाठी हिंसाचार प्रभावित क्षेत्रांसाठी एक माध्यम प्रदान करते.

हिंसा कमी करण्याची उत्तरे सर्वज्ञात आहेत, कारण ती बदल, संघर्ष आणि समायोजनाच्या दीर्घ प्रक्रियेच्या परिणामी उदयास आली आहेत. केवळ निधी वाढवणे, क्षमता वाढवणे आणि धोरणात्मक लक्ष देणे हिंसाचाराचे संकट सोडवू शकत नाही. सर्वोत्तम सराव नमुना अल्प-मुदतीच्या आणि मध्यम-मुदतीच्या हिंसाचाराला संबोधित करण्यासाठी उपायांचा संदर्भ देत नाही. विकास अर्थ पुरवठादार आणि हिंसा कमी करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या नियोजकांना मूलभूत समस्या भेडसावत आहेत.

हिंसा अस्तित्त्वात आहे कारण ती अनेकदा नवीन राजकीय संबंध विकसित करण्यासाठी कार्य करते. मागील पिढीच्या अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की संघर्ष आणि हिंसा हे एकमेकांसोबतच जातात. विद्वानांचे निरीक्षण आहे की अनेक प्रकरणांमध्ये हिंसा हे धोरण

असते. हिंसाचार हा अशा ठिकाणी विकासाचा पाया आहे जे आता जवळजवळ निराकरण न करता येणाऱ्या परिस्थितीत अडकले आहेत.

सर्वोत्तम पद्धती विकास कलाकारांना पुढे जाण्यापासून रोखतात. हिंसा कशी कार्य करते आणि विशिष्ट संदर्भांमध्ये ती कशी तर्कसंगत आहे हे समजून घेणे आवश्यक आहे. उलट, ते राजकीय परिस्थिती आणि कल, तसेच त्यांच्या निर्मितीवर अवलंबून असते जिथे हिंसा जीवनाचा एक मार्ग मानली जाते. शिवाय, काय कायदेशीर आहे आणि काय नाही हे राजकीय आणि सामाजिक परिस्थितीवर आणि विविध स्तरांवर अवलंबून असते.

११.५ निष्कर्ष

काही महत्त्वपूर्ण दुर्लक्ष करूनही बदल हे आव्हानात्मक आणि सांस्कृतिक परंपरा, वर्ग, जात आणि लिंगभेद बदलणारे आहे. आणि विकासाला बळी पडलेल्या कोट्यवधी लोकांनी अनुभवलेल्या हिंसाचाराची तीव्रता स्पष्ट आहे. बहुतेक लोक सहमत आहेत की शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य करण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे हिंसा कमी करणे. हिंसा कमी करणे ही सर्वात अलीकडील विकासाची आवश्यकता आहे. सर्वोत्तम पद्धतींचा अवलंब केल्याने प्रक्रियेत मदत होईल. तथापि, या प्रवासासाठी एकाकी नसलेल्या परंतु विकासाचा अविभाज्य भाग असलेल्या विशिष्ट ठिकाणी हिंसाचाराच्या मार्गाकडे बारकाईने लक्ष देणे आवश्यक आहे.

११.६ सारांश

विकास साहित्याने विकास प्रकल्पांच्या सकारात्मक बाबींवर भर दिला आहे. विकास-संबंधित हिंसाचाराच्या मानवी आणि पर्यावरणीय खर्चाकडे दुर्लक्ष केले जाते किंवा वस्तुस्थिती लक्षात घेऊनच संबोधित केले जाते.

औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरण तसेच जागतिकीकरणाच्या चालू असलेल्या प्रक्रिया हिंसाचाराने व्यापलेल्या आहेत. वांशिकता, ज्ञान प्रणाली, भाषा आणि अभिव्यक्तीचे पारंपारिक सांस्कृतिक स्वरूप हे सर्व गायब झाल्याने जगातील सांस्कृतिक बहुलवाद चिंताजनक वेगाने नष्ट होत आहे.

गरिबीच्या गुन्हेगारीकरणामुळे लैंगिक हिंसाचाराचे काही अत्यंत जघन्य प्रकार घडले आहेत. केंद्रीकृत प्रशासकीय आणि राजकीय प्रक्रियेमुळे विकासात्मक हिंसा देखील वाढली आहे. परिणामी, हिंसाचाराच्या सर्व प्रकारांचा सध्याच्या विकास प्रतीमानाशी अतूट संबंध आहे. शाश्वत विकास उद्दिष्ट्यांपैकी ध्येय १६ "शाश्वत विकासासाठी शांततापूर्ण आणि सर्वसमावेशक समाजांना चालना देणे, न्यायासाठी सार्वत्रिक प्रवेश प्रदान करणे आणि प्रभावी, जबाबदार आणि समावेशक संस्थात्मक स्तर तयार करणे" हे आहे.

११.७ प्रश्न

1. विकासाशी संबंधित हिंसाचाराचे परिमाण तपासा.

2. 'विकासाशी संबंधित हिंसा' यावर एक टिप लिहा.

3. हिंसा कमी करण्यासाठी आणि विकास सक्षम करण्यासाठी संस्थांनी केलेल्या उपाययोजनांची चर्चा करा

११.८ संदर्भ

- Kothari, S. and Wendy Harcourt (2004): Introduction: The violence of development, Development, 47(1), pp. 3-7, Society for International Development.
- Buvinic, Mayra and Morrison, Andrew (1999): Violence as an Obstacle to Development, available at:
- https://publications.iadb.org/en/publication/11628/violence-obstacle-development
- What can we do to reduce violence and enable development? Available at:
- https://www.weforum.org/agenda/2015/11/what-can-we-do-to-reduce-violence-and-enable-development/

❖❖❖❖

munotes.in

१२

बदलासाठी महिलांचे संघटन

घटक रचना

१२.0 उद्दिष्टे

१२.१ परिचय

१२.२ सामाजिक बदलाचा अर्थ

१२.३ महिला आणि सामाजिक बदल यावर चर्चा

१२.४ महिला आणि सामाजिक बदलावर माध्यमांचा प्रभाव

१२.५ महिलांवर हवामान बदलाचा परिणाम

१२.६ व्यष्टी अध्ययन -ज्या महिला संघटित झाल्या आणि सामाजिक बदल घडवून आणले

१२.६.१ मंदिरातील फुलांद्वारे रोजगार निर्मिती

१२.६.२ महिलांच्या नेतृत्वाखालील मणिपूर बाजार

१२.६.३ महिलांचे त्यांच्या हक्कासाठीचे आंदोलन

१२.६.४ वसुली – महिलांच्या नेतृत्वाखालील कर्ज वसूल करणारी कंपनी

१२.६.५ मुंबईतील महिला रिक्षा चालक

१२.६.६ लिज्जत पापड हे स्त्री शक्तीचे प्रतीक

१२.६.७ स्वयंसेवी संस्थाद्वारे बदल - सांताक्रूझ (मुंबई)

१२.७ बदलाला गती देण्यासाठी काही संभाव्य पावले

१२.७.१ शिक्षण

१२.७.२ वस्तूंद्वारे संरक्षण

१२.७.३ स्वसंरक्षणाचे उपक्रम

१२.८ सारांश

१२.९ प्रश्न

१२.१० संदर्भ

१२.0 उद्दिष्टे

- सामाजिक बदलाचा अर्थ आणि भारत सरकारने केलेले विविध कायदे आणि उपाययोजनांच्या संदर्भात महिलांची बदलती स्थिती समजून घेणे.

- महिलांनी जगाच्या विविध भागात आणि भारतात वेगवेगळ्या क्षेत्रात कसे बदल घडवून आणले आहेत हे समजून घेणे

१२.१ परिचय

जगाच्या लोकसंख्येपैकी निम्म्याहून अधिक महिला आहेत, तरीही राहणीमान, आरोग्य, जमीन मालकीची पद्धत, उत्पन्न आणि इतर अनेक क्षेत्रांमध्ये सुधारणा करणे आवश्यक आहे. कुटुंब (खाजगी क्षेत्र) आणि कार्य (सार्वजनिक जागा) या दोन्हीमध्ये महिलांनी केलेले योगदान दुर्लक्षित केले जाऊ शकत नाही. भारतासारख्या देशातील स्त्रिया बाहेर काम करतात, घरची कामे करतात, मुलांची काळजी घेतात, अगदी शेतात काम करतात आणि शेतीतही श्रमदान करतात. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, औपचारिक आणि अनौपचारिक दोन्ही क्षेत्रात आणि घरातील महिलांच्या योगदानाकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. या प्रकरणात, आपण काही महिलाच्या व्यष्टी अध्ययनातून , समाजात बदल घडवून आणणाऱ्या जगभरातील महिलांच्या जीवनकथांचा शोध घेणार आहोत. आपण विविध क्षेत्रातील, आणि उद्योगातील महिलांच्या जीवनाचा अभ्यास करणार आहोत. . हे प्रकरण खुप महत्वाचे आहे आणि जे नवीन आणि वैचारिक कथा शिकण्यास देखील मदत करेल ज्यामुळे तुम्हाला प्रेरणा मिळेल. जागरूकता आणणे, संवेदनशीलता विकसित करणे आणि चर्चा आणि वादविवादासाठी एक जागा तयार करणे हे देखील उद्देश आहे. केस स्टडीजच्या माध्यमातून, ज्या महिलांनी समाजात बदल घडवून आणण्यासाठी स्वत:ला संघटित केले आहे, त्यांचे जीवन आपण पाहणार आहोत.

१२.२ सामाजिक बदलाचा अर्थ

सामाजिक बदल समजून घेण्यापूर्वी आपण बदलाचा अर्थ पाहू या. बदल म्हणजे सामान्य प्रघात किंवा स्वीकृत जीवनशैलीपासून विचलन होय. सामाजिक बदल हे जीवनाच्या स्वीकारलेल्या पद्धतींमधले बदल आहेत: ते भौगोलिक परिस्थिती, सांस्कृतिक उपकरणे, लोकसंख्येची रचना किंवा विचारधारा किंवा प्रसार, गिलिन आणि गिलिन यांच्यानुसार गटातील आविष्कारातील बदलांमुळे असू शकतात.

दुसरीकडे डेव्हिस सामाजिक बदलाचे वर्णन करतात जे सामाजिक संघटना, संरचना आणि समाजाच्या कार्यांमध्ये बदल घडवून आणू शकतात. वरील दोन्ही व्याख्या संस्थांमध्ये होणाऱ्या बदलाविषयी बोलतात. या पार्श्वभूमीवर आता आपण महिला आणि सामाजिक बदलांचा तपशील पाहू या.

१२.३ महिला आणि सामाजिक बदल यावर चर्चा

महिलांसाठी वाढलेली शैक्षणिक सुलभता, योजना आणि मुलींना शिक्षणासाठी आर्थिक लाभ यासारख्या अनेक कारणांमुळे आपल्या समाजातील महिलांचे स्थान पूर्वीच्या काळापेक्षा लक्षणीयरीत्या सुधारले आहे. माध्यान्ह भोजन योजना, मुलींसाठी भाग्य लक्ष्मी योजना, मोफत पुस्तके इ. अशा अनेक योजना आहेत. राजकीय सशक्तीकरणाच्या उपायांद्वारे शिक्षणात आरक्षण, आणि नोकऱ्यांमधील आरक्षणामुळे महिलांचे जीवनमान सुधारण्यास

मदत झाली आहे (i). तरीही सुधारणेला पुरेसा वाव आहे. बदल आणि सामर्थ्य देखील जोडलेले म्हणून पाहिले जाऊ शकते. दुसऱ्या शब्दांत, जे नेते आहेत, धोरणकर्ते आहेत त्यांच्याकडे अधिकार आहेत आणि ते विद्यमान व्यवस्थेत बरेच बदल घडवून आणू शकतात आणि ते अंमलात आणू शकतात. महिलांसाठी अनेक सरकारी सुधारणा आहेत जसे -

भारतीय संविधानाच्या ७३व्या आणि ७४व्या घटनादुरुस्तीने (१९९३) ग्रामीण आणि शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये, म्हणजे पंचायत आणि नगरपालिकांमध्ये महिलांना ३३ टक्के आरक्षण दिले आहे. यामुळे अनेक महिलांना मदत झाली आहे; ग्रामीण भारतातील स्थानिक प्रशासन संस्थांमध्ये 1.2 दशलक्ष निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधी आहेत. तरीही, लोकसभा आणि राज्य विधानसभेत महिलांसाठी आरक्षण देऊन तत्सम विधेयके मंजूर करण्याच्या कोणत्याही प्रयत्नांना फारसे प्रोत्साहन दिले जात नाही आणि विरोधही होत आहेत. 1996 च्या विलंबाच्या महिला आरक्षण विधेयकावरून हे दिसून येते. जे अद्याप प्रलंबित आहे.

आपल्या समाजात महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी विविध कायदे आहेत, त्यापैकी काही पुढील प्रमाणे -

अनैतिक वाहतूक (प्रतिबंध) कायदा, १९५६

हुंडा बंदी कायदा, 1961 (1961 चा 28) (1986 मध्ये सुधारित)

सती आयोग (प्रतिबंध) कायदा, 1987

कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा, 2005

कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध आणि निवारण) कायदा, 2013

फौजदारी कायदा (सुधारणा) कायदा, 2013

महिलांचे अशोभनीय प्रतिनिधित्व (प्रतिबंध) कायदा, 1986

या प्रकरणामध्ये आपण आपल्या समाजात आणि जगभरातील बदलांचा शोध घेत आहोत. पितृसत्तेप्रमाणे आजही महिलांवर भेदभाव केला जातो. काही वेळा हे सांस्कृतिकदृष्ट्याही रुजलेले असते आणि मुलांपर्यंतही सामाजिकीकरण केले जाते जेणेकरून हा नमुना चालू राहते. केवळ स्वत:साठीच नाही तर इतरांसाठीही उभे राहून, प्रयोग करून, जोखीम पत्करून बदल घडवून आणणारे हेच बदल घडवणारे आहेत. एक महिला जी यशस्वीपणे तिचा ब्रँड (मूल्य) तयार करते ती उद्योजक बनते, अधिक आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र बनते आणि अतिरिक्त नोकऱ्या निर्माण करण्यास आणि संपूर्णपणे समुदाय सुधारण्यास मदत करते.

पात्रा आणि महापात्रा (2017) नोंदवतात की महिलांनी चालवलेला व्यवसाय मोठ्या प्रमाणावर विकसित झाला आहे, विशेषतः महानगरांमध्ये. हे शहरीकरण, सरकार आणि स्वयंसेवी संस्था या दोघांच्या प्रोत्साहनाचा परिणाम आहे. सरकारच्या नेतृत्वाखालील सवलती, महिलांना व्यवसाय विकसित करण्यासाठी प्रोत्साहन देणाऱ्या योजनांमुळे मोठ्या संख्येने स्त्रिया या संधीचा लाभ घेत आहेत, असेही ते निदर्शनास आणून देतात. महिलांच्या नेतृत्वाखालील व्यवसायांमुळे व्यवसायाचे नेतृत्व करणाऱ्या महिला तसेच कर्मचारी म्हणून काम करणाऱ्या महिला या दोघांमध्येही मोठा बदल घडून आला आहे. या महिला पती किंवा

munotes.in

कुटुंबातील सदस्यांवर आर्थिकदृष्ट्या कमी अवलंबून असल्याचेही आढळून आले. त्यांच्या उद्योजकीय प्रवासादरम्यान त्यांच्यात उच्च स्वाभिमान निर्माण झाल्याचे आढळून आले.

१२.४ महिला आणि सामाजिक बदलावर माध्यमांचा प्रभाव

समाज माध्यमांचे सौंदर्य हे आहे की त्याचा व्यक्तींवर मोठा प्रभाव पडतो. विशेषतः टेलिव्हिजनचा प्रभाव खूप मजबूत आहे. परिणामी, ते लोकांना प्रेरणा देऊ शकते आणि जलद बदल घडवून आणू शकते. शार्क टँक इंडिया या कार्यक्रमातून हे पाहू. शार्क टँक इंडिया हा एक शो आहे जिथे व्यक्ती येतात आणि त्यांचे उत्पादन उभे करतात आणि त्यांच्या व्यवसायासाठी गुंतवणूकदार/भांडवल शोधतात. अलीकडील भागांमध्ये, आई आणि मुलगा, आई आणि कुटुंबातील इतर सदस्यांद्वारे अनेक व्यवसाय चालवले जात होते. काही महिलांना स्थानिक बाजारपेठेत, कारखान्यांमध्ये काम करण्याचा आणि मोठ्या संख्येने कामगार हाताळण्याचा अनुभव होता. एपिसोड्समध्ये काही व्यवसाय दाखवले होते ज्यात सासू आणि सून त्यांचा स्वतःचा व्यवसाय तयार करतात. एका एपिसोडमध्ये, एक महिला दाखवली आहे जिथे ती कौटुंबिक व्यवसायात येण्याऐवजी वैयक्तिकरित्या व्यवसाय तयार करण्याचा प्रयत्न करते. आता आपण एका मुख्य समस्येकडे लक्ष देऊ या ज्याचा मोठ्या प्रमाणात महिलांवर परिणाम होत आहे, म्हणजे जागतिक तापमान वाढ व हवामान बदल .

१२.५ महिलांवर हवामान बदलाचा परिणाम

कृषी क्षेत्र आणि नैसर्गिक संसाधने सुधारणे यासारख्या मुख्य मुद्द्यांवर काम करण्यासाठी जगभरातील सामाजिक चळवळींद्वारे महिला देखील एकत्र येत आहेत. हवामान बदलावर काम करणारे शास्त्रज्ञ, संशोधक, अभ्यासक आणि प्रत्येक क्षेत्र आणि क्षेत्रातील व्यक्ती आहेत. हवामान बदलाकडे अधिक लक्ष देण्याची गरज आहे कारण हवामानातील बदलांचा किंवा संसाधनांच्या अभावाचा सर्वाधिक फटका महिलांना बसतो. बहुसंख्य स्त्रिया घरकाम करतात म्हणून, भारतासारख्या देशात - दुर्गम खेड्यांमध्ये अजूनही अशी घरे आहेत जिथे महिला लाकडी इंधनावर स्वयंपाक करतात. लाकूड गोळा करणे, स्वयंपाक करताना धूर हाताळणे यासाठी प्रचंड श्रम करावे लागतात. पाण्याच्या उपलब्धतेअभावी महिलांना खूप त्रास होतो जसे की त्यांना दूरवर चालत जावे लागते आणि स्वयंपाक, साफसफाई इत्यादीसाठी पाणी घेऊन जावे लागते. या सगळ्याचा महिलांच्या आरोग्यावर परिणाम होतो आणि दीर्घकाळ तिच्यावर अवलंबून असलेल्या मुलांवर याचा परिणाम होतो. त्यामुळे परिस्थिती बदलण्यासाठी संघटित होणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. अभ्यासात असे दिसून आले आहे की जागतिक स्तरावर, स्त्रियांना जेव्हा आपत्तीचा फटका बसतो तेव्हा गरिबीचा अनुभव घेण्याची शक्यता जास्त असते. ते त्यांच्या नोकऱ्या, घर गमावतात आणि आपत्तींच्या काळात ते अधिक दुर्लक्षित होतात. संयुक्त राष्ट्रांच्या आकडेवारीवरून असे दिसून आले आहे की हवामान बदलामुळे विस्थापित झालेल्या लोकांपैकी जवळपास 80 टक्के लोक महिला आहेत. म्हणूनच, इतर स्त्रियांच्या समस्या मांडण्यासाठी धोरणकर्त्यांनी नवीन तंत्रे आणि पद्धती आणण्यासाठी विज्ञानात स्त्रियांच्या प्रतिनिधित्वाची अधिक गरज आहे.

munotes.in

आता आपण विविध क्षेत्रातील महिला/संस्थांच्या केस स्टडीवर नजर टाकूया ज्यांनी एकत्र येऊन स्वतःच्या आणि हजारो महिलांच्या जीवनात बदल घडवून आणला.

तुमची प्रगती तपासा

१. महिला आणि हवामान बदल समजावून सांगा

२. आपल्या समाजात महिलांच्या संरक्षणासाठी केलेल्या पाच कायद्यांची यादी करा.

१२.६ केस स्टडीज - ज्या महिला संघटित झाल्या आणि सामाजिक बदल घडवून आणले

१२.६.१ मंदिरातील फुलांद्वारे रोजगार निर्मिती

अनेक लेखक इको फेमिनिझमच्या संकल्पनेबद्दल बोलतात, याविषयी बोलणारे एक महत्त्वाचे अभ्यासक वंदना आणि शिव आहेत. पर्यावरणाचे रक्षण करण्यात महिलांचा मोठा वाटा असल्याचे त्यांनी नमूद केले. विविध विद्वानांनी चर्चा केलेली निसर्ग विरुद्ध पोषण यावर देखील चर्चा आहे.जागतिक तापमान वाढ ही एक अतिशय गंभीर समस्या असल्याने त्याचा परिणाम सर्व देशांवर होणार आहे. त्यामुळे पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी योग्य ती पावले उचलण्याची गरज आहे. असाच एक उपक्रम म्हणजे रोजगार निर्माण करणे जे रोजगार आणि पर्यावरण दोन्हीसाठी मदत करेल. शून्य कचरा निर्मिती हे उद्दिष्ट असायला हवे. त्यामुळे सरकार आणि स्वयंसेवी संस्थांद्वारे अनेक उपक्रम राबवले जातात; नागरी संस्था आणि जाहिरातींच्या माध्यमातून ही कल्पना पसरवली जात आहे. सुका व ओला कचऱ्याचे वितरण जसे, कचरा कमी करण्याचा असाच एक भाग म्हणजे मंदिरातील फुलांचा पुनर्वापर करणे. मंदिरातील फुलांचा पुनर्वापर करून अगरबत्ती (उदबत्ती) आणि होळीसारख्या सणांसाठी वापरता येणारे रंग बनवण्यासाठी वापरण्यात येत आहे. याद्वारे अनेक महिला रोजगार मिळवून आपली उपजीविका करू शकतात आणि ग्रह वाचवू शकतात. या संकल्पनेवर काम करणाऱ्या अनेक संस्था आहेत, त्यापैकी एक म्हणजे *'सोसायटी फॉर चाइल्ड डेव्हलपमेंट* आणि नोएडा येथील नारी निकेतन.

१२.६.२ महिलांच्या नेतृत्वाखालील मणिपूर बाजार

इमा कीथेल, ज्याचा अर्थ आईचा बाजार ज्याला इमा मार्केट किंवा नुपी केथेल म्हणूनही ओळखले जाते, म्हणजे महिलांचे बाजार हे इम्फाळ, मणिपूरमधील बाजारपेठ आहे. हा बाजार खूप जुना आहे आणि त्याची सुरुवात १६व्या शतकात झाली. ही कथा त्या काळात पुरुषांपुरती परत जाते ज्या काळात जबरदस्तीने काम करणे किंवा सैन्यात भरती होणे अपेक्षित होते; त्यामुळे त्यांच्या अनुपस्थितीत महिलांना कुटुंब चालवावे लागले. परिणामी, बाजार विकसित झाला आणि काळाबरोबर संघटितही झाला. या मार्केटमध्ये आज 5000 हून अधिक विक्रेते आहेत. हे सर्वात मोठ्या बाजारपेठेपैकी एक आहे जे केवळ महिलांनी चालवले आहे. वसाहतीकरणाच्या काळात जबरदस्तीने मजूर म्हणून काम करणे अपेक्षित असताना या महिलांनी एकत्र आल्याने मोठा परिणाम झाला, तेव्हा त्यांनी एकत्र उभे राहून ते नाकारले. 16 वर्षांच्या मुलीवर बलात्कार झाला तेव्हा त्यांनीही एकत्रितपणे आवाज उठवला होता. टेलिग्राफच्या लेखात, लेखकाने हे देखील दस्तऐवजीकरण केले आहे की समाजात

सामान्यतः बहिष्कृत म्हणून पाहिले जाते अशा लोकांना बाजाराने संधी दिली आहे. हे बाजार सामर्थ्य, एकजूट, बदल आणि सन्मानाचे उदाहरण म्हणून उभे आहे.

१२.६.३ महिलांचे त्यांच्या हक्कासाठीचे आंदोलन

आता आपण अफगाणिस्तानातील महिलांच्या जीवनाचा आढावा घेणार आहोत. तालिबान्यांनी महिलांची हालचाल, कपडे आणि शिक्षण यावर निर्बंध आणले आहेत. या सर्वांमुळे सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील महिलांच्या भूमिकेत घट झाली आहे, जो त्यांच्या विरुद्ध धोरणात्मक भेदभाव आहे. त्यामुळे काही महिला त्यांच्या हक्कांसाठी उभ्या राहण्यासाठी आणि स्वत:साठी आणि इतर महिलांसाठी लढण्यासाठी सुरक्षा दलात सामील झाल्या आहेत. मध्य आणि उत्तर अफगाणिस्तानमध्ये महिलांनी आवाज उठवण्यासाठी बंदुका हातात घेऊन, घोषणाबाजी करत आणि न्यायाची मागणी करत निषेधाचे मोर्चे काढले. अमेरिकेचे लष्कर अफगाणिस्तानातून निघून गेल्यानंतर, सरकार आणि नियम बदलून स्त्रियांसाठी परिस्थिती पुन्हा बिघडली आहे .

१२.६.४ वसुली – महिलांच्या नेतृत्वाखालील कर्ज वसूल करणारी कंपनी

आजही अशी घरे आहेत जिथे महिलांना घराच्या अर्थकारणात कोणतीही भूमिका बजावण्याची परवानगी नाही. मात्र, काळ बदलत आहे आणि असेच एक उदाहरण म्हणजे पाचशे कोटींची वार्षिक उलाढाल असलेल्या वासुली रिकव्हरीचे. यात २५० कर्मचारी आहेत आणि ते देशातील सव्वीस ठिकाणी पसरलेले आहेत. त्याचे भारतातील अनेक नामांकित बँकांचे ग्राहक आहेत. ही कंपनी भाटिया यांनी स्थापन केली होती, ज्यांनी एकेकाळी एका मित्राला कर्ज वसुलीसाठी मदत केली होती आणि याच अनुभवातून त्यांना कंपनी सुरू करण्याची कल्पना सुचली. पारंपारिकपणे, पुरुषांनी कर्ज वसुलीची कामे केली आहेत आणि विशेषतः जेव्हा लोक पैसे देत नाहीत तेव्हा पैसे परत मिळवण्यासाठी गुंडांना कामावर ठेवले जाते. तथापि, महिलांनी व्यवसायात प्रवेश केल्याने, पुनर्प्राप्ती दर मोठ्या प्रमाणात सुधारला. लोक स्त्रियांचा आदर करतात आणि लहान शहरांमध्ये, ही देखील समाजातील प्रतिमेची बाब आहे, म्हणून दर मोठ्या प्रमाणात वाढले आहेत. तथापि, अशी काही प्रकरणे आहेत ज्यात काही स्त्रियांना समस्यांचाही सामना करावा लागला आहे, कोणत्याही नोकऱ्यांपेक्षा भिन्न आहे जेथे महिलांच्या सुरक्षिततेसाठी काही धोके आहेत. कंपनीने कोलकाता राज्यातील पोलीस अधिका-यांच्या विधवा असलेल्या काही महिलांना कामावर ठेवल्याचे दिसते. या महिलांनी आपले पती गमावले आहेत आणि ते गमावल्यामुळे नैराश्यातही गेले आहेत. ही कंपनी स्त्रिया आणि व्यवसायासाठी नवीन मार्ग तयार करण्यात एक मार्ग शोधणारी ठरली आहे, आणि केवळ पुरुष किंवा भाड्याचे गुंड हे पुनर्प्राप्ती एजंट असू शकतात ही पारंपारिक धारणा बदलण्यात देखील त्यांनी मदत केली आहे.

१२.६.५ . मुंबईतील महिला रिक्षा चालक

एक महानगर देशातील इतर लहान शहरांसाठी आदर्श तयार करते. बदल प्रथमतः महानगरांमध्ये होतात. असाच एक बदल म्हणजे मुंबईतील महिला रिक्षा चालकांचा. या महिला चालकांच्या काही जीवनकथांवर नजर टाकूया.

● सुशीला एक महिला ड्रायव्हर आहे, तिच्या पतीला कोविड होता आणि कुटुंबात कोणतेही उत्पन्न नव्हते. त्यामुळे तिने ऑटो चालवायला शिकले आणि तिच्या मुलांची आणि सासू-सासऱ्यांची जबाबदारी घेतली. ती तिचा अनुभव कथन करते की काही ऑटो स्टँडची मक्तेदारी असते आणि ते रिक्षा स्टँडमध्ये जाण्यासाठी मेंबरशिप फी मागतात. ती पुढे सांगते की तिला सदस्यत्व फी भरता येत नसल्यामुळे आणि रिक्षामध्ये रस्त्यावरून प्रवासी घेतल्यामुळे पुरुषांकडून शिवीगाळ, छळवणूक ऐकावी लागली.

● शर्मिला निदर्शनास आणते की काही लोक महिला स्वारीकडे पाहताना वाहनात बसण्यास नकार देतात. इतर पुरुष ड्रायव्हर आणि प्रवाशांनी तिला टोमणे मारल्याची आणि छेडछाड केल्याची उदाहरणे आहेत.

● साधना आणि त्यांचे पती एकच ऑटो चालवतात. ती दिवसा वाहन चालवते आणि तिचा नवरा रात्री. ती फक्त गाडी चालवण्यासाठी मुलुंडला जाते आणि मुंबईपासून लांब असलेल्या टिटवाळा येथे राहते. पार्किंगच्या बाबतीत पोलिसांसोबत काही वेळा अडचणी येतात, असेही ती सांगते.

अधिक संख्येने महिला या क्षेत्रात आल्यास, तर उच्च अधिकार आणि फायदे आणि सर्वसामान्य परिस्थती तयार होईल असे आपण म्हणू शकतो . महिलांची संख्या अधिक असल्याने ऑटो चालक महिला प्रवाशांसाठी आणि शहरात येणाऱ्या नवख्या महिलांसाठीही सुरक्षितता आणतील. या महिला चालकांसाठी स्वच्छतागृहे आणि विश्रांतीची ठिकाणे यासारख्या पायाभूत सुविधा वाढवण्याचीही गरज आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. महिला ऑटो चालकांना भेडसावणाऱ्या समस्यांवर चर्चा करा

२. अफगाणिस्तानात हक्कांसाठी आंदोलन करणाऱ्या महिलांची चर्चा करा.

१२.६.६ लिज्जत पापड हे स्त्री शक्तीचे प्रतीक

गुजरातीमध्ये लिज्जत या शब्दाचा अर्थ चवदार असा होतो. आपण सर्वांनी एकदा तरी लिज्जत पापड खाऊन बघितलेच असेल. लिज्जत पापडची उत्पत्ती आणि प्रवासाची कथा प्रेरणादायी आणि प्रभावी आहे. एकदा गिरगाव-मुंबई येथील घराच्या व्हरांड्यात सात महिला मैत्रिणी बसल्या होत्या आणि गप्पा मारत होत्या. संवादादरम्यान, पापड बनवण्याचे काम सुरू करण्याचा विचार सुरू झाला कारण त्यांचे स्वयंपाकाचे कौशल्य चांगले होते. त्यांनी व्यवसाय सुरू करण्यासाठी छगनलाल करमसी पारेख या सामाजिक कार्यकर्ते यांच्याकडून ऐंशी रुपयांचे कर्ज घेतले. आज सात महिलांचा व्यवसाय श्री महिला गृह उद्योग लिजत पापड म्हणून बदलला आहे. हे पापड, मसाला, गव्हाचे पीठ, चपाती, सासा डिटर्जंट पावडर इत्यादी अनेक वस्तूंचे उत्पादन करते. त्याच्या 81 शाखा आणि 27 विभाग आहेत. आज 43,000 महिला कार्यरत आहेत. कंपनीची उलाढाल USD 224 दशलक्ष इतकी आहे. ते आपली उत्पादने वेगवेगळ्या देशांमध्ये निर्यात करतात . त्यांचे एक मासिक देखील आहे. कालांतराने ते एक सहकारी क्षेत्र म्हणून उदयास आले आणि संस्थेने स्वतःची श्री महिला गृह उद्योग लिज्जत पापड म्हणून नोंदणी केली, ज्यामुळे मोठ्या संख्येने महिलांना

मदत झाली. लिज्जत पापडच्या लोगोमध्ये स्त्री शक्तीचे शब्द प्रतीक आहेत, जे आजही उभे आहेत. पापडांची चार पाकिटे घेऊन त्यांनी ती भुलेश्वर येथील व्यापाऱ्याला विकली. आज हा व्यवसाय बदलाचे प्रतीक आहे आणि लाखो महिलांना घरगुती खाद्य व्यवसाय सुरू करण्यासाठी प्रेरित केले आहे. तेथे साक्षरता वर्ग आयोजित केले जातात आणि संस्थेद्वारे शिष्यवृत्ती देखील दिली जाते. टायपिंग, स्वयंपाक, शिवणकाम, खेळणी बनवणे इत्यादी विविध कौशल्य संच विकसित करण्याचे अभ्यासक्रम देखील महिलांसाठी आयोजित केले जातात ज्यामुळे महिलांना नवीन कौशल्य संच विकसित करण्यासाठी प्रोत्साहित केले जाते. लिज्जतने युनिसेफसोबत काही परिषदाही प्रायोजित केल्या आहेत. एनजीओ झोपडपट्ट्यांमध्ये कसा बदल घडवून आणतात ते आता पाहू.

१२.६.७ स्वयंसेवी संस्था द्वारे बदल - सांताक्रूझ (मुंबई)

सांताक्रूझमधील एक स्वयंसेवी संस्था मुंबईतील मुली आणि महिलांसोबत त्यांची कौशल्ये सुधारण्यासाठी आणि त्यांना सक्षम नागरिक बनवण्यासाठी काम करत आहे. स्वयंसेवी संस्था महिलांसाठी प्राथमिक शिवणकला, ब्युटीशियन कोर्सेस चालवत असे. त्यातील एक विद्यार्थीनी नंतर त्या झोपडपट्टीत शिक्षक झाल्याचे निदर्शनास आले. अभ्यासक्रमांद्वारे, या महिला इतरांसाठी कपडे शिवून किंवा इतरांना सेवा देऊन काही उत्पन्न मिळवू शकतात. त्यातल्या अनेक मुलीही अशाच होत्या ज्यांना अभ्यासात रस नव्हता किंवा ज्यांना शिक्षण सोडायला भाग पाडले गेले होते. एका प्रतिसादकर्त्याने तिची कहाणी सांगितली. ती म्हणाली, मी हे शिकत आहे आणि माझ्या मुलीला टेलरिंग शिकायला लावते आहे. टेलरिंग शिकून, मी माझ्यासाठी किंवा माझ्या शेजाऱ्यांसाठी ब्लाउज शिवू शकतो आणि काही रुपये मिळवू शकतो. परिणामी, मला माझ्या पती किंवा सासूकडून पैसे मागण्याची गरज नाही. बरं वाटतं. मला अभ्यास करता आला नाही, पण या कौशल्य संचामुळे माझे जीवन खूप सुधारले आहे.

वरील केस स्टडीवरून असे दिसून येते प्राथमिक पातळीवर, मोठे निर्णय, प्रशिक्षण, समर्थन आणि मार्गदर्शन महिलांच्या जीवनात खूप बदल घडवून आणू शकतात.

तुमची प्रगती तपासा

1. लिज्जत पापड उद्योगाचा प्रवास काही ओळींमध्ये स्पष्ट करा आणि त्याचा स्त्रियांवर होणारा परिणाम स्पष्ट करा
2. महिलांनी चालवलेल्या मणिपूर मार्केटची चर्चा करा

१२.७ बदलाला गती देण्यासाठी काही संभाव्य पावले

अनेक प्रश्नउपस्थित केले जाऊ शकतात, जसे की बदल म्हणजे काय? खरा बदल म्हणजे काय? आपण आपल्या समाजात महिलांसाठी ते कसे आणू शकतो. चला काही पर्याय पाहूया -

समाजाच्या समाजीकरणाच्या पद्धती आणिदृष्टिकोन बदलण्याची गरज आहे. शालेय स्तरावर लैंगिक संवेदनशीलता विषयांचा समावेश करणे आवश्यक आहे. हुंडाबळी,

बालविवाह, कौटुंबिक हिंसाचार यांसारख्या समस्या मांडण्यासाठी लोककला प्रकारांचा समावेश करून वेळोवेळी जनजागृतीचे कार्यक्रम केले जावेत. सरकारने कायदा करून अनेक उपाययोजना केल्या असल्या तरी. या कायद्यांची काटेकोर अंमलबजावणी केल्यास समस्या काही प्रमाणात सुटण्यास मदत होईल

१२.७.१ .शिक्षण

डॉ. जयंतीश्री बालकृष्ण या शिक्षकांनी त्यांच्या एका भाषणात काही सुंदर ओळी सांगितल्या. तिच्या मते शिक्षणाचा खरा अर्थ असा आहे की जेव्हा तुम्ही शिकता आणि दुसऱ्या व्यक्तीला शिकण्यास मदत करता तेव्हा तेच खरे शिक्षण असते. फक्त डिग्री मिळवण्यापेक्षा, नोकरी. एखाद्याच्या शिक्षणाचा प्रसार करून दुसऱ्याला मदत करावी लागते. त्या क्षणी समाज एकत्रितपणे वाढेल.

१२.७.२ वस्तूंद्वारे संरक्षण

ॲप्स, स्प्रे, वस्तू विकसित करणे यासारखे अनेक उपाय केले जातात जसे की बंदूक ही वस्तू आहे. बंदूक असणं गरजेचं आहे की नाही याचा विचार आणि चिंतन करायला हवं. महिलांच्या संरक्षणासाठी येणाऱ्या विविध नमुन्यांची जाणीव करून देण्यासाठी येथे वर्णन केले आहे. एक बंदूक बनवण्यात आली आहे जी खास महिलांसाठी तयार करण्यात आलेली भारतातील पहिली बंदूक असल्याचे सांगितले जाते. ही बंदूक खरेदी करण्यासाठी परवाना आवश्यक आहे आणि तिचे वजन सुमारे 500 ग्रॅम आहे. दिल्लीच्या निर्भयाचा समानार्थी शब्द व प्रतीक म्हणून त्याला निर्भीक असे नाव देण्यात आले आहे ज्याचा अर्थ हिंदीमध्ये निर्भय आहे. या बंदुकीचा उद्देश महिलांना धोका असताना त्यांचे स्वतःहून संरक्षण करणे हा आहे.

१२.७.३ स्वसंरक्षणाचे उपक्रम

स्व-संरक्षण ही एक व्यावहारिक पद्धत असू शकते जी महिला आणि मुली स्वतःचे संरक्षण करण्यासाठी शिकू शकतात. ठाणे आणि अंधेरी आणि भारतातील विविध राज्यांमध्ये. महिला आणि मुलींसाठी शनिवार व रविवार वर्ग आहेत जेथे स्वसंरक्षण विनामूल्य शिकवले जाते. अक्षय कुमार सिने अभिनेता आणि इतरांनी या उपक्रमाची सुरुवात केली आहे. या बॅचेस आठवड्याच्या शेवटी आयोजित केल्या जातात. या वर्गाला 'महिला स्वसंरक्षण केंद्र' असे नाव देण्यात आले आहे. एक ते तीन महिन्यांचा अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यावर, सहभागी विनामूल्य ॲडव्हान्स कोर्स देखील करू शकतात आणि परीक्षा आणि पास झाल्यानंतर त्यांना प्रमाणपत्र देखील मिळते. विविध मार्शल आर्ट प्रकारातील सर्वोत्तम पद्धतींचा समावेश करण्यासाठी अभ्यासक्रमाची रचना करण्यात आली आहे. वर्ग अशा महिलांसाठी डिझाइन केले आहेत की ते प्रथम महिलांची स्वत: ची प्रतिमा, देहबोली सुधारण्यासाठी सल्ला देतात आणि नंतर लढाऊ कौशल्ये शिकतात.

१२.८ सारांश

या प्रकरणाची सुरुवात आपण सामाजिक बदलाचा अर्थ शोधण्यापासून केली. डेव्हिसच्या मते, सामाजिक बदल सामाजिक संघटनेत बदल घडवून आणतात, म्हणजेच समाजाची

रचना आणि कार्ये. शिक्षण, आरोग्य सेवा, पायाभूत सुविधा, योजना, मुलींसाठी आर्थिक सवलती अशा अनेक कारणांमुळे आपल्या देशातील महिलांची स्थिती सुधारली आहे. आरक्षण, 73वी आणि 74वी घटनादुरुस्तीच्या माध्यमातून राजकारणातही सुधारणा होत आहे. बालविवाह प्रतिबंध, हुंडा प्रतिबंध कायदा, कौटुंबिक हिंसाचाराचे संरक्षण यांसारखे अनेक कायदे महिला आणि मुलींच्या सुरक्षेसाठी केले जातात. तरीही सुधारणेला वाव आहे. उद्यमशीलता (शार्क टँक) सारखी नवीन संस्कृती निर्माण करण्यात मीडिया देखील महत्त्वाची भूमिका कशी बजावते हे आपण पुढे पाहिले. आपण हवामान बदलाविषयी देखील पाहिले जेथे महिलांनी वैज्ञानिक, संशोधक म्हणून प्रमुख भूमिका बजावली आहे. हवामानाचा थेट परिणाम महिला आणि मुलांवर होतो याकडेही आपण दुर्लक्ष करू शकत नाही. हे पाणी, इंधनाच्या उपलब्धतेच्या अभावामुळे आहे. पुढे, आपण विविध क्षेत्रातील महिलांच्या केस स्टडीचा शोध घेतला ज्यांनी त्यांच्या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात बदल घडवून आणले आणि वर्ग, जात आणि शहरांमधील महिलांना रोजगार दिला. लिज्जत पापड, लोन रिकव्हरी कंपनी वसुली, मणिपूर मार्केट प्रमाणे जे पूर्णपणे 5000 पेक्षा जास्त विक्रेत्यांच्या महिलांनी चालवले आहे. आपण विशेषत: ऑटो चालक आणि स्वयंसेवी संस्थांच्या संदर्भात मुंबईतील केस स्टडीज देखील पाहिले.

१२.९ प्रश्न

1. सामाजिक बदलाचा अर्थ समजावून सांगा आणि बदलासाठी प्रयत्न करणाऱ्या महिलांच्या पाच केस स्टडीचा समावेश करा.
2. महिलांच्या संरक्षणासाठी विविध कायद्यांची यादी करा आणि महिला - ऑटो चालक आणि एनजीओच्या भूमिकेवर आधारित केस स्टडीवर चर्चा करा.
3. हवामान बदल आणि महिला आणि स्त्रियांची स्थिती सुधारण्याच्या संभाव्य पद्धतींवर चर्चा करा.
4. महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी संघटित करण्यात आणि जागरुकता निर्माण करण्यात माध्यमांनी बजावलेल्या भूमिकेवर चर्चा करा

१२.१० संदर्भ

i. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/change

ii. http://www.isca.in/IJSS/Archive/v4/i12/8.ISCA-IRJSS-2015- 037.pdf

iii. grin.com/document/354756

iv. https://www.tribuneindia.com/news/comment/womens-equalitytool-for-powerful-social-change-52094

v. http://ncw.nic.in/important-links/List-of-Laws-Related-to-Women

munotes.in

vi. Patra, S. K., & Mahapatra, D. M. (2017). Case Study on Changing Face of Women Empowerment in India. SEDME (Small Enterprises Development, Management & Extension Journal), 44(4), 73-85. https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2941240/

vii. https://www.eurasia.undp.org/content/rbec/en/home/stories/asustainable-future-comes-with-women-changemakers.html

viii. https://www.bbc.com/news/science-environment-43294221

ix. https://www.business-standard.com/article/pti-stories/floral-wastefrom-temples-getting-recycled-into-organic-colours-agarbatti-andcompost-in-noida-119070200662_1.html

x. https://www.nytimes.com/2020/10/05/travel/india-womens-marketimphal.html

xi. https://www.theguardian.com/world/2021/jul/07/armed-afghanwomen-take-to-streets-in-show-of-defiance-against-taliban

xii. https://www.firstpost.com/business/living-business/not-a-gundarajintroducing-an-all-women-loan-recovery-firm-manju-bhatias-vasuli1961445.html

xiii. https://www.mid-day.com/mumbai/mumbai-news/article/pain-ofpink-what-does-it-mean-to-be-a-woman-auto-driver-in-mumbai23197330 xiv. https://www.bbc.com/news/magazine-25727080 xv. http://www.womenssdc.com/

❖❖❖❖

munotes.in

१३

ग्रामीण राजकीय कृती, आदिवासी संघर्ष

घटक रचना :

१३.० उद्दिष्टे

१३.१.१ प्रस्तावना

१३.१.२ जमिनीबाबत लैंगिक असमानतेवरील तथ्ये आणि आकडेवारी

१३.१.३ प्रत्यक्षात समानता, विविधता आणि सहभाग यावर आधारित जमिनीबाबत लैंगिक असमानतेवरील तथ्ये आणि आकडेवारी

१३.१.४ जमीन हक्कांची सद्यस्थिती: कायदे, धोरणे आणि नियम

१३.१.५ महिलांना जमिनीचा हक्क नसण्याची कारणे

१३.१.६ महिलांना त्यांचे हक्क नाकारल्याने भोगावे लागणारे परिणाम

१३.१.७ ग्रामीण महिलांच्या जमिनीचा अधिकार आणि संरक्षण: चांगल्या पद्धती

१३.१.८ निष्कर्ष

१३.२ आदिवासी संघर्ष

१३.२.१ प्रस्तावना

१३.२.२ आदिवासी महिलांचा संघर्ष

१३.२.३ आदिवासी महिलांना भेडसावणाऱ्या समस्या

१३.२.४ सरकारने केलेल्या उपाययोजना

१३.२.५ संदर्भ

१३.१.० उद्दिष्टे

- जमिनीच्या वाटपाची पद्धत आणि ग्रामीण राजकीय कृती समजून घेणे
- जमिनीच्या संसाधनांच्या प्रवेशाशी संबंधित महिलांना भेडसावणाऱ्या असंख्य असमानतेचे मूल्यमापन करणे
- समाजातील महिलांच्या स्थितीवर त्याचे परिणामांचे विश्लेषण करणे
- आशियातील देशांनी अवलंबलेल्या काही चांगल्या पद्धती ओळखणे
- आदिवासी महिलांना भेडसावणाऱ्या समस्या समजून घेणे

munotes.in

१३.१.१ प्रस्तावना

विकसनशील जगातील सर्वात असुरक्षित गटांमध्ये ग्रामीण महिलांचा समावेश होतो. लिंग-आधारित भेदभाव कायदे, चालीरीती आणि धोरणे व्यापक आहेत, परिणामी जमीन आणि इतर नैसर्गिक संसाधनांमध्ये प्रवेश आणि नियंत्रण करण्याच्या त्यांच्या क्षमतेमध्ये गंभीर असमानता निर्माण होते, तसेच घरगुती, स्थानिक आणि देशव्यापी संस्था, कुठेही जमीन वापरण्याबाबत निर्णय घेण्यामध्ये त्यांचा सहभाग मर्यादित राहतो.

जमीन वाटपातील लैंगिक न्याय आणि महिलांचे जमीन हक्क हे ग्रामीण समुदायांमध्ये महिलांच्या मानवी हक्कांच्या संवर्धन आणि संरक्षणातील महत्त्वपूर्ण स्तंभ आहेत. ते केवळ स्वतःचे मानवी हक्क नसून, ते स्त्रियांचे स्थान, कायदेशीर सक्षमता, वारसा आणि मालमत्तेचे हक्क, कौटुंबिक कायद्यातील स्थान आणि विवाह आणि सार्वजनिक जीवनातील सहभाग यांच्याशी देखील जोडलेले आहेत. जिथे स्त्रिया मोठ्या प्रमाणात शेती करण्यात हातभार लावतात, तिथे त्यांना कृषी समुदाय आणि जमिनीच्या आवश्यक भौतिक मालमत्तेतही प्रवेश मिळायला हवा. महिलांसाठी जमिनीचे हक्क हे ग्रामीण भागातील महिलांच्या सक्षमीकरणाचे महत्त्वपूर्ण घटक आहेत आणि त्यांचे नागरी आणि राजकीय अधिकार तसेच सामाजिक आणि आर्थिक अधिकारांचा वापर करण्यासाठी आणि गरिबी आणि सामाजिक उपेक्षिततेवर मात करण्यासाठी महिलांच्या क्षमतेवर दूरगामी परिणाम करतात.

महिलांबाबत सर्व प्रकारचे भेदभाव निर्मूलन विषयक अधिवेशनाच्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी, जमिनीच्या शासनामध्ये महिलांचे जमीन हक्क आणि लैंगिक समानतेचे महत्त्व अधोरेखित करणे आवश्यक आहे.

ग्रामीण राजकीय कृती

१३.१.२ जमिनीबाबत लैंगिक असमानतेवरील तथ्ये आणि आकडेवारी

१. अहवालानुसार जमिनीच्या बाबतीत असलेला लिंग-भेदावार मिळालेली माहिती फारच भक्कम आहे. "स्त्रियांकडे मालमत्तेच्या मालकीची किंवा व्यवस्थापना करण्याच्या जबाबदारीची शक्यता कमी असते; बहुतेकदा त्यांना कसायला भाड्याच्या जमिनी मिळत नाहीत आणि मिळाल्या तर जमिनीची सुपीकता कमी दर्ज्याची असते आणि जमिनी देखील खूप लहान असतात." (FAO, २०११, पान २३) जमिनीची मालक जरी स्त्री असली तरी बहुतेकदा, पिक कोणते घ्यायचे किंवा त्यासाठी लागणारी संसाधने, अश्या निर्णयांवर, त्यांचे काहीच नियंत्रण नसते. (Deere et al २०११: ४७)(१०). "बहुसंख्य स्त्रिया शेती करण्यासाठी क्षेत्रात उतरतात, परंतु उत्पादनाचे निर्णय, मालमत्तेवर आणि त्या जमिनीवरचा वारसा हक्क त्यांच्या नियंत्रणात नसतो. " (पेरू, फ्लोरा ट्रिस्टन: २). वारसा हक्कांमध्ये महिलांनाही व्यापक भेदभाव सहन करावा लागतो आणि जेव्हा त्यांना बाजार आणि पुनर्वितरण सुधारणांद्वारे मालमत्तेमध्ये वाटा मिळतो, तेव्हा जमिनीच्या बाजारपेठेतील भेदभाव, उत्पन्न आणि पत यांच्यातील असमानता आणि सामाजिक पूर्वग्रह, यामुळे पुरुषांपेक्षा तो कमीच असतो. (जागतिक बँक, २०१२: १५५). याच्यात आणि कृषी

कामगार दलातील महिलांचे वाढते महत्व, जे ४३ टक्क्यांवरून (Ibid) वरून ६०-८० वाढले आहे (UNIFEM, तारीख नाही; दूरदृष्टी, २०११),हा मोठा विरोधाभास दाखवते.

१३.१.३ प्रत्यक्षात समानता, विविधता आणि सहभाग यावर आधारित जमिनीबाबत लैंगिक असमानतेवरील तथ्ये आणि आकडेवारी

१) कायदे ही एक महत्त्वाची सुरुवातीची पायरी आहे, परंतु ते अपुरे पडतात. सामाजिक शास्त्रज्ञ आणि संशोधकांनी कायदेशीर भेदभाव आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, सध्या अस्तित्वात असलेल्या प्रगतीशील, विशेषतः ग्रामीण आणि वेगळ्या ठिकाणी तसेच अल्पसंख्याक आणि स्थानिक लोकांमध्ये, वैधानिक कायद्यांच्या अंमलबजावणीची कमतरते विषयी चिंता व्यक्त केली आहे. या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी, राज्य पक्षांनी विधायी चौकटीत सुधारणा करण्यापलीकडे जाऊन सकारात्मक भेदभावातून सामाजिक बदलाला चालना देण्यासाठी सक्रिय पावले उचलली पाहिजेत, जसे की संसाधनांचे वाटप करणे आणि धोरणे विकसित करणे जी महिलांच्या जमिनीच्या अधिकारांना आणि जमीन शासनामध्ये लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन आणि संरक्षण देणारी आहे. राज्य पक्षांनी कायदेशीरपणे आणि प्रत्यक्षात, समानतेचा पाठपुरावा केला पाहिजे.

२) ग्रामीण महिलांनी जमिनीचा आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा केलेला विविध उपयोग कायदे आणि धोरणांमध्ये दिसून आला पाहिजे. जात, वर्ग, लोकसंख्या, वर्गातील असमानता, वय आणि वैवाहिक स्थिती, आणि भूगोल, तसेच प्रथा यावर आधारित स्त्रिया देखील वेगळ्या आहेत. या भिन्न महिला गटांच्या उपजीविकेच्या सुरक्षिततेमध्ये जमिनीचे विविध कार्य आहे. जमीन सुधारणा प्रकल्पांमध्ये दलित आणि वंचित जनजाती महिला, शारीरिक आणि बौद्धिकदृष्ट्या विकलांग महिला, अल्पसंख्याक गटातील महिला आणि समाजात कलंकित व्यवसायात गुंतलेल्या महिलांवर विशेष लक्ष दिले पाहिजे. (CSRC: 2, नेपाळ) या व्यतिरिक्त, विविध मार्ग ज्यांच्यामुळे ग्रामीण महिलांना जमीन आणि नैसर्गिक संसाधनांमध्ये वाटा, नियंत्रण, मालकी, वापर करण्याकडे पण लक्ष दिले पाहिजे.

३) महिला पशुपालक, स्थानिक आणि मच्छीमार स्त्रिया, आच्छादित आणि नियतकालिक हक्क धारक आणि सामान्य संसाधनांचे ग्राहक देखील जमिनीच्या हक्कांबद्दल चिंतित आहेत. काही ग्रामीण स्त्रिया देखील मानवी हक्कांच्या वकिली करतात, त्यांच्या समुदायांमध्ये जमीन आणि पर्यावरणीय हक्कांसाठी शांततेने वकिली केली जाते. ग्रामीण भागातील सर्व महिलांचे सक्षमीकरण झाले पाहिजे.

राज्य पक्षांनी संपूर्ण नागरिक म्हणून ग्रामीण महिलांच्या भूमि शासनातील सहभागाला प्रोत्साहन दिले पाहिजे. मालमत्तेच्या अधिकारांव्यतिरिक्त, जमिनीच्या मालकीसाठी सामान्यत: एक भौतिक पत्ता असणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे जन्म प्रमाणपत्रे, ओळखपत्रे आणि मतदानपत्रे ह्यांची अनुमती मिळते, जे सर्व नागरी आणि राजकीय अधिकार वापरण्यासाठी आवश्यक आहेत (Niasse, 2012). महिलांच्या भूमी हक्काचा मुद्दा नागरिकत्वाचा आहे. ग्रामीण भागातील महिलांना जमीन प्रशासन आणि प्रादेशिक विकास निवडींमध्ये अर्थपूर्ण सहभाग घेण्याची संधी दिली पाहिजे (CEDAW Art. 7, 8 आणि 14; c.f. ILC, 2011). "बांगलादेश आणि पाकिस्तानमधील महिलांना सामान्यत: पुरुष एकत्र

जमलेल्या ठिकाणी, विशेषतः बाजार टाळण्यास प्रोत्साहित केले जाते. घराबाहेरील घडामोडींमध्ये महिलांचा सहभाग जागेच्या प्रादेशिक लिंगभावाने प्रभावित होतो." (Asia, ALRD: 4) सर्व स्तरांवर, घरे आणि समुदायांपासून ते जमीन प्रशासन संस्था आणि मंत्रालयांपर्यंत, जमिनीचा वापर, व्यवस्थापित किंवा मालकी कशी घ्यायची याच्या निर्णयामध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने निर्णय घेण्यामध्ये महिलांचा समान सहभाग असावा.

१३.१.४ जमीन हक्कांची सद्यस्थिती: कायदे, धोरणे आणि नियम

१) अनेक देशांमध्ये, विशेषतः स्त्रियांचे स्थान, कायदेशीर क्षमता, वारसा आणि मालमत्तेचे हक्क, कौटुंबिक जीवन आणि विवाहातील समानता, यांच्याशी संबंधित असे वैधानिक कायदे, नियम आणि नियमावली असतात अनेकदा लिंग-भेद करणारे असतात. ग्रामीण महिलांचे मानवी हक्क, विशेषत: प्रवेश, मालकी, संपादन, नियंत्रण, प्रशासन किंवा अन्यथा जमीन वापरण्याची त्यांची क्षमता, विवाह, घटस्फोट, वैधव्य, वारसा आणि कौटुंबिक संबंध नियंत्रित करणाऱ्या कायद्यांद्वारे हानी पोहोचते. कला वर आरक्षणासह राज्य पक्ष. काही राज्य पक्ष ज्यांना CEDAW च्या अनुच्छेद 2, 15, आणि 16 मध्ये लिहिलेल्या आरक्षणावर तसेच महिलांचा स्वतःसाठी निर्णय घेण्याचे, वारसाहक्काचे, मालकीचे, आणि मालमत्तेचे व्यवस्थापन करणे आणि न्याय मिळवण्याचा अधिकार मान्य नाही, असे पक्ष गंभीर आव्हान आहेत. अहवालानुसार (फ्रीमन, २००९: 9; c.f. CEDAW, १९९४) "कुटुंबात, महिलांच्या कायदेशीर क्षमतेच्या अभावामुळे त्यापुरुषांवर अवलंबून असतात आणि पुरुष अधिकाराच्या अधीन असतात, आणि त्यांना घरात किंवा घराबाहेर स्वतःचे मत मांडायचा अधिकार किंवा कोणतेही संसाधन उपलब्ध नसते."

२) प्रथागत संस्था जमीन प्रशासनात महत्त्वाची भूमिका बजावत असताना, भेदभाव करणाऱ्या प्रथा वाढवल्या गेल्या आहेत, विशेषत: कायदेशीर बहुलवादाच्या परिस्थितीत, जेथे प्रथा किंवा धार्मिक कायदा राज्याद्वारे कायदेशीररित्या मान्यताप्राप्त आहे परंतु CEDAW अनुपालनाची हमी दिलेली नाही. वैधानिक, प्रथा आणि धार्मिक कायदे - विशेषत: कौटुंबिक कायदा आणि मालमत्तेच्या अधिकारांच्या संबंधात - अधिवेशनाच्या आवश्यकतांसह, CEDAW च्या प्राधान्याची पुष्टी करणे आणि स्त्रिया कनिष्ठ आहेत या विश्वासावर स्थापित केलेल्या प्रथांचे निर्मूलन करणे महत्वाचे आहे (अनुच्छेद ५).

१३.१.५ महिलांना जमिनीचा हक्क नसण्याची कारणे

१) महिलांच्या कमी विकास दरात, कायदेशीर, राजकीय आणि आर्थिक अडथळे निर्माण करणारी, पारंपारिक, दृष्टिकोन, धारणा आणि परंपरांमध्ये प्रतिनिधित्व करणारी चिकाटीची पितृसत्ताक वृत्तीच, जमीन आणि इतर नैसर्गिक संसाधनांमध्ये महिलांविरुद्धच्या भेदभावाचे प्राथमिक कारण आहे. "पुरुषसत्ताक मानसिकतेतील सामाजिक-सांस्कृतिक रचनांमुळे आशियाई समाजातील मुख्य प्रवाहातील विकासात, महिलांचे भूमी हक्क अजूनही त्या परिघाच्या बाहेरच आहेत." परिणामी, धोरणे आणि कायदे लिंग-संवेदनशील नसतात आणि पुरुष आणि स्त्रियांवरील भिन्न प्रभावांना जबाबदार धरण्यात अयशस्वी ठरतात." (आशिया, एएलआरडी: 2) पितृसत्ताक आणि खोलवर रुजलेल्या लैंगिक रूढीवादी गोष्टी कुटुंबापासून

स्थानिकांपर्यंत समुदाय, प्रशासनापासून व्यापक प्रशासनापर्यंत आणि राज्य संस्थांपासून नागरी समाज आणि ग्रामीण संस्थांपर्यंत, सर्व स्तरांवर अस्तित्वात आहेत.

२) चूल आणि मूल ही पारंपारिक लैंगिक भूमिका, भेदभावपूर्ण नियम आणि वृत्तीचा स्वीकार ग्रामीण स्त्रिया, त्यांच्या शिक्षणाच्या अभावामुळे आणि सामाजिक मर्यादांमुळे, विवशतेने करतात. या स्त्रियांना त्यांच्या घरात कुटुंबात आणि समाजात कसे वागवले जाते यावरून त्या त्यांच्या जमिनीच्या अधिकारांचा वापर किती प्रमाणात करू शकतात हे ठरते. "भारतीय संस्कृतीत, विवाह स्त्रियांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीसाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे. विवाहपूर्व आणि विवाहानंतर, अश्या एकाच स्त्रीची दोन स्थिती आपल्याला पाहायला मिळतात. वैधव्य स्त्रीसाठी अनेक समस्या उत्पन्न करते. पुनर्विवाह किंवा दिवंगत पतीच्या मालमत्तेवर हक्काचा प्रश्नच उद्भवत नाही. जेंव्हा ती एक विधवा म्हणून घरी परतते तेंव्हा तिला जमिनीची सह-मालक न मानता ओझे मानले जाते." (भारत, स्वाधीना: १) वैधानिक आणि प्रथागत भेदभावाव्यतिरिक्त, ग्रामीण आणि पृथक भागातील स्थानिक नेते, प्रत्यक्षात स्त्रियांचा जमिनीचा हक्क त्यांना देत नाहीत आणि त्या उलट त्यावर नियंत्रण ठेवतात. लैंगिक असमानतेचे पुनरुत्पादन आणि मजबुतीकरण करतात. राज्यांनी लिंग भेद रोखण्यासाठी कायदे आणि नियम लागू करण्यासाठी सक्रिय असले पाहिजे आणि भेदभाव करणाऱ्या "रीतीरिवाज आणि पद्धती" (CEDAW आर्ट. 2) बदलण्यासाठी किंवा रद्द करण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत.

३) ग्रामीण भागातील स्त्रिया त्यांचा जमिनीवरचा हक्क किंवा स्वतःच्या जमिनीचे संरक्षण करण्यास असमर्थ आहेत. समाजातील इतरांप्रमाणे, त्यादेखील त्यांच्या हक्कांबद्दल अनभिज्ञ असतात. याचे कारण म्हणजे, कमी शिक्षण, ज्यामुळे कमी कार्यात्मक साक्षरता; आणि याचा परिणाम म्हणून कौशल्ये, दस्तऐवजीकरण आणि जमीन प्रशासनात गुंतण्याची शक्यता देखील कमीच. या सर्व गोष्टी, जमिनीबाबतची लैंगिक असमानतेची पुनरावृत्ती करतात आणि राखतात.

४) महिलांचे जमीन हक्क, लैंगिक प्रतीसादक्षम जमीन संस्था तसेच व्यावहारिकरित्या, कमी किमतीच्या आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या स्वीकारार्ह तंत्रज्ञानाचा विकास करण्यासाठी, अनुकूल असे वातावरण नाही आणि खूपच मर्यादित राजकीय इच्छाशक्ती आहे. राज्य पक्ष संस्थांमध्ये लैंगिक न्यायाला प्रोत्साहन देऊन भेदभाव करणारे कायदे आणि पद्धती सुधारण्याव्यतिरिक्त सर्व स्तरांवर महिलांचे प्रतिनिधित्व आणि सहभाग वाढवणे देखील महत्वाचे आहे. सकारात्मक भेद आणि लिंग कोटा ग्रामीण महिलांच्या नेतृत्वाच्या विकासात मदत करू शकतात. राज्य पक्षांनी हमी दिली पाहिजे की अनेक मंत्रालये, विशेषत: महिला/लिंग, कुटुंब, जमीन, ग्रामीण विकास आणि वित्त या विषयांवर काम करणारी मंत्रालये, महिलांच्या भूमी हक्क अजेंडाचा प्रचार करतील. राजकीय इच्छाशक्ती बळकट करण्यासाठी, राज्य पक्षांनी सर्व ऑपरेशन्समध्ये लिंग-अर्थसंकल्पाचे एकत्रीकरण केले पाहिजे आणि अधिकाऱ्यांना तसेच इतर समुदायांना लैंगिक संवेदना दिली पाहिजे. मालमत्ता आणि न्याय मिळवण्यासाठी लांब, महाग आणि किचकट प्रक्रिया सुव्यवस्थित केल्या पाहिजेत आणि दोन नावांसाठी जमीन नोंदणी फॉर्मवर पुरेशी जागा देणे यासारखे व्यावहारिक उपाय शोधले पाहिजेत.

munotes.in

१३.१.६ महिलांना त्यांचे हक्क नाकारल्याने भोगावे लागणारे परिणाम

आज देखील अनेक महिलांच्या मालमत्तेचे अधिकार सुरक्षित नाहीत, त्यांचे मत विचारात घेतले जात नाही, त्यांच्याकडे इतर संसाधने नाहीत किंवा घ्यायची क्षमता नाही. स्वतःच्या जीवनावर आणि भविष्यावर या महिलांचे नियंत्रण नाही आणि कोणत्याही निर्णय घेण्यामध्ये सहभागी होण्याची क्षमता तर नाहीच. किंबहुना भारतात स्त्री हीच एक मालमत्ता समजली जाते. बऱ्याच सभ्यतांमध्ये, भूमिहीनतेचा संबंध निम्न सामाजिक स्थितीशी जोडला जातो. जमिनीचे हक्क नसल्याने, स्त्रियांची स्वायत्तता, त्यांचा आवाज, आणि स्वाभिमान तसेच त्यांचे कल्याणही हिरावून घेतले जाते. ज्या महिलांना जमिनीचे ठोस अधिकार नाहीत, त्या सार्वजनिक जीवनात आणि जमिनीच्या प्रशासनामध्ये भाग घेण्यासाठी सुसज्ज नसतात, ज्यामुळे त्यांना त्यांच्या नागरी आणि राजकीय अधिकारांचा पूर्णपणे उपभोग घेण्यात अडथला निर्माण होतो.

१) संरचनात्मक आणि सांस्कृतिक हिंसाचारा व्यतिरिक्त, ज्या स्त्रियांकडे जमिनीचे अधिकार नाहीत किंवा त्यांची कमतरता आहे किंवा असुरक्षित आहेत, अश्या स्त्रियांना लैंगिक हिंसेला सामोरे जावे लागते. स्त्रियांचा सामाजिक अपमान आणि बहिष्कार, बलात्कार आणि हत्या अनुभवण्याची शक्यता अधिक असते. काही राष्ट्रांमध्ये विधवांना त्यांच्या सासरच्या लोकांकडून बहिष्कृत केले जाते. विस्थापनाच्या परिस्थितीत आणि अंतर्गत विस्थापित व्यक्तींमध्ये लैंगिक हिंसा अधिक दिसून येते. (IDPs) (ILC, २०११; २०१२)

२) जमिनीचे कोणतेही हक्क नसलेल्या किंवा असुरक्षित हक्क असलेल्या महिलांना दारिद्र्य, आजारपण, अन्नाची कमतरता आणि त्यांचे जीवनमान वाढवण्याच्या मर्यादित संधींना सामोरे जावे लागते, ज्यामुळे त्यांचे सामाजिक आणि आर्थिक अधिकार, विशेषत: आरोग्य, अन्न आणि घराचे हक्क धोक्यात येतात. हे विशेषतः विधवा, घटस्फोटित आणि विभक्त स्त्रिया, अपंग स्त्रिया आणि एचआयव्ही/एड्स रूग्णांसाठी, तसेच सासरच्या लोकांकडून आणि समुदायांकडून मालमत्ता हडपण्याच्या प्रकरणांमध्ये किंवा मोठ्या प्रमाणावर बोलायचे झाल्यास जमीन खरेदी यांसारख्या गोष्टींमध्ये हि असमानता अधिक दिसून येते ज्याचा महिलांवर विषम परिणाम होतो.

१३.१.७ ग्रामीण महिलांच्या जमिनीचा अधिकार आणि संरक्षण: चांगल्या पद्धती

१) हक्कांची खात्री करणे: ज्या देशांमध्ये भेदभाव करणारे आणि लिंग-अंध कायदे आणि धोरणे, ज्यामध्ये प्रथागत कायद्यांचा समावेश आहे, अस्तित्वात आहेत, तेथे स्त्रियांचे जमीन हक्क आणि कायद्यांचे पूर्ण पालन सुनिश्चित करण्यासाठी पुनरावृत्ती आवश्यक आहेत. कोणतेही सक्षम वातावरण नसल्यास, अनुकूल कायदेविषयक नियम आणि कायदे अस्तित्वात असले तरीही, अंमलबजावणी अनियमित असू शकते. तथापि, राज्य-नेतृत्वातील यशस्वी कायदे, धोरणे आणि विकास उपक्रम तसेच नागरी समाज संस्थांकडील प्रकल्पांची उदाहरणे आहेत ज्यांची नक्कल केली जाऊ शकते किंवा त्यांचे मोजमाप केले जाऊ शकते.

महिलांच्या हक्कांना प्रोत्साहन देणारे जमीन कायदे, विशेषतः, कौटुंबिक आणि वारसा कायद्यांसारख्या इतर कायद्यांशी तडजोड केली जाऊ नये. याव्यतिरिक्त, ग्रामीण महिलांना त्यांचे जमिनीचे दावे आणि हक्क सोपे करून सांगणाऱ्या संस्थात्मक उपायांचा विचार केला पाहिजे - असे करताना सामाजिक जोखीम आहेच, पण महिलांच्या हक्काची वैधता वाढल्यास, संपूर्ण कुटुंबाचे फायदे वाढू शकतात याची खात्री करून देणे गरजेचे आहे.

<u>चांगल्या पद्धतींची उदाहरणे</u>

देश	चांगल्या पद्धती	संदर्भ
नेपाळ	सरकारी धोरण जमिनीची नोंदणी करणाऱ्या महिलांना कर सवलत देते, तसेच जमिनीची नोंद करणाऱ्या महिलांसाठी संयुक्त मालकी नोंदणीसाठी कमी शुल्क आकारते, ज्यामुळे जमिनीची नोंदणी करणाऱ्या महिला आणि जोडप्यांमध्ये वाढ होते. महिला गटांच्या मालकीच्या अंतर्गत संसाधनांची समुदाय वाटप पद्धती.	अभियान नेपाळ, CSRC
बांगलादेश	संयुक्त मालकीची हमी देणारे कायदे आणि धोरणे, जसे की बांगलादेशातील खस जमीन वितरण धोरण. स्थानिक एनजीओ/सीएसओचे उपक्रम जेथे महिलांची बचत आणि कर्जे, कृषी उत्पादनासाठी त्यांच्या नावावर जमीन भाडेतत्त्वावर देण्यासाठी एकत्रित केली जातात. जवळ जवळ १३००० महिला, स्थानिक सरकारच्या सर्वात खालच्या जागांवर निवडून आल्या आहेत, जिथे एक तृतीयांश जागा महिलांसाठी राखीव असतात. या महिलांनी स्थानिक लवाद प्रक्रिया आणि जमीन विवाद निराकरणात तसेच महिलांना सरकारी वितरण कार्यक्रमांतर्गत लेखी करारनामा मिळविण्यात मदत करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली.	ALRD
बांगलादेश आणि भारत	विवाह आणि घटस्फोटाची नोंदणी हे महिलांच्या जमिनीचे हक्क सुरक्षित करण्यासाठी एक अतिशय महत्त्वाचे साधन असू शकते. स्वाधीना सारख्या संस्था ग्रामीणपातळीवर विवाह नोंदणी शिबिरांना प्रोत्साहन देतात, ज्यामुळे पतीच्या जमिनी आणि मालमत्तेवर महिलांना समान हक्क मिळण्यास मदत होते. विवाहाची अनिवार्य	ALRD आणि स्वधीना

munotes.in

	नोंदणी स्त्रियांना त्यांच्या पतीच्या मालमत्तेवर आणि गुंतवणुकीवर, वैधव्यानंतर दावा करण्यास अधिकृत करते.	
भारत	स्थानिक सरकारच्या सर्व स्तरांवर महिलांसाठी राखीव असलेल्या ३०% जागांच्या निश्चित कोट्यामुळे महत्त्वपूर्ण निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढण्यास मदत झाली आहे. यामुळे महिनाचे नेतृत्व मजबूत झाले असून त्यांना स्थानिक विषयांवर, समस्यांवर आणि निर्णयांवर प्रभाव टाकण्याची शक्यता वाढली असून एक सकारात्मक बदल घडवून आणला आहे.	ILC (२०१२) आणि स्वाधीना
मंगोलिया	'मसुदा जमीन कायदा' मध्ये नुकताच प्रस्तावित केलेला अनुच्छेद: "मेंढपाळ समुदायांना आणि पशुपालकांच्या गटांना हंगामी चराईचे वाटप सह-व्यवस्थापन कराराद्वारे केले जाईल आणि त्यावर सह-स्वाक्षरी म्हणून महिला गट किंवा महिला प्रतिनिधींशी सहमत असणे आवश्यक आहे. करार". हे CEDAW *...+ च्या तरतुदी 15.2 शी संबंधित आहे	JASIL
कोलंबिया आणि निकारागुआ	कोलंबिया (२००२ चा Ley ७३१) आणि निकारागुआ (Ley ७१७) प्रमाणे जमीन खरेदी करण्यासाठी आणि/किंवा जमीन नोंदणी शुल्क भरण्यासाठी महिलांना सहाय्य करण्यासाठी लँड बँका जमिनीबाबत वाढणारी लैंगिक असमानता कमी करू शकतात (परंतु अर्थपूर्ण होण्यासाठी पुरेशा संसाधनांची आवश्यकता आहे).	ILC (2012)
टांझानिया	१९९९च्य ग्रामीण जमीन कायद्यानुसार "प्रत्येक स्त्रीच्या जमिनीचे संपादन, धारण, वापर आणि व्यवहार करण्याच्या अधिकाराचे संरक्षण कोणत्याही पुरुषाच्या अधिकाराप्रमाणेच, निर्बंधांच्या अधीन राहून केले जाईल".	LANDESA
केन्या	२०१० सालच्या संविधानाने, थेट महिलांच्या जमिनीच्या अधिकारांना संबोधित केले आहे. "जमीन आणि जमिनीतील मालमत्तेशी संबंधित कायद्यातील लिंगभेद, चालीरीती आणि प्रथा" दूर करणे आवश्यक आहे, असे स्थापित केले आहे.	LANDESA, KLA

	जमीन नोंदणी कायदा २०१२, विवाहादरम्यान किंवा विवाह संपुष्टात येताना, वैवाहिक मालमत्तेचे संरक्षण करण्यासाठी संयुक्त करारला मान्यता देतो.	
रवांडा	१९९९ सालचा वारसाहक्क कायदा मुलगा आणि मुलींना समान वारसा हक्क प्रदान करतो आणि कोणत्याही जमीन विक्रीसाठी पती-पत्नीची संमती आवश्यक असलेल्या एका कलमाद्वारे, कायदेशीररित्या विवाहित महिलांच्या मालमत्तेच्या अधिकारांचे संरक्षण करतो, ज्यामुळे विवाहित महिलांसाठी आर्थिक सुरक्षा आणि वारसाहक्क मिळण्याचे प्रमाण वाढते आणि लिंग-भेद कमी होतो. याशिवाय, २००३च्या संविधानात हे सुनिश्चित केले आहे की निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत किमान ३०% जागा महिलांसाठी आरक्षित आहेत आणि २००५च्या जमीन कायद्यानुसार महिला/मुलींचा सल्ला घेणे आवश्यक आहे आणि विवाह किंवा कौटुंबिक मालमत्तेच्या कोणत्याही व्यवहारास त्यांची लेखी संमती देखील आवश्यक आहे. . स्त्री आणि पुरुष दोघांनीही त्यांच्या जमिनीचा दाखला एकत्र घेणे बंधनकारक आहे.	Daley et al (२०१०) CSOचा गट

२) हक्कांबद्दल जागरुकता: वारसाहक्क, जमिनीचा मालकी हक्क आणि जमीन प्रशासनात सहभागी होण्याच्या अधिकारांबाबत महिलांमध्ये - जागरुकता मोहिमा, मीडिया वर्क आणि जमीन हक्क शिक्षण कार्यक्रमांद्वारे - जागरुकता निर्माण करणे महत्त्वाचे आहे. त्याच बरोबर पारंपारिक चालत येणारा लिंग-भेद आणि पुरुषांच्या मात्तेदारीविषयी सुद्धा महिलांनी जागरूक असणे गरजेचे आहे. हे कार्यक्रम आणि या मोहिमा संबंधित भाषांमधे, स्थानिक बोलींत आणि निरक्षर तळागाळातील महिलांसह सर्वांना सुलभ असलेल्या आणि समजणाऱ्या स्वरूपात आयोजित केल्या जाव्यात. या प्रयत्नांसाठी दुर्गम भाग आणि भटक्या विमुक्तांना मोबाईल सेवेची आवश्यकता आहे. राज्य पक्ष जमिनीची मालकी, जमीन प्रशासन आणि जमीन-संबंधित प्रक्रियांच्या परिणामावर लिंग-विभक्त माहिती देतील.

३) हक्कांची मागणी: ग्रामीण महिला आणि त्यांच्या संस्थांना त्यांच्या कार्यपद्धती आणि आव्हानांचे दस्तऐवजीकरण करण्यासाठी, न्याय प्रणालींमध्ये प्रवेश मिळवण्यासाठी आणि CEDAW आणि राष्ट्रीय कायद्यांचे पालन करण्यावर लक्ष ठेवण्यासाठी, मुख्यतः क्षमता निर्मिती आणि संसाधनांच्या स्वरूपात सहाय्य आवश्यक आहे, परंतु सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, महिलांना एकत्रित करण्यासाठी सर्व स्तरांवर बदलासाठी समर्थन करणे. महिलांचा

munotes.in

सुधारित सहभाग साध्य करण्यासाठी, ग्रामीण महिला संघटनांना जमिनीच्या समस्या सोडवणाऱ्या राष्ट्रीय नागरी समाज मंचांवर त्यांची बाजू मांडण्याची आवश्यकता आहे.

चांगल्या पद्धतींची उदाहरणे:

देश	चांगल्या पद्धती	संदर्भ
अल्बेनिया	नॅशनल फेडरेशन ऑफ कम्युनल फॉरेस्ट्स अँड पाश्चरने त्यात एक विशेष महिला विभाग तयार करण्याचा पुढाकार घेतला आणि *... सांप्रदायिक जंगलांच्या शाश्वत व्यवस्थापनास समर्थन देण्यासाठी, फेडरेशनमध्ये, ३०% महिला निर्णय क्षमतेत असव्यात असे उद्दिष्ट प्रसारित केले.	NACFPA
बुरुंडी	IFAD ने जमिनीच्या हक्कासाठी कायदेशीररित्या लढणाऱ्या, त्यांच्या प्रांतीय स्तरावर सक्रिय ग्रामीण महिलांना, जमिनीच्या हक्कांबद्दल जागरुकता निर्माण करून आणि साक्षरता वर्ग चालवणाऱ्या कुटुंब विकास समित्या स्थापन करून, त्यांना पाठिंबा दिला. जागरुकता पसरवण्यासाठी, गावांमध्ये स्पर्धा आयोजित केल्या गेल्या जिथे स्थानिक लोक त्यांचे कायदेशीर पराक्रम दाखवून बक्षिसे जिंकू लागले.	ILC (2012),
केन्या	GROOTS ने महिलांच्या जमिनीच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी समुदाय-आधारित पहारेकरी गटांना समर्थन दिले, पर्यायी विवाद निराकरण, कायदेशीर मदत, न्याय प्रणालींमध्ये प्रवेश प्रदान केला; आणि वारसा हक्क प्रकरणांमध्ये मध्यस्थी आणि पाठपुरावा कार्याला मदत केली. महिलांच्या जमिनीच्या हक्कांसाठी सर्वात तीव्र विरोध हा बहुधा सामुदायिक स्तरावर आढळतो, परंतु त्या पातळीवर लक्ष केंद्रित केल्यास प्रत्यक्ष बदल घडवून आणण्यास मदत होऊ शकते. उदाहरणार्थ, केन्यातील आदिवासी वडीलधाऱ्यांमार्फत महिलांच्या संपत्तीच्या हक्कांसाठी वकिली करणारा प्रकल्प, ज्यांना जमीन आणि कौटुंबिक मालमत्तेवर नियंत्रण मिळवण्यासाठी बेदखल करण्यात आले होते अशा HIV/AIDS ग्रस्त विधवांना मदत करणे.	ILC (2012) LANDE SA

नेपाळ	CSRC ने मोहीम चालवली आणि तळागाळातील महिलांना राज्य स्तरावर धोरण बदलासाठी समर्थन देण्यासाठी यशस्वीरित्या एकत्रित केले आणि ५०० महिलांना संयुक्त जमीन प्रमाणपत्र मिळविण्यात मदत केली.	CSRC
मंगोलिया	JASIL ने चार वेगवेगळ्या इकोसिस्टममधल्या ५४ पशुपालक समुदायांची संघटना सुलभ केली, त्यापैकी बहुतेक स्वयं-संघटित महिला गट आहेत.	JASIL
भारत	स्वाधीनाने कार्यात्मक शिक्षणाला प्रोत्साहन देऊन, ग्रामीण महिलांना स्वाक्षरी करण्यास शिकवले. तसेच प्रत्येक गावात तळागाळातील महिला गटांना प्रोत्साहन दिले. महिला गटांच्या सदस्यांना सक्षम करण्यासाठी सामाजिक-कायदेशीर नेतृत्व प्रशिक्षण दिले गेले. या गटांना सामाईक जमिनीच्या संयुक्त मालकी हक्कासाठी अर्ज करण्यासाठी, समूह उत्पन्नाला चालना देण्यासाठी प्रोत्साहित केले जात आहे. भारतात, एकल नारी शक्ती संघटना, एकट्या महिलांचे नेटवर्क (अविवाहित, परित्यक्ता, घटस्फोटित, विभक्त आणि विधवा) यांनी स्वतंत्र अधिकृत नोंदणी, स्वतंत्र रेशनकार्ड आणि दोन एकर अतिरिक्त सरकारी जमीन ३० वर्षांच्या भाडेतत्त्वावर मागितली. राज्य हिमाचल प्रदेशात, पहिल्या दोन मागण्या २००९ मध्ये मान्य करण्यात आल्या, ज्यामुळे महिलांना पेन्शन मिळू शकते.	SWADHINA
बांगलादेश	महिला संघटना आणि कायदेशीर मदत गैर-सरकारी संस्थांनी (एनजीओ) महिलांसाठी समान वारसा हक्काची मागणी करणारा एकसमान कौटुंबिक संहिता प्रस्तावित केला आहे (परेरा, २०००; हलीम, २००३)	ALRD

१३.१.८ निष्कर्ष

आज जेव्हा जमीन आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीसाठी जागतिक आणि स्थानिक स्पर्धा वाढल्याने, अनेक देशांमध्ये जमीन विषयक संघर्ष वाढला आहे आणि ग्रामीण महिलांवर अशा संघर्षांचा वाईट परिणाम होत आहे, तेव्हा राष्ट्रीय विकासाच्या अजेंड्यामध्ये महिला

आणि महिलांच्या जमिनीच्या अधिकारांना प्राधान्य देणे महत्त्वाचे आहे. यासाठी उपयुक्त असे तीन प्रमुख मुद्दे खालील प्रमाणे आहेत:

- प्रत्यक्षात समानता साध्य करण्याचे महत्त्व
- विविध ग्रामीण महिला आणि त्यांचे कार्यकाळ अधिकार आणि,
- लैंगिक न्यायासाठी जमीन प्रशासनात महिलांच्या सहभागाची प्रासंगिकता

वर म्हटल्याप्रमाणे, जमिनीच्या हक्कांमधील लैंगिक असमानतेचे पुरावे FAO आणि जागतिक बँक यांसारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी सादर केलेल्या संख्येच्यादृष्टिने आणि ILC च्या सल्लामसलतीतील सहभागींनी सादर केलेल्या प्रकरणांच्या संदर्भात स्पष्ट आहेत, जे यावरील वास्तविकता अधोरेखित करतात. हे स्पष्ट आहे की धोरणे, योजना आणि कार्यक्रमांच्या लिंगानुसार परिणामांचे आधीच चांगले मूल्यांकन करणे आणि परिणाम विचारात घेणे हे महिलांच्या जमिनीच्या अधिकारांमध्ये सुधारणा करण्याच्या दिशेने एक महत्त्वाचे पहिले पाऊल आहे.

१३.२ आदिवासी संघर्ष

१३.२.१ परिचय

भारत देश, जगातील सर्वाधिक आदिवासी जमाती असणाऱ्या देशांपैकी एक आहे. मात्र आदिवासी हा भारतातला सर्वात असुरक्षित आणि वंचित गट आहे. शिवाय, भारतातील आदिवासी महिलांना दुहेरी सामाजिक गैरसोयींचा सामना करावा लागतो: एक पुरुषप्रधान समाजातील स्त्री म्हणून आणि दुसरी भारतीय समाजाच्या उपेक्षित भागाची सदस्य म्हणून. जीवनाच्या प्रत्येक पैलूत, जन्मापासून मृत्युपर्यंत त्यांच्याशी भेदभाव केला जातो. आदिवासी इतिहास अशा धीट आणि धाडसी आदिवासी स्त्रियांच्या उदाहरणांनी भरलेला आहे ज्यांनी केवळ त्यांच्या हक्कांसाठी आणि अधिकारांसाठीच केवळ लढा दिला नाही, तर त्यांच्या समुदायाचे नेतृत्व केले. भारतीय प्रजासत्ताक तयार करण्यात मदत करण्याचे श्रेय देखील त्यांना दिले जाते.

नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे संरक्षण करण्यात आणि टिकून ठेवण्यात, आदिवासी स्त्रिया महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. देशभरातील मोठ्या पायाभूत सुविधा प्रकल्पांमुळे त्यांच्या दैनंदिन जगण्यावर परिणाम होत असल्याने त्यांनी उपजीविकेचे नुकसान आणि विस्थापन पाहिले आहे. ओडिशाच्या रायगडा जिल्ह्यात काशीपूर ब्लॉकचा समावेश होतो. काशीपूर ब्लॉकमध्ये खाण उद्योगाच्या स्थापनेविरुद्धच्या आंदोलनांचे उद्दिष्ट जल, जमिन आणि जंगल (पाणी, जमीन आणि लाकूड) यांचे संरक्षण करणे आहे. ही सर्व नैसर्गिक संसाधने त्यांच्या उदरनिर्वाहाचे एकमेव साधन आहेत; दरम्यान, औद्योगीकरण आणि विकासाच्या परिणामी लोक पारंपारिक उपजीविकेच्या साधनांवरील मूलभूत अधिकार किती प्रमाणात गमावत आहेत हे तपासते.

munotes.in

१३.२.२ आदिवासी महिलांचा संघर्ष:

इतिहासाच्या सुरुवातीपासूनच भारत हा पितृसत्ताक देश म्हणून ओळखला जातो. स्त्रिया नेहमीच वंचित राहिल्या आहेत, मग त्या कोणत्याही प्रदेशाच्या किंवा धर्माच्या असोत. त्यांच्याकडे निर्णय घेण्याची क्षमता नसतानाही, महत्त्वपूर्ण कर्तव्यांचा भार मात्र पडला आहे. आपल्या पुरुषप्रधान समाजाच्या सत्ताकेंद्रांनी परंपरेने स्त्रियांना शिक्षण, आरोग्य आणि पोषण यांमध्ये समान प्रवेश नाकारला आहे. असे असले तरी, स्त्रियांनी पारंपारिकपणे कुटुंबात आर्थिक व्यवस्थापनापासून ते संपूर्ण कुटुंबासाठी संसाधने मिळवण्यापर्यंत आणि नातेसंबंध व्यवस्थापनापासून 'सन्मान राखण्यापर्यंतचा मोठा भार पार पाडला आहे. ऑनर किलिंगच्या सततच्या घटना, खाप पंचायतींकडून निंदनीय पितृसत्ताक हुकूम जारी करणे ज्यामुळे स्त्रियांवर व्हिक्टोरियन काळातील बरेच निर्बंध आणले जातात आणि इतर घटनांवरून हे दिसून येते की आपला समाज महिलांवर अन्यायकारक आणि असमर्थनीय कायदे लादतो. महिलंना यांचे किमान हक्क न देता त्यांच्यावर निर्बंध मात्र समाज घालतो.

हा एक मोठा सामजिक असमतोल आहे, जयची त्वरित हाताळणी गरजेची आहे मात्र राजकीय धोरणकर्ते त्याकडे दुर्लक्ष करतात. आपल्या संस्कृतीत अस्तित्वात असलेल्या सत्तेच्या समीकरणांचा विचार केला तर आदिवासींची स्थिती फारशी चांगली नाही. आदिवासी हा समाजातील उपेक्षित गट आहे. त्यांन बहिष्कृत मानले जाते आणि त्यांना भेदभावपूर्ण वर्तनास सामोरे जावे लागते. स्वतंत्र भारताच्या इतिहासाचे परीक्षण केल्यास असे दिसून येते की, विविध तथाकथित मोठ्या प्रमाणावर होणाऱ्या विकास प्रयत्नांमुळे विस्थापित झालेल्या लोकसंख्येमध्ये, आदिवासी सर्वात जास्त आहेत.

विकासाच्या पारंपारिक संकल्पनांमध्ये शाश्वततेच्या अत्यावश्यक घटकाचा अभाव होता आणि त्यामुळे समाजातील राजकीय आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक, म्हणजेच आदिवासींच्या हितांना हानी पोहोचली. परिणामी भारतातील आदिवासी महिलांना या दोन्ही गैरसोयींचा सामना करावा लागतो. राज्याच्या भल्यासाठी, प्रत्येक व्यक्तीने विविध त्याच्या पर्यंत पोचणाऱ्या लाभांचा केवळ उपभोग घेण्याऐवजी, देशाच्या प्रगतीमध्ये सहभागी होणे गरजेचे आहे. आदिवासी महिलांची परिस्थिती समजून घेण्याचा आणि त्यात सुधारणा करण्याचा कोणताही प्रयत्न आदिवासी महिलांच्या परिस्थितीला मदत करणाऱ्या सध्याच्या संस्थांच्या परीक्षणाने सुरू झाला पाहिजे. या विषयावरील विद्यमान साहित्य अशा उपक्रमांसाठी नेहमीच एक सुरुवात म्हणून काम करू शकते.

१३.२.३ आदिवासी महिलांना भेडसावणाऱ्या समस्या

स्वातंत्र्याच्या ७० वर्षांनंतरही भारतातील आदिवासी, विशेषतः आदिवासी महिलांना त्यांच्या जीवनाच्या त्यांची जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर विविध समस्यांना सामोरे जावे लागते. आदिवासी महिलांना शिक्षणापासून आरोग्यापर्यंत आणि नागरी हक्कांपासून आणि सामाजिक हक्कांपर्यंतच्या विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

अ) सामाजिक समस्या

१. बहुतेक आदिवासी समुदाय हे **पितृसत्ताक** असतात, ज्यामुळे स्त्रियांना पुरुषांच्या आधीन असावे लागते. त्यामुळे त्यांना वंश, वारसा, हक्क, विवाह, घटस्फोट या गोष्टींशी संबंधित अनेकविध समस्यांना तोंड द्यावे लागते.

२. त्यांना **निर्णयाचा अधिकार** नसतो आणि असल्यास खूपच मर्यादित असतो ज्यामुळे त्यांचे शोषण होते. त्यांच्या समजातल्या स्त्रियांसाठी निषिद्ध मानलेल्या गोष्टी, त्यांचे जीवन असुरक्षित बनवतात.

३. **निरक्षरता आणि वाईट आरोग्य**: आपली सामाजिक जडणघडण, समाजातील दुर्बल घटकांच्या वाढीसाठी अनुकूल नाही; उदा: आदिवासी. लिंग-भेदाचा प्रभाव स्त्रियांना लहानपणापासूनच सहन करावा लागतो. शिक्षणाच्या पुरेशा संधी देखील उपलब्ध नसतात. शिक्षनाची इथे अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. मूलभूत शिक्षण, आरोग्य सुविधा आणि त्यांच्या हक्कांबद्दल जागरूकता आणण्यास सरकारी कार्यक्रमांचा अभाव, ज्याचा परिणाम म्हणूनच निरक्षरता आणि वाईट आरोग्य येऊन ते मागासलेलेच राहतात. शिक्षणाअभावी त्यांचे सामाजिक आणि शारीरिक शोषण होते. उदा: छत्तीसगड राज्यातील जमावाच्या ट्यूबेक्टॉमीमुळे अनेक आदिवासी महिलांचा मृत्यू झाला. आदिवासी महिलांचे आरोग्य मानक राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा कमी आहे. प्रसुतीगृहांचा अभाव आणि सरकारी योजनांची माहिती नसल्यामुळे मातामृत्यूचे प्रमाण जास्त आहे.

४. **विकासाच्या विवध कार्यक्रमांमुळे होणारे विस्थापन** आणि सरकारचे वाईट पुनर्वसन धोरण, आदिवासींना व्यथित करते आणि असुरक्षित बनवते. असे विस्थापन पुरुषांपेक्षा स्त्रियांना जास्त नुकसान करते. विकास कार्यासाठी होणाऱ्या विस्थापनांमध्ये ७०% पेक्षा जास्त आदिवासींचा समावेश आहे.

५. **जादूटोणा आणि झुंड बळी: -** हा आदिवासी महिलांविरुद्ध घडत आलेले हे सर्वात गंभीर गुन्हे आहेत. स्त्रियांना समाजातील सदस्यांकडून (अंधश्रद्धा, धर्मांधता आणि पितृसत्ताक मानसिकतेतून) अनेकदा चेटूक करणारी म्हणून संबोधले जाते ज्यामुळे त्यांना मारलेही जाते.

६. **बहुपत्नीत्व**: मुख्य प्रवाहातील समाजातील महिलांना जरी या धोक्यापासून संरक्षित केले गेले आहे, तरी आदिवासी भागांमध्ये आजही बहुपत्नीत्व प्रचलित आहे. आदिवासी स्त्रियांना सांस्कृतिक आणि धार्मिक प्रतिबंधांमुळे या समस्येचा सामना करावा लागतो.

७. **आदिवासी महिलांना सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात अक्षरशः कोणतीही भूमिका नाही-** राजकीय आणि नागरी क्षेत्रात त्यांचे फारसे प्रतिनिधित्व नाही.

८. **जमिनीच्या हक्कांवर त्यांचे शिक्कामोर्तब नाही:** त्यांना स्थावर मालमत्तेवर थोडे अधिकार मिळतात, मातृसत्ताक समाजात काही अपवाद आहेत.

९. विविध ठिकाणी इतरांकडून **वांशिक भेदभाव**. उदा: पूर्वोत्तर लोकांमध्ये वांशिक भेदभाव केला जातो.

munotes.in

ब) **<u>आर्थिक समस्या</u>**

१. आदिवासी समाजात असताना स्त्रिया सामान्यत: शेती, वनोपजाचे संकलन इत्यादी श्रमात पुरुषांच्या बरोबरीने सहभाग घेतात. त्यांना असमान वेतन, कामाच्या ठिकाणी शोषण, कमी आर्थिक पर्याय आणि स्वातंत्र्य असा त्रास सहन करावा लागतो. ग्रामीण शेतकरी महिला आणि इतर महिला गटांप्रमाणे त्यांच्याकडे बचत गट स्थापन करण्याचे मार्ग नाहीत.

२. जमीन दुरावणे आणि जंगलतोड यांचा आदिवासी महिलांवर अधिक परिणाम होतो.

३. त्यांच्या नोकरीचे वातावरण, आदिवासी स्त्रियांचे हक्क समाजाने ओळखावेत आणि ते मिळवून देण्याच्या प्रयत्नांना प्रतिकूल असते. सामाजिक उन्नतीकडे नेणारा लाभदायक रोजगार, केवळ सांस्कृतिकदृष्ट्या संवेदनशील धोरणांवर आधारित सर्वसमावेशक शिक्षण प्रणालीद्वारेच मिळू शकतो. आदिवासींना वसाहती-शैलीतील शिक्षण व्यवस्थेत सहभागी होण्यास भाग पाडण्याचा उलट परिणाम होऊ शकते.

क) **<u>राजकीय समस्या :</u>**

१. महिलांचा त्यांच्या दैनंदिन राजकीय घडामोडींमध्ये सहभाग खूपच कमी असतो कारण बहुतेक समाजाचे नेतृत्व पुरुष करतात. ते त्यांच्या सामाजिक आणि राजकीय हक्कांबद्दल अनभिज्ञ असतात ज्यामुळे त्या मुख्य भूभागातील कायदेशीर/सामाजिक व्यवस्था समजू शकत नाहीत.

राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावरही आदिवासी महिलांचा सहभाग फारसा नाही.

१३.२.४ सरकारने केलेल्या उपाययोजना :

१. अनेक राज्यांनी जादूटोणाविरोधी कायदे मंजूर केले आहेत आणि कठोर शिक्षेचा प्रस्ताव दिला आहे, परंतु हे अव्याहतपणे सुरू आहे.

२. सरकारने नागरी संस्थांमध्ये महिलांसाठी ३३% आरक्षण ठेवले आहे, ज्यामध्ये आदिवासी महिला देखील येतात. परंतु हे अधिकार क्वचितच दिसतात, उदाहरणार्थ नागा महिलांच्या बाबतीत आपण पहिले आहे. आदिवासी महिला सशक्तीकरण योजना, आदिवासी महिलांना त्यांचे उत्पन्न वाढवण्याचा कोणताही उपक्रम, हाती घेण्यास मदत करते.

३. राज्यघटनेने आदिवासींना विविध सुरक्षेची तरतूद केली आहे जसे की आदिवासी क्षेत्राच्या प्रशासनासाठी विशेष तरतुदी, जमाती सल्लागार समितीची स्थापना इत्यादी.

४. अनुच्छेद ४६ (अनुसूचित जाती आणि जमातींच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक हितसंबंधांना प्रोत्साहन, अनु. ३३०, ३३२, ३३५) नुसार शिक्षण, राजकारण आणि नोकऱ्यांमधील विविध आरक्षणांसाठी सरकारने त्यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी विविध कायदे केले आहेत.

५. केंद्र सरकार राज्य सरकार सोबत मोफत शिक्षण, आरोग्य सुविधा, आश्रम शाळा, शिष्यवृत्ती, वसतिगृहे इत्यादी विविध कार्यक्रमांतर्गत आदिवासी महिलांच्या उत्थानासाठी विशेष सेवा प्रदान करणे.

६. शासनामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजना. यामध्ये लघु वन उत्पादनांसाठी एमएसपी, व्यावसायिक प्रशिक्षण संस्था, कमी साक्षरता असलेल्या जिल्ह्यांतील अनुसूचित जमातीच्या मुलींच्या शिक्षणाचे बळकटीकरण इत्यादींचा समवेश आहे.

सरकारच्या उपक्रमांमुळे स्थानिक महिला सक्षमीकरणाला मदत झाली असली तरी अजून बरेच काही करायचे आहे. त्यांचे मूलभूत शिक्षण, त्यांच्या हक्कांबद्दल जागरूकता आणि अधिक राजकीय सहभागावर अधिक भर दिला पाहिजे.

१३.२.५ संदर्भ

- Amnesty International (2011) Eviction and resistance in Cambodia: Five women telltheir stories. London: Amnesty International.Available at : http://www.amnesty.org/sites/impact.amnesty.org/files/PUBLIC/Eviction%20and%20 Resistance%20in%20Cambodia%20-
- %20Five%20women%20tell%20their%20stories%20FULL%20REPORT.pdf
- AUC-ECA-AfDB (2010) *Framework and Guidelines on Land Policy in Africa:* Land Policy in Africa: A Framework to Strengthen Land Rights, Enhance Productivity and Secure Livelihoods. Available at: http://rea.au.int/en/sites/default/files/Framework%20and%20Guidelines%20on%20Land%20Policy%20in% 20Africa.pdf
- Daley et al 2010: E. Daley, R. Dore-Weeks and C. Umuhoza, 2010, 'Ahead of the Game: Land Tenure Reform in Rwanda and the Process of Securing Women's Land Rights', *Journal of Eastern African Studies*, 4: 1, 131-152.
- Deere, C., Lastarria-Cornhiel, S. and Ranaboldo, C. (2011) Tierra de Mujeres. Reflexiones sobre el acceso de las mujeres a la tierra en American Latina. La Paz: Fundacion Tierra and ILC.
- Food and Agricultural Organisation (FAO) (2011) Men and women in agriculture: closing the gap. Rome: FAO.
- Food and Agricultural Organisation (FAO) (2012) Voluntary Guidelines on the Responsible Governance of Tenure of Land, Fisheries and Forests in the Context of National Food Security. Rome: FAO. Available online at: http://www.fao.org/docrep/016/i2801e/i2801e.pdf

munotes.in

- Foresight (2011) A Future for small-scale farming: Foresight Project on Global Food and Farming Futures. London: UK Government Office for Science.

- Freeman, M. (2009) Reservations to CEDAW: An Analysis for UNICEF. Policy and Practice 2009. New York: UNICEF.

- International Land Coalition (ILC) (2010). Rural women's access to land and property in selected countries. Update 2010. Progress towards achieving the aims of the Convention on the Elimination of all forms of Discrimination against Women(CEDAW). Rome: ILC. Available online at:http://www.landcoalition.org/publications/update-2010-rural-women-land-and- cedaw

- International Land Coalition (ILC) (2011) Innovations for securing women's access toland in Eastern Africa. Rome: ILC.

- International Land Coalition (ILC) (2012) How can women's land rights be secured? CSW Synthesis of the online discussion. Rome: ILC. Available online at: http://www.landcoalition.org/publications/csw-synthesis-online-discussion

- Jacobs, Susie (2010) *Gender and Agrarian Reforms.* NYC and London: Routledge,International Studies of Women and Place

- Mera Declaration (2010) Mera Declaration of the Global Gathering of Women Pastoralists. Available online at: http://www.landcoalition.org/news/mera-declaration- global-gathering-women-pastoralists

- Niasse, M. (2012) Future of Agriculture Online Discussion. Day 6: Gender Equality: It's smart and it's right. Oxford: Oxfam. Available online at: http://blogs.oxfam.org/en/blogs/12-12-17-day-6-gender-equality-smart-and-right

- United Nations Development Fund for Women (UNIFEM) (no date). Securing the Rights and Livelihoods of Rural Women in Africa in the Context of the Food Crisis andClimate Change. New York: UNIFEM.

- World Bank (2012) World Development Report 2012: Gender Equality and Development. Washington DC: World Bank.

- Agarwal, Bina. (1992). "The Gender and Environment Debate: Lessons from India",Feminist Studies, Vol. 18, No. 1 Spring, pp. 119-158

- Da Costa, D. (2010). Development Dramas: Reimagining Rural Political Action inEastern India. New Delhi: Routledge

- /sites/default/files/Framework%20and%20Guidelines%20on%20Land%20Policy%20in% 20Africa.pdf

- https://www.insightsonindia.com/2017/08/10/4-discuss-problems-faced-tribal-women-india- measures-taken-government-address-problems/

- https://www.researchgate.net/publication/267640266_Problems_Encountered_by_Tribal_Wome n_A_Text_Mining_Analysis

- https://feminisminindia.com/2021/03/05/tribal-womens-movement-modern-india/

- https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0974354520120202?journalCode=vodb*(PDF) Problems Encountered by Tribal Women: A Text Mining Analysis*. Available from:

- https://www.researchgate.net/publication/267640266_Problems_Encountered_by_Tribal_Wome n_A_Text_Mining_Analysis

- https://www.insightsonindia.com/2017/08/10/4-discuss-problems-faced-tribal-women-india- measures-taken-government-address-problems/

❖❖❖❖

munotes.in

१४

जागतिक महिला चळवळीपुढील आव्हाने

घटक रचना

१४.0 उद्दिष्टे

१४.१ प्रस्तावना

१४.२ सामाजिक चळवळ समजून घेणे

१४.३ महिला चळवळीची काळरेषा

१४.४ सारांश

१४.५ प्रश्न

१४.0 उद्दिष्टे

१. विविध जागतिक महिला चळवळीबद्दल जाणून घेणे

२. स्थानिक महिला चळवळ समजून घेणे

३. जागतिक महिला चळवळीतील आव्हानांबद्दल जाणून घेणे

१४.१ प्रस्तावना / परिचय

महिला चळवळींनी लैंगिक समानता प्राप्त करण्यासाठी जागतिक आणि राष्ट्रीय प्रयत्नांची उभारणी करण्यात मदत केली आहे. विविध राष्ट्रे आणि समुदायातील समर्थक/वकिल महिलांना मदत करण्यासाठी परिसंवाद, परिषद, संशोधन याद्वारे विज्ञान, सामाजिक विज्ञान आणि अगदी शैक्षणिक क्षेत्रातील प्रत्येक क्षेत्रात महिला आणि मुलींना सक्षम बनवण्यासाठी वारंवार एकत्र आले आहेत. काही, गट महिलांच्या गरजा व्यक्त करण्यासाठी मोठ्या संस्थांमध्ये सामील झाले. उदाहरणार्थ- महिला संघटनांनी शाश्वत विकास उद्दिष्टे, सहस्त्राब्धी विकासउद्दिष्टांमध्ये महिला आणि माता आरोग्याशी संबंधित समस्यांचा समावेश करण्यासाठी सादरीकरण केले होते. स्त्री चळवळ समजून घेण्याआधी आपण प्रथम सामाजिक चळवळीचा अर्थ समजून घेऊया.

१४.२ सामाजिक चळवळ समजून घेणे

सामाजिक चळवळ समाजवाद, फॅसिझम, सहकार चळवळी, कामगार चळवळी इत्यादींसह विविध मुद्द्यांवर कार्य करते. तिला एक सामाजिक चळवळ, एक सामूहिक क्रिया देखील म्हटले जाऊ शकते जी अनेक टप्प्यांतून जाऊ शकते. हे टप्पे राज्य, वर्चस्व असलेल्या

munotes.in

गटांशी थेट भिडलेले असू शकतात, जे विशिष्ट विश्वास, धोरणे किंवा माध्यम, धर्म किंवा त्यात सहभागी झालेल्या व्यक्तींसारख्या संस्थात्मक प्रभावांद्वारे देखील प्रभावित होऊ शकतात.

१४.३ महिला चळवळीची काळ रेषा

मेरी वोल्स्टोनक्राफ्ट या इंग्रजी लेखिका आणि तत्वज्ञ यांनी *'ए व्हिंडिकेशन ऑफ द राइट्स ऑफ वुमन'* नावाचा एक निबंध लिहिला, ज्यामध्ये त्यांनी असा युक्तिवाद केला की स्त्रिया पुरुषांपेक्षा कमी दर्जाच्या नसतात, तर त्यांना पुरेशी पावले उचलण्याची गरज आहे ज्यामुळे महिलांसाठी शिक्षण देण्यात त्यांना मदत होईल. महिलांना सह-शैक्षणिक शिक्षण सुविधांमध्ये समान प्रवेश मिळायला हवा आणि कोणत्याही राष्ट्राच्या कल्याणासाठी समाजात महिलांचा सहभाग महत्त्वाचा आहे, याकडेही त्यांनी लक्ष वेधले.

सेनेका फॉल्स अधिवेशन, जुलै १८४८

एलिझाबेथ कॅडी स्टॅन्टन आणि ल्युक्रेटिया मॉट यांच्या नेतृत्वाखालील निर्मूलनवादी कार्यकर्त्यांचा एक गट, महिलांच्या हक्कांबद्दल चर्चा करण्यासाठी न्यूयॉर्कमधील सेनेका फॉल्स येथे जमला. "आम्ही ही सत्ये स्वयंस्पष्ट असल्याचे मानतो," त्यांनी या शब्दांसह आपला आवाज उठवला, प्रतिनिधींनी देखील सहमती दर्शवली की 'सर्व पुरुष आणि स्त्रिया यांची निर्मिती समानच आहे, त्यांना त्यांच्या निर्मात्याने जीवन, स्वातंत्र्य आणि आनंदाचा शोध हे काही अपरिहार्य अधिकार दिले आहेत.

१८५० : महिला चळवळीच्या संघटना

मॅसॅच्युसेट्समध्ये आयोजित करण्यात आलेले पहिले राष्ट्रीय महिला हक्क अधिवेशन, प्रसिद्ध सेनेका फॉल्स अधिवेशनाच्या दोन वर्षांनंतर आयोजित करण्यात आले होते. महिला चळवळ भविष्यात काय साध्य करण्यासाठी प्रयत्न करेल हे भाकीत करण्यात यामध्ये मदत झाली. या परिषदेत १,००० हून अधिकजण सहभागी झाले होते पुढे हा एक वार्षिक उपक्रम बनून गेला.

१८९३ : महिला लोकसंख्येच्या मतदानाच्या अधिकारांसह सुरू झालेले देश

हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की कोलोरॅडो हे पहिले राज्य आहे जिथेघटनादुरुस्ती कायदा पास केला गेला आहे.ज्याद्वारे महिलांना मतदानाचा अधिकार मिळाला आहे. १८९६ मध्ये, यूटा आणि आयडाहो देखील यातसामील झाले. नंतर वॉशिंग्टन राज्य देखील १९१० मध्ये सामील झाले, त्यानंतर १९११ मध्ये कॅलिफोर्निया, नंतर १९१२ मध्ये कॅन्सस, ओरेगॉन आणि ऍरिझोना सामील झाले.

१९०३ : कामगार महिलांसाठी आणि त्यांच्या समस्यांसाठी आवाज उठवण्यासाठी संघटनेची/युनियनची स्थापना करण्यात आली.

राष्ट्रीय महिला कामगार संघटना/युनियन संघ/लीगदेखील वेतन तत्वावर काम करणाऱ्या महिला कर्मचाऱ्यांना कामगार संघटनेत संघटित करण्यात मदत करत असल्याचे आढळले. निरोगी आणि प्रभावी कामासाठी आवश्यक परिस्थिती निर्माण/सुरक्षित करण्यासाठी आणि

त्यांच्या कष्टाचा योग्य मोबदला मिळवण्यासाठी त्यांना मदत करणे हा देखील यामागचा उद्देश होता. या उपक्रमाने सर्व सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमीतील महिलांना एकत्र आणले, श्रमिक-वर्गातील महिला, व्यावसायिक सुधारक आणि श्रीमंत तसेचनामांकित कुटुंबातील महिलांना एकत्र आणण्यासही याची मदत झाली. त्या देखील आकर्षित झाल्या.

१९१६ : महिलांना जन्म नियंत्रणासाठी अधिकार मिळाला

मार्गारिटसेंगरने स्थलांतरित समुदायांमध्ये परिचारिका म्हणून काम केले. तिने पाहिले की अनेक स्त्रियांना बाळंतपणादरम्यान, गर्भपात करताना समस्यांना सामोरे जावे लागते आणि स्वत: प्रेरित गर्भपात देखील केले होते. नको असणारी /अवांछित गर्भधारणा कशी टाळायची याबाबतच्या माहितीच्या अभावामुळे व गैरसमजुतीमुळे हे घडत होते. ब्रुकलिन, न्यूयॉर्क येथे तिने पहिल्लेया कुटुंब नियोजन आणि गर्भनिरोधक क्लिनिकची स्थापना करून अशी प्रकरणे स्वतः हाताळली. या तिच्या पहिल्या क्लिनिकमध्ये तिला काही अडचणी आल्या, तरीही तिची संकल्पना कालांतराने नियोजित पालकत्वात बदलून विकसित झाली.

१९२० : १९ वी घटना दुरुस्ती कायदा बनली

१९२०मध्ये, कॉंग्रेसने शेवटी १९ वी घटना दुरुस्ती स्वीकारली, ज्याने संपूर्ण युनायटेड स्टेट्समधील महिलांना मतदानाचा अधिकार प्रदान केला आणि महिलांना समानतेच्या एक पाऊल जवळ आणले.

१९६३ : काँग्रेसने समान वेतन कायदा मंजूर केला

राष्ट्राध्यक्ष जॉन एफ. केनेडी यांनी १९६१ मध्ये महिलांच्या स्थितीबाबतनेतृत्व करण्यासाठी राष्ट्राध्यक्षांच्याआयोगावर एलेनॉर रुझवेल्टची निवड केली आणि १९६३ मध्ये जारी करण्यात आलेल्या आयोगाच्या अहवालात "कामाच्या ठिकाणी महिलांविरुद्ध लक्षणीय भेदभाव" आढळून आला. परिणामी, काँग्रेसने समान वेतन कायदा तयार केला, ज्याचा हेतू पुरुष आणि महिलांमधील वेतन असमानता दूर करण्याचा होता.

१९७२ : शीर्षक ९ ने शिक्षणासाठी समान संधी आणली

इंडियाना चे सिनेट सदस्य बर्च बेह यांनी पॅट्सी मिंकशिक्षणात समान संधी कायदा लिहिला, जो आता शीर्षक ९, पॅटसी मिंक समान संधी कायदा म्हणून ओळखला जातो. या कायद्याने महिलांसाठी अधिक शैक्षणिक पर्याय उपलब्ध करून दिले. १९६४च्या नागरी हक्क कायद्यात लैंगिक समानतेचा समावेश करण्यात आला होता, परंतु त्यामध्ये सार्वजनिक शिक्षण समाविष्ट नव्हते, त्यामुळे या कायद्याने ही दरी भरून काढली. शीर्षक ९ चा अमेरिकन खेळ प्रकारांवर/ॲथलेटिक्सवर विशेषत: मोठा प्रभाव होता कारण या कायद्यानुसार हायस्कूल आणि विद्यापीठांनी महिला खेळाडूंना समान संधी उपलब्ध करून दिली पाहिजे हे बंधनकारक होते.हा जुने नियम तोडणारा कायदा क्रीडा क्षेत्रातील तरुण महिला खेळाडूंच्या सहभागाचा लक्षणीय विस्तार करण्यासाठीचा कायदा म्हणून ओळखला जातो.

२०१३ : युद्धातील महिलांवरील बंदी उठवली गेली

संरक्षण सचिव लिओन पॅनेटा यांनी कर्मचाऱ्यांच्या संयुक्त प्रमुखांनाजो नियम महिलांना लढाईत भाग घेण्यास प्रतिबंधित करत होता त्या१९९४ च्या नियमात बदल करण्याची विनंती केली.परिणामी, अध्यक्ष जनरल मार्टिन डेम्पसी यांनी घोषित केले की, " आता महिलांसाठी थेट लढाईत सहभागी न होण्याचा नियम रद्द करण्याचा आणि सेवेतील सर्व अनावश्यक लिंग-आधारित अडथळे दूर करण्याचा क्षण आला आहे."

अशा प्रकारे, वरील यादी वेगवेगळ्या कालखंडाची/टाइमलाइनचीकालमर्यादाहोती ज्यामध्ये जागतिक स्तरावर महिलांच्या स्थितीत क्रांतीघडली आहे.

सध्या अशी धोरणे, मानवाधिकार, सहस्राब्दी विकास उद्दिष्टे आणि शाश्वत विकास उद्दिष्टे आहेत जी महिलांच्या सुरक्षेसाठी उपाययोजना कशा तयार करायच्या आणि माता आरोग्य सेवा कशी सुधारायची आणि भ्रूणहत्या कशी टाळायची यावर चर्चा करतात. मी टूसारख्या सोशल मीडियामुळे लोकप्रिय झालेल्या इतरही काही सामाजिक चळवळी आहेत. त्याचाहीतपशील पाहूया.

तुमची प्रगती तपासा

१. जागतिक स्तरावर शिक्षणाच्यादृष्टिने चळवळीची चर्चा करा

२. कामगार/ट्रेड संघटनांशी /युनियनशी संबंधितचळवळींवरचर्चा करा?

मी टू चळवळ

सोशल मीडियामुळे स्त्रीवादाची चौथी लाट आली. अशीच एक मोहीम म्हणजे 'मी टू' चळवळ, जी २००६ मध्ये सुरू झाली. तरणा बुर्के या एका आपत्तीतूनवाचलेल्या/ सर्व्हाईवर आणि सामाजिक कार्यकर्ता असलेल्या महिलेने ही चळवळ तयार केली. #metoo हा हॅशटॅग २०१७ मध्ये लोकप्रिय झाला आणि लैंगिक हिंसाचाराची महामारी बाहेर आणण्याच्या मर्यादेपर्यंत त्याने जगाला सतर्क केले. जे स्थानिक ठिकाणी तळागाळात सुरु झाले होतेकालांतराने त्याचेजवळजवळ एका रात्रीतजागतिक चळवळीत रुपांतर झाले होते. हा संदेश अशा आपत्तीतूनवाचलेल्यांच्याजागतिकनेटवर्क/संपर्कापर्यंतपोहोचला.

अचानक, सर्व स्तरातील लाखो व्यक्ती "मी टू" म्हणू लागले आणि फेसबुक तसेच ट्विटर सारख्या विविध समाज माध्यमांवर/ सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवर त्यांचे किस्से सामायिक करू लागले. अनेक नामांकित तारे/तारका/सेलिब्रिटी जे मोठ्या अधिकारी पदावर होते, ते महिलांचे शोषणकर्ते आढळले. मी टू चळवळ थेट चळवळीपैकीहोती; त्याचा सरळ अर्थ प्रत्येकासाठी एक व्यासपीठ प्रदान करणे, आवाज उठविणे आणि अभिव्यक्ती होणे असा होता. त्यामुळे ती सहजआणि अंमलात आणण्यासदेखील सोपी होती, विविध देशांमध्ये देखील ती मोठ्या प्रमाणावर विस्तारली गेली.

जागतिक महिला चळवळीची आव्हाने

जागतिक महिला चळवळीतील पहिल्या आव्हानांपैकी एक म्हणजे महिलांना चळवळीत सहभागी होण्यासाठीते वैयक्तिकरित्या किंवा समूह म्हणून, एकत्र आणणे. आपल्या

समस्यांविरुद्ध आवाज उठवण्यासाठी मुंबईसारख्या शहरात मोठ्या संख्येने व्यक्तींना भौतिक क्षेत्रांमध्ये एकत्र करणे आणि त्यात सातत्य राखणे हेच एक मोठे आव्हान आहे. विशेषत: मुंबईसारख्या अशामोठ्या शहरात जिथे लोकांना एखाद्या ठिकाणी पोहोचण्यासाठी प्रवासासाठीचा वेळ देखील खूप असतो. महिला जर काम करणाऱ्या/व्यावसायिक /प्रोफेशनल असतील किंवा अनौपचारिक क्षेत्रात काम करत असतील तर त्यांच्यासाठी वेळ काढणे अधिक कठीण होते. ६०, ७० च्या दशकात जेव्हा महिलांना कापूस गिरणी कारखान्यांच्या कामगार संघटनेच्या बैठकांना आमंत्रित केले जात असे, तेव्हा त्यांच्यापैकी बऱ्याचजणी सभांना उपस्थित राहत असत, परंतु त्या उशिरा येत आणि रांगेत शेवटी बसत. याचे कारण असे की, स्त्रिया सामान्यतः त्यांच्या घरी परत जातात, अन्न शिजवतात/जेवण बनवतात आणि त्यांच्या मुलांची देखील काळजी घेत असतात. ही समस्या विशेषतः पितृसत्ताक कुटुंबात किंवा संयुक्त कुटुंबांमध्ये अधिक गंभीर आहे जिथे त्यांना बाहेर पडण्यासाठीपरवानगी घ्यावी लागते, त्याकुठे जात आहेतयाची माहिती द्यावी लागते.

समकालीन स्त्री चळवळ जागतिक झाली आहे. तथापि, प्रत्येक देशात चळवळीने एक विशिष्ट दिशा पाळली पाहिजे, जसे की संरचनेचा विकास आहे, स्थानिक परिस्थितींवर आधारितअजेंडाआहे त्यावर चळवळीने कार्य केले पाहिजे. यामध्ये सार्वजनिक जीवन, शिक्षण, घराच्यादृष्टिने, आर्थिक स्वातंत्र्य, कामगार समानता, मातृत्व काळजी सुधारणांशी संबंधित गोष्टींचा समावेश असू शकतो.

काही अभ्यासकांनी असे नमूद केले आहे की तिसऱ्या जगातील देशांमध्ये महिलांच्या चळवळीमध्ये संशोधन, संवाद आणि सुधारणा वाढवण्याची गरज आहे. तिसऱ्या जगातील महिलांवर राष्ट्रवाद, धार्मिक, समाजवादी चळवळींचा प्रभाव पडत असल्याने विविध आंतरविद्याशाखीय संशोधन करणे आवश्यक आहे. तिसऱ्या जगातील देशांमध्ये महिलांना राजकीय रचनेत उपेक्षित ठेवले गेले आहे, म्हणून, जागतिक आणि स्थानिक अशा दोन्ही गोष्टींवर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी तुलनात्मक कार्याची गरज आहे. हा प्रयत्न करणे आव्हानात्मक असेल, कारण प्रत्येक देश वेगळा/अविचल आहे.

मी टू चळवळीला मिळालेल्या उदंड प्रतिसादाची कारणे पाहू. संभाव्य कारणांपैकी एक कारण हे असू शकते की समाज माध्यमांचा वापर होय. इथे लिहिणे सोपे असते, नाव गुप्त ठेवता येते. पोलिस ठाण्यात जाऊन तक्रार करण्याच्या पारंपरिक पद्धतीऐवजी हे अधिक सुलभ असते, कारण पोलीस ठाण्यात पुरावे, साक्षीदार, नोंदी आवश्यक असतात. पोलिस ठाण्यात जाऊन तक्रार करण्याशी संबंधित काही प्रकरणांमध्ये बदनामी/कलंक हाही मुद्दाही असतो.समाज माध्यमांमुळे कुटुंबातील सदस्यांच्या दबावाकडेही दुर्लक्ष केले जाते आणि तिथे लांबलचक प्रक्रियाही होत नाहीत.

भारतासारख्या वैविध्यपूर्ण देशात महिलांसाठीजात, वर्ग आणि स्थान आधारित उपेक्षितपणा, जात आधारित उपेक्षितपणा यासारख्या भेदभावाचे अनेक स्तर आहेत. इथे कोणतेही एकमार्गी निराकरणनाही किंवा सार्वभौमिक पद्धती कार्य करत नाहीत आणि म्हणून अशा विशिष्ट पद्धती आवश्यक आहेत ज्या स्थानिकरित्या लागू केल्या जाऊ शकतात. इतर देशांच्या बाबतीतही असेच होऊ शकते.

सांप्रदायिकता, राष्ट्रवाद हे मुद्दे उदयास येत आहेत आणि त्यात भिन्नता आहे. अनेक अभ्यासांमधून असे नोंदवले गेले आहे की सांप्रदायिकतेमुळे कोणत्याही वेळी संघर्ष होऊ शकतो. महिला आणि लहान मुले अशा हालचालींमध्ये बळी पडतात. सांप्रदायिकता संबोधित करणेआणि याचे निराकरण करणेहे महिला चळवळीतील एक आव्हान आहे.कारण जातीयवाद प्रभाव पाडतो किंवा बहुविध स्तर आणि प्रक्रियेद्वारे कार्य करतो जे सार्वत्रिक असू शकत नाही. जे देश जवळचे आहेत आणि ज्यांचाइतर देशांशी फारसा संपर्क नाही आणि जिथे चीन, उत्तर कोरिया सारख्या देशांप्रमाणे समाज माध्यमांवरकोणतीही माहिती सार्वत्रिकहोत नाही अशा देशांमध्ये महिलांच्या उन्नतीच्या संदर्भात या देशांशी संवाद साधणे किंवा त्यांना अशाचर्चेमध्ये समाविष्ट करून घेणे कठीण होते.

जागतिकीकरण आणि नवीन आव्हाने

जागतिकीकरणाने सर्वच क्षेत्रांतील दुर्बल घटकांचा आवाज उपेक्षित केला आहे. हे विशेषत: महिला चळवळीशी, आदिवासी महिला चळवळीशी संबंधित किंवा जातीवर आधारित चळवळींच्या बाबतीतही घडले आहे. दूरचित्रवाणीने अनेकवेळा प्रचलित, खळबळजनक गोष्टी दाखविल्यामुळे केल्यामुळे, असुरक्षित वर्गांना जगणे कठीण होते. जेव्हा जेव्हा एखाद्याची नोकरी जाते तेव्हा त्याची केवळ नोकरीच जात नाही तर मैत्री, सामाजिक कौशल्य विकास, आत्मसन्मानाचा देखील तोटा होतो. तो देखील गमावला जातो. दारिद्र्य हे स्त्रीकृत पैलू म्हणून देखील त्यालापाहिले जाऊ शकते. विशेषत: अनौपचारिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या महिला, ज्या रोजच्या कमाईवर जगतात. मोलकरीण म्हणून काम करणाऱ्या स्त्रिया, शेती, विणकाम करणाऱ्या स्त्रिया आणि त्या स्त्रिया ज्या निरक्षर आहेत आणि अशा स्त्रिया देखील आहेत ज्यांच्याकडे अन्नाची उपलब्धता खूप कमी आहे. औपचारिक आणि अनौपचारिक अशा दोन्ही क्षेत्रात त्यांनात्यांच्या योगदानाची पोचपावती द्यावी लागते. त्याच्याकडे आपण असे पाहू शकतो.

जागतिकीकरणाने संपूर्ण जग/पृथ्वी एकमेकांच्या जवळ आणले आहे. जागतिकीकरणामुळे उत्पादने आणि सेवांच्या व्यापाराव्यतिरिक्त मानसिक प्रक्रिया, श्रम, अर्थशास्त्र आणि अगदी संस्कृतीतही बदल झाले आहेत. परिणामी, स्थानिक चिंता आता जागतिक झाल्या आहेत आणि जागतिक चिंता आता स्थानिक झाल्या आहेत. चला, भारतातील अलीकडच्या काही सामाजिक चळवळींवर एक नजर टाकूया.

भारतीय चळवळी

पिंजरातोड सारख्या अनेक लोकप्रिय चळवळी आहेत ज्यात वसतिगृहाच्या वेळेच्या भेदभावावर चर्चा केली जात आहे, राइट टू ब्लीड जी मासिक पाळीच्या रक्ताला बदनाम करण्याच्या विरोधात बोलते, राईट टू पी /लघवी करण्याचा अधिकारजी चळवळ शौचालयाबद्दल बोलते. अनेक महिलांना सार्वजनिक शौचालयात जायचे असूनही अस्वच्छतेमुळे, स्वच्छतागृहात जंतुसंसर्ग होण्याच्या भीतीमुळे त्या जात नाहीत. त्यामुळे बाजारपेठेत स्त्रीजन्य उत्पादनांची वाढ होत आहे. अशी उपकरणे आहेत ज्याद्वारे स्त्रिया शौचालयातील अस्वच्छ आसन न वापरता उभे राहून लघवी करू शकतात. अन्य निर्णायक महिला चळवळी पाहूया.

अस्मितेसाठीची / मान्यतेसाठीची आंदोलने

शाहीन बाग येथे (सीएए) नागरिकत्व सुधारणा कायदा, एनआरसी (नॅशनल रजिस्टर फॉर सिटिझन) राष्ट्रीय नागरिकत्व नोंदवहीच्या विरोधामध्ये अनेक महिलांनी या आंदोलनात सहभाग घेतला. या महिलांनी दररोज शांतपणे निषेध केला. देशभरातील इतर महिलांना एकत्र येऊन आवाज उठवण्याचीही प्रेरणा ठरली. या प्रकरणात, विकसित देशाला अनेक वेळा नागरिकत्व किंवा प्रश्न किंवा नकाराचे अधिकार लागू होत नाहीत.

महिला शेतकरी आंदोलन आणि इतर प्रश्न

अलीकडची शेतकरी आंदोलने ही अतिशय महत्त्वाची सामाजिक चळवळ आहे. पंजाब, हरियाणा आणि उत्तर प्रदेशच्या ग्रामीण भागातील महिला शेतकऱ्यांनी सुरुवातीपासूनच निषेधाच्या रणांगणावर वर्चस्व गाजवले आहे. सर्व शहरी आणि ग्रामीण कृतींमध्ये महिलांच्या श्रमांची गैर-मान्यता व्यापक आणि चांगल्या प्रकारे दस्तऐवजीकरण केलेली आहे. हे सर्व श्रम, विशेषत: शेतीचे काम, हे नेहमीच घरगुती काम मानले जाते, बहुतेक महिलांचे योगदान अपरिचित असते. तथापि, हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे की शेतीमध्ये काम करणाऱ्या महिलांची संख्या इतर सर्व व्यवसायांतील महिलांपेक्षा जास्त आहे. नियतकालिक श्रम बल सर्वेक्षण (२०१९-२०) नुसार, कृषी महिला ग्रामीण महिलांच्या जवळपास ७५.७टक्के होत्या. त्यातील बहुसंख्य व्यक्ती आपापल्या क्षेत्रात/परिसरात काम करतात, तर पुरुष कामाच्या शोधात शहरांमध्ये जातात. उत्तरेकडील राज्यांमध्येजिथे कृषी कामगार दलांची जास्त गरज आहे, तिथेपरिस्थिती थोडी वेगळी आहे. येथे मुख्यतः स्त्रिया शेतातील सर्व कामे करतात आणि स्त्रिया देखील शेतमजूर म्हणून काम करतात. २०११ च्या जनगणनेनुसार, सुमारे 3.6 कोटी महिला शेतकरी होत्या. २०१३ ऑक्सफॅम इंडिया पॉलिसी ब्रीफ अहवाला/रिपोर्टनुसार, पूर्णवेळ कृषी कामगारांमध्ये महिलांचा वाटा ७५ % आहे.

महिलाविना मोबदलादेखील शेतमजुरी करतात. उपयोजित अर्थशास्त्र संशोधन राष्ट्रीय परिषदेने/ नॅशनल कौन्सिल ऑफ अप्लाइड इकॉनॉमिक रिसर्चने २०१८ मध्ये जमिनीच्या मालकीमध्ये लक्षणीय लिंग विसंगती शोधून काढली. २ टक्क्यांपेक्षा कमी शेतजमिनी असूनही स्त्रिया ४२ टक्के शेतमजुरी करतात.

ग्रामीण भारत लोक संग्रहण/ पीपल्स आर्काइव्ह ऑफ रुरल इंडिया (पीएआरआय) नुसार, कृषी क्षेत्रात दोन तृतीयांश महिला कर्मचारी कार्यरत आहेत. राष्ट्रीय गुन्हे नोंद विभागाने १९९५ ते २०१८ दरम्यान ५०,१८८ महिला शेतकरी आत्महत्यांची नोंद केली आहे. या आत्महत्या सर्व शेतकरी आत्महत्यांपैकी १४.८२ टक्के आहेत. त्यापैकी बहुसंख्य स्त्रियापुरुष शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येमुळे विधवा झालेल्या किंवा पिकांची देखभाल करण्यासाठी एकट्या पडलेल्या अशा एकट्यास्त्रिया आहेत. विशेषत: भूमिहीन, अल्पभूधारक आणि वाटणीत जमीन असणाऱ्या शेतकऱ्यांमध्ये आत्महत्या होत होत्या.

टिकरी, सिंघू आणि गाझीपूर सीमेवर ऐतिहासिक शेतकऱ्यांच्या निषेध आंदोलनाचा उद्रेक झाला, महिला शेतकऱ्यांनी जाहीरपणे घोषणा केली, "आम्ही पुरुषांसोबत अन्न पिकवतो, आम्ही आमच्या उत्पादनावरील आमचा हक्क सोडणार नाही आणि त्यावर कॉर्पोरेट्स

बाजारपेठेत कॉर्पोरेट नियंत्रण ठेवू देणार नाही.त्यांनी पारंपारिक उत्पादन, स्थानिक बाजारपेठा आणि लहान सर्किट बाजारांच्या तुलनेत महिलांच्या निवडींना अवैध ठरवले आहे." अशी भाषणेमहिला देत होत्या, त्या चळवळीचे मापदंड ठरवत होत्या आणि लोकांना संघटित करत होत्या. चळवळीच्या शेवटच्या वर्षी लिंग-जाती भेदही रद्द करण्यात आला. एकाच स्वयंपाकघरात जेवण वाटून आणि एकत्र जेवण केल्याने अशी सर्व विषमता मिटली. महिला आणि पुरुष दोघांनीही नृत्य केली, गाणी सादर केली आणि सांस्कृतिक कार्यात भाग घेतला. या चळवळीचा परिणाम म्हणून विविध जातींमध्ये स्वयंपाकघरे सामायिक केली गेली आणि यामुळे भेदभाव कमी होण्यास मदत झाली आणि शांतता प्रस्थापित झाली.

आरोग्यसेवेवर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या चळवळी

भारतासारख्या विकसनशील देशांपुढील सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे महिलांनी अजूनही (घरासारख्या) खाजगी क्षेत्रात राहणे अपेक्षित आहे, मुलींनाही अनेक घरांमध्ये बाहेर जाण्यास किंवा रस्त्यावर खेळण्यास प्रोत्साहित केले जात नाही. हे विशेषत: वयात आलेल्या मुलींच्या बाबतीतअधिक घडते. परिणामी, त्यांच्या आरोग्यावर केवळ मुलगीच नाही तर प्रौढ म्हणूनही परिणाम होतो. यामुळे त्वरीत निर्णय घेणे, सामाजिक कौशल्ये, मुली/महिलांचा शारीरिक संरचनेचा विकास यासारख्या अनेक कौशल्यांच्या विकासाचा अभाव देखील जाणवून येतो. प्रमुख आव्हानांव्यतिरिक्त ही सूक्ष्म आव्हाने आहेत ज्यावर व्यक्तीस्वतःदेखील मात करु शकतात. या क्षेत्रांबाबतही जनजागृती करावी लागेल. पिंकाथॉन (Pinkathon) हे असेच एक व्यासपीठ आहे जे महिलांना धावण्यासाठी प्रोत्साहित करण्यावर लक्ष केंद्रित करते, त्यामध्ये स्तनाची काळजी, आई आणि मुलाचे चालणे, कॅन्सरमधून वाचलेल्या व्यक्तींचे चालणे इत्यादींबाबत जागरूकता निर्माण करणे इत्यादी अनेक उपक्रम आहेत.

संभाव्य उपाय

बीजिंग येथे सप्टेंबर १९९५ मध्ये झालेल्या संयुक्त राष्ट्र महिला परिषदेत महिला आणि गरिबी, आर्थिक पुनर्रचना आणि तिसऱ्या जगातील कर्ज यांसारख्या विविध विषयांवर चर्चा झाली. झेनोफोबिक (xenophobic) राष्ट्रवाद, धार्मिक मूलतत्त्ववाद यासारख्या अनेक उदयोन्मुख सामाजिक समस्यांमुळे आज स्त्रिया देखील प्रभावित आहेत. अमृता बसू यांनी स्त्रीवाद टिकवून ठेवण्यासाठी एका व्यापक महिला चळवळीसह कार्य केले पाहिजे याकडे लक्ष वेधले आहे जे मोठ्या संघर्षांवर लक्ष केंद्रित करते आहे, जसे की राष्ट्रीय मुक्ती आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण याकडे पाहता येईल. त्यांच्या मते, स्त्री चळवळ ही स्त्रीवादी असण्याची गरज नाही, म्हणजे त्या केवळ स्त्रियांच्याच समस्या आहेत असे गृहीत धरून उपयोग नाही. ते सर्वसमावेशक प्रश्न आहेत हे समजून घेतले पाहिजे. त्यामुळे या चळवळीत इतर उपेक्षित गटांचा समावेश करणे आवश्यक आहे. भारतातील स्वातंत्र्य चळवळीच्या उदाहरणासह हे शोधण्याचा प्रयत्न करूया-जसे की स्वातंत्र्यचळवळीत सर्वसामान्यांसोबत मोठ्या संख्येने महिलांनाही घराबाहेर पडण्यास प्रोत्साहित केले गेले. यामुळे महिलांनी स्वातंत्र्याच्या लढ्यात अनेक गटांचे नेतृत्व केले.

तुमची प्रगती तपासा

१. जागतिकीकरण आणि नवीन आव्हानांवर चर्चा करा
२. तुमच्या मते सामाजिक चळवळीची गरज आहे का?

१४.४ सारांश

या प्रकरणात, जागतिक महिला चळवळ आणि त्यातील आव्हाने यावर चर्चा केली आहे. जागतिक स्तरावर सामाजिक चळवळीची कालमर्यादा ज्याने स्त्रियांच्या जीवनात उन्नतीसाठी मदत केली त्यामध्ये शिक्षणाचा हक्क, मतदानाचा अधिकार अशा एकामागून एक महिला कशा एकत्र येऊ लागल्या इत्यादींवर चर्चा केली आहे. मी टू चळवळ जागतिक स्तरावर कशी लोकप्रिय झाली यावर चर्चा केली आहे.ज्याद्वारे हजारो महिलांनी त्यांच्यावर झालेल्या अन्यायाच्या/छळाच्या वेदना मांडण्यास सुरुवात केली. समाज माध्यमांच्या माध्यमातून त्याची चर्चा होत आहे. सामाजिक चळवळीतील काही आव्हानांमध्ये महिलांना एकत्र आणणे आणि त्यागर्दीत सातत्य राखणे यांचा समावेश होतो. उपेक्षित गटांसारख्या वर्गाचे प्रतिनिधित्व सामाजिक चळवळीत महत्त्वाचे आहे. राष्ट्रवाद, धार्मिक, सामाजिक चळवळी यांसारख्या अनेक स्तरांवर परिणाम झालेल्या स्त्रियांवरील नोंदींच्या बाबतीत पुरेशा संशोधनाचा अभाव आहे हे समजून घेतले.

जागतिक महिला चळवळीच्यादृष्टिने काही आव्हाने अशी आहेत – भारतासारख्या वैविध्यपूर्ण देशात – जात, वर्ग आणि स्थान आधारित उपेक्षितपणा, जाती आधारित उपेक्षितपणा यासारख्या भेदभावाचे अनेक स्तर आहेत. तेथे कोणतेही एकमार्गी निराकरण /समाधान नाही किंवा सार्वत्रिक पद्धती कार्य करत नाहीत आणि म्हणून अशा विशिष्ट पद्धती आवश्यक आहेत ज्या स्थानिकरित्या लागू केल्या जाऊ शकतात. इतर देशांच्या बाबतीतही असेच होऊ शकते.

सांप्रदायिकता, राष्ट्रवाद हे मुद्दे उदयास येत आहेत आणि त्यात भिन्नता आहे. अनेक अभ्यासांनी नोंदवले आहे की सांप्रदायिकतेमुळे कोणत्याही वेळी संघर्ष होऊ शकतो. महिला आणि लहान मुले अशा हालचालींना बळी पडू शकतात. सांप्रदायिकतेला संबोधित करणे आणि याचे निराकरण करणे हे महिला चळवळीतील एक आव्हान आहे कारण जातीयवाद प्रभाव पाडतो किंवा अनेक स्तरांवर आणि प्रक्रियेद्वारे कार्य करतो जे सार्वत्रिक असू शकत नाही.

जागतिक समस्या स्थानिक बनल्या आहेत आणि स्थानिक समस्या आता जागतिक बनल्या आहेत आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्या चित्रात येत आहेत. या प्रकरणामध्येराईट टू पी, पिंजरा तोड, राइट टू ब्लीड यांसारख्या देशातील काही महिला चळवळींवरही चर्चा केली आहे. नागरिकत्व, आरोग्य सेवेवर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या चळवळी इत्यादींबद्दल बोलणाऱ्या चळवळींवरही चर्चा करण्यात आली आहे. काही सूचनांसह धडा संपतो, जसे की बीजिंगमध्ये सप्टेंबर १९९५ मध्ये झालेल्या संयुक्त राष्ट्र महिला चळवळी दरम्यान, महिला आणि गरिबी, आर्थिक पुनर्रचना आणि तिसऱ्या जगातील कर्जयांसारख्या विविध विषयांवर चर्चा करण्यात आली होती. आज स्त्रिया देखील अनेक उदयोन्मुख सामाजिक समस्या जसे की झेनोफोबिक राष्ट्रवाद, धार्मिक कट्टरतावादामुळे प्रभावित आहेत.अमृता बसू यांनी

स्त्रीवाद टिकवून ठेवण्यासाठी एका व्यापक महिला चळवळीसोबत काम केले पाहिजे असे नमूद केले आहे जे राष्ट्रीय मुक्ती आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण यासारख्या मोठ्या संघर्षांवर केंद्रित आहे. त्यांच्या मते स्त्री चळवळ ही स्त्रीवादी असण्याची गरज नाही, म्हणजे फक्त स्त्रियांच्याच समस्या आहेत असे गृहीत न धरून त्यात इतर उपेक्षित गटांचा समावेश करणे आवश्यक आहे.

१४.५ प्रश्न

१. सामाजिक चळवळीचा अर्थ आणि आरोग्यसेवा सुधारण्याशी संबंधित चळवळीची चर्चा करा.

२. मी टू चळवळीवर चर्चा करा.

३. काही भारतीय चळवळींची यादी करा.

४. महिलांच्या जागतिक चळवळीसमोरील आव्हानांची चर्चा करा.

५. भारतातील महिला शेतकऱ्यांच्या आंदोलनाची चर्चा करा.

१४.६ संदर्भ

https://interactive.unwomen.org/multimedia/timeline/womenunite/en/index.html#/1900

[1] https://www.rightathome.net/blog/womens-movement-successes-of-past-three-centuries

[1] https://www.unwomen.org/en/what-we-do/leadership-and-political-participation/womens-movements

[1] Social Movements I: Issues of Identity edited by T K Oommen (New Delhi: Oxford University Press), 2010; pp 251, Rs 695 (hardcover).

Social Movements II: Concerns for Equality and Security edited by T K Oommen (New Delhi: Oxford University Press), 2010; pp 352, Rs 795 (hardcover).

https://www.epw.in/journal/2011/21/book-reviews/social-movements-india.html

[1] https://interactive.unwomen.org/multimedia/timeline/womenunite/en/index.html#/1900

[1] https://www.rightathome.net/blog/womens-movement-successes-of-past-three-centuries

[1] https://www.cfr.org/blog/landmarks-global-movement-womens-rights-timeline

[1] https://metoomvmt.org/get-to-know-us/history-inception/

[1]Helena Streijffert. (1974). The Women's Movement: A Theoretical Discussion. *Acta Sociologica*, *17*(4), 344–366. http://www.jstor.org/stable/419402

[1]Ray, R., & Korteweg, A. C. (1999). Women's Movements in the Third World: Identity, Mobilization, and Autonomy. *Annual Review of Sociology*, *25*, 47–71. http://www.jstor.org/stable/223497

[1] Refer for further reading on this topic, Krishnaraj, M. (2003). Challenges before Women's Movement in a Changing Context. *Economic and Political Weekly*, *38*(43), 4536–4545. http://www.jstor.org/stable/4414187

[1]Emmanuel, A. (2010). FEMINIST MOVEMENTS IN GLOBAL PERSPECTIVE UNITED NATIONS & THE RIGHTS OF THE WOMEN. *The Indian Journal of Political Science*, *71*(3), 837–852. http://www.jstor.org/stable/42748413

[1] Refer for further reading on this topic, Krishnaraj, M. (2003). Challenges before Women's Movement in a Changing Context. *Economic and Political Weekly*, *38*(43), 4536–4545. http://www.jstor.org/stable/4414187

❖❖❖❖

munotes.in

Curiginal

Document Information

Analyzed document	MA Sociology Sem III Paper III विकासावर आधारित लिंगभाव दृष्टिकोण.pdf (D141619723)
Submitted	7/2/2022 12:20:00 PM
Submitted by	Pandit Rajashri
Submitter email	rajashree@idol.mu.ac.in
Similarity	1%
Analysis address	rajashree.unimu@analysis.urkund.com

Sources included in the report

SA	**Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University / D B Tule CSR.pdf** Document D B Tule CSR.pdf (D137770966) Submitted by: sandeepaswale27@gmail.com Receiver: sh_veena.rtmnu@analysis.urkund.com	4
W	URL: https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/millennium-development-goals-(MDGs) Fetched: 7/2/2022 12:30:00 PM	1
SA	**Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University / SNEHA RATHOD 2015017000532336 YCMOU HSS.pdf** Document SNEHA RATHOD 2015017000532336 YCMOU HSS.pdf (D82850108) Submitted by: prakashbarve123@gmail.com Receiver: prakashbarve123.ycmou@analysis.urkund.com	5
W	URL: https://portal.mcgm.gov.in/irj/go/km/docs/documents/MCGM%20Department%20List/Chief%20Personnel%20Officer/Recruitment%20Notice/19121967-050120.pdf Fetched: 6/18/2021 9:10:36 AM	1
W	URL: https://sahakarayukta.maharashtra.gov.in/site/upload/documents/Model_ByeLaws_of_District_Central_Cooperative_Bank.pdf Fetched: 8/22/2021 8:37:09 PM	1
W	URL: https://www.weforum.org/agenda/2018/01/this-is-why-women-must-play-a-greater-role-in-the-global-economy/ Fetched: 7/2/2022 12:30:00 PM	1
W	URL: https://www.newindianexpress.com/nation/2019/aug/29/over-13000-female-sugarcane-labourers-in-beed-have-undergone-uterus-removal-surgery-says-probe-pan-2026166.html Fetched: 7/2/2022 12:30:00 PM	1
W	URL: https://www.oecd.org/migration/mig/15516956.pdf Fetched: 7/2/2022 12:30:00 PM	1
W	URL: https://www.thehindu.com/news/national/suicides-among-farm-workers-rose-last-year/article37235086.ece Fetched: 7/2/2022 12:30:00 PM	1
W	URL: https://www.indiatimes.com/technology/science-and-future/world-agriculture-land-pesticide-pollution-indian-farmers-problem-537375.html Fetched: 7/2/2022 12:30:00 PM	1
W	URL: https://www.thehindu.com/news/national/pepsico-loses-rights-to-special-lays-variety-potato-in-india/article37831634.ece Fetched: 7/2/2022 12:30:00 PM	1
W	URL: https://www.thehindu.com/opinion/lead/its-a-no-green-signal-from-the-farm-world/article32655181.ece?utm_source=rss_feed&utm_medium=rss Fetched: 7/2/2022 12:30:00 PM	1
W	URL: https://www.weforum.org/agenda/2015/11/what-can-we-do-to-reduce-violence-and-enable-development/ Fetched: 7/2/2022 12:30:00 PM	1
W	URL: https://interactive.unwomen.org/multimedia/timeline/womenunite/en/index.html Fetched: 7/2/2022 12:30:00 PM	1
W	URL: https://www.epw.in/journal/2011/21/book-reviews/social-movements-india.html Fetched: 7/2/2022 12:30:00 PM	1

Entire Document

munotes.in